

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
INSTITUTI**

M.M. MUHAMMADSIDIQOV

XALQARO MINTAQASHUNOSLIK

*O‘zbekiston raspublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan 5120700–
Jahon siyosati ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun asosiy o‘quv qo‘llanma sifatida
tavsiya etilgan*

Toshkent – 2017

UO‘K:
KBK:
M-
ISBN

Muhammadsidiqov M.M. Xalqaro mintaqashunoslik. O‘quv qo‘llanma. T.:«Barkamol fayz media»,2017. - 292 bet.

O‘quv qo‘llanmada turli mintaqalardagi integratsion birlashmalar hamda mazkur minqalardagi davlatlarning zamonaviy xalqaro munosabatlardagi o‘rni va roli, yuz berayotgan siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni keng va atroflicha o‘rganadi. Shuningdek, O‘quv qo‘llanmada turli mintaqalardagi mavjud muammolar, ularga nisbatan yangicha yondashuvlar yoritib berilgan. O‘quv qo‘llanma Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan belgilab berilgan talablar asosida tayyorlandi.

O‘quv qo‘llanma jahon siyosati, xalqaro munosabatlar va siyosatshunoslik yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar, bu borada faoliyat olib borayotgan mutaxassislar va umuman mazkur masala bilan qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

R.Z. JUMAEV - siyosiy fanlar doktori, professor;

M.M. BAHADIROV siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

ISBN

©Muhammadsidiqov M.M.
©«Barkamol fayz media»,2017.

KIRISH

XX asr insoniyat tarixida muhim ahamiyat kasb etgan turli ijobiy va salbiy jarayonlarning sodir bo'lganligi bilan iz qoldirdi. Bularning biri barqarorlikni, taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qilsa, boshqasi bashariyat uchun ulkan muammolar tug'dirgan bo'ldi. Ana shunday ijobiy jarayonlardan biri davlatlararo hamkorlikning yangi bosqichga ko'tarilishidir. Hamkorlik jarayonlari tom ma'noda dunyoda tinchlikni, tenglikni, taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qilib, yangi xalqaro tartibotning shakllanishiga imkoniyat tug'diradi.

Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimining globallashuvi va uning transformatsiyasi sharoitida xalqaro hayotning barcha sohalarida keskin o'zgarishlar natijasida davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar shaffoflashib, integratsiyalashuv jarayonlari kuchayib bormoqda. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning yangi ishtirokchilar sifatida xalqaro hukumatlararo moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlar, nodavlat tashkilotlar, hamda, yangi mustaqil davlatlar yangi subyekt sifatida kirib kelishi bilan harakatlanmoqda. Hozirgi davrda mintaqaviylashuv, mintaqadavlatlari o'rtasida integratsiya jarayonlarining borishi, mintaqashunoslikning mazmun va mohiyatini, o'ziga xos xususiyatlarini chuqur anglab yetishni hamda uning ishtirokchilarining asosiy maqsad va vazifalarini ham yakuniy ham amaliy jihatdan tahlil etishni talab qiladi. Shu bilan birga zamonaviy xalqaro munosabatlarda turli mintaqalarda kechayotgan o'ziga xos jarayonlarni to'g'ri baholay olish hamda davlatlararo o'zaro aloqalarni yo'lga qo'yish bo'yicha yetarli bilimlarga ega bo'lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash, ularni bu yo'nalishdagi tajriba va malakasini oshirish muhim ahamiyat kasb etib borayotgan vazifalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlarini, tashqi siyosat va diplomatik qoidalar, xalqaro siyosat va jahon siyosati, siyosiy jarayonlar va

xalqaro muammolar, ularni hal etish usul va uslublarini o'rganishga urg'u berish muhimdir.

Mamlakatimizda olib borilayotgan barcha ijtimoiy islohotlarning negizida asosiy bosh g'oya qilib yurt tinchligi va xalq farovonligi maqsad qilib olingan ekan, shubhasiz xalqaro maydondagi tajribalarni o'rganish va tegishli xulosalar chiqarish orqali bu maqsadlarga osonroq va jadallik bilan erishish mumkin.

“Xalqaro mintaqashunoslik” kursida ham aynan turli mintaqalarda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni keng va atroflicha yoritishni maqsad qiladi. Ushbu o'quv kursning maqsadlaridan yana biri talabalarda mazkur fanning oliy o'quv yurtlarida zamonaviy talablar asosida o'qitish ko'nikmalarini hosil qilishga qaratilgan.

Talabalar zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari o'quv kursini o'rganish jarayonida fanning asosiy kategoriyalari bilan tanishish bilan birga, bu fanning xalqaro munosabatlar va jahon siyosati fanlari tizimidagi o'rnini aniqlaydilar. Bundan tashqari talabalar jahon siyosati va bugungi kundagi zamonaviy siyosiy jarayonlar borasida tushunchaga ega bo'ladilar.

Talabalar o'quv kursi mavzulari bo'yicha tahliliy materiallar bilan tanishtiriladi. Ular o'qish jarayonida zamonaviy siyosiy jarayonlar tendensiyalari va bugungi kundagi ijtimoiy muammolarni tahlil etishda ko'nikmalar hosil qiladilar. Natijada talabalarda yuz berayotgan siyosiy hodisalarni muhokama etishda faollik va bashorat qilish mahorati oshib boradi. O'quv mashg'ulotlari ma'ruzalar va amaliy mashg'ulotlarning ketma ket ravishda olib borilishi shaklida amalga oshiriladi.

Mazkur o'quv kursini o'qitish davomida jahon mamlakatlarining, qator integrasion birlashmalarning zamonaviy xalqaro munosabatlardagi o'rnini va roli to'g'risida umumiy ma'lumotlar beriladi. Ushbu kursni o'qitishda Osiyo, Afrika, Yevropa va Amerika davlatlarining xalqaro munosabatlar tizimida tutgan mavqeini hamda mazkur hududlarda mintaqaviylashuv jarayonining borishi, mintaqaviy hamkorlik kabi masalalarni tahlil etishga alohida e'tibor qaratadi. Shu bilan birga talabalarda davlatni har tomonlama rivojlantirish jarayonida o'ta muhim, o'ziga xos rol o'ynovchi tashqi siyosat, ijtimoiy-siyosiy

jarayonlar va xususan xorijiy davlatlarning tajribasidan foydalanish mamlakatimizning chet mamlakatlar bilan o‘zaro munosabatlarini yanada mustahkamlashda va tashqi siyosatining yo‘nalishlarini belgilashda nazariy bilim va amaliy mahoratni shakllantirishdan iborat.

1-BOB. O‘QUV KURSINING PREDMETI VA VAZIFALARI

1. O‘quv kursiga kirish

Darsning maqsadi:

- Mazkur ma’ruzani o‘qitishdan ko‘zlangan maqsad talabalarlarning jahon siyosatida turli mintaqalar haqida tasavvurga ega bo‘lish hamda xalqaro mintaqashunoslik fani yuzasidan bilimlarini chuqurlashtirish;
- talabalar turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko‘maklashish;
- usul va uslublardan foydalanish tajribasini oshirish hamda ilmiy tadqiqot ishlari, axborot-tahliliy yozishmalarni olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *xalqaro mintaqashunoslik, mintaqaviylashuv, regionalistika, mintaqaviy hamkorlik, integratsiya, xalqaro munosabatlar, jahon siyosati, xalqaro siyosat, xalqaro tashkilotlar, globallashuv, tendensiya, global muammolar, mintaqalash-tirish, xalqaro hamjamiyat, konsepsiya, demokratik dunyo g‘oyasi, geosiyosiy jarayonlar, mintaqaviy integratsiya, global erkin savdo.*

Mintaqa ko‘p ma’noli tushuncha bo‘lib, ma’lum makon va zamon qolipidagi aniq hududni bildiradi, shundan kelib chiqib u ilmiy adabiyotlarda ikki xil talqin qilinadi.

- Bir mamlakat ichidagi xo‘jalik subyekti.
- Bir nechta davlatlarni o‘z ichiga olgan ulkan hudud.

Rossiyalik akademik N.N. Nekrasov bu atamani “tabiiy sharoiti bir xil bo‘lgan va o‘ziga xos tabiiy resurslari asosida ishlab chiqaruvchi kuchlar rivoji bilan xarakterlangan davlatning katta qismi” deb qayd etadi¹.

¹ Некрасов Н.Н. Решональная экономика. - М.: Мсль, 1978. - С.29.

Har qaysi fan tarmog‘i o‘z vazifasidan kelib chiqib mintaqani shakllantiradigan u yoki bu omilga asosiy urg‘u berishi bu atamaga nisbatan turli xil talqinlarning kelib chiqishiga olib keladi. Yuqoridagilarga asoslanib, mintaqaga tabiiy chegaralar bilan cheklangan madaniy, iqtisodiy, siyosiy va harbiy sohalarida tarixiy uyushgan hamkorlik makoni, deb ta’rif berish mumkin.

Insoniyat taraqqiyotida, shu bilan birga dunyoda tinchlikni, barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etayotgan jarayon, bu mintaqaviy hamkorlik hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, endi asosiy urg‘uni mintaqaviy hamkorlikka bersak.

“Mintaqa” lotinchadan “qism, bo‘lak” ma’nolarini anglatadi. Mintaqa quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak: umumiy tarixiy rivojlanish; o‘ziga xos muayyan madaniy xususiyat; yagona va bir-biriga tutash geografik hudud; iqtisodiyotining o‘xshashligi; mintaqaviy xalqaro tashkilotlar doirasida birgalikda faoliyat yuritish.

Garvard universiteti professori Jozef Nayning ta’rifiga ko‘ra, jo‘g‘rofik makon qo‘shni davlatlar o‘zaro bog‘liqlikda bo‘lgan vaqtdagina mintaqaga aylanadi. O‘zaro bog‘liqlik mintaq ichida savdo oqimlari va diplomatik harakatlarning kuchayishiga olib keladi².

M.P.Komarovning “Mintaqalar infratuzilmasi” asarida mintaqaga quyidagicha ta’rif beriladi: Mintaqa bu qandaydir alomat va hodisalar majmui bo‘yicha ajratilgan hudud (akvatoriya) va hududiy bo‘linish tizimida birlik sifatida namoyon bo‘ladi³.

Rus olimi Gladkiyning fikriga ko‘ra, mintaqa deganda yirik tabiiy-jo‘g‘rofik, iqtisodiy-jo‘g‘rofik, geosiyosiy va boshqa taksonlar anglanadi⁴. Boshqa bir rus olimlari mintaqa tushunchasiga boshqa ta’riflarni keltirishadi. 1983-yil E.B.Alayevning tavsifiga ko‘ra, boshqa hududlardan o‘z unsurlari bilan farq qiluvchi tarkibiy unsurlari o‘zaro bog‘langan yaxlitlikka ega hududga mintaqa deb hisob-

² Nye J.S. International regionalism. Readings. Boston, 1968. p.vii.

³ Комаров М.П. Инфраструктура регионов мира: - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 200. – С. 9-14.

⁴ Гладкий Ю.Н. Чистобаева И. Регионоведение: - М.: Гардарики, 2003. - С.17.

lagan. Rus olimi Makarevich 1997-yilda umuman boshqa bir fikrni aytadi. Unga ko‘ra mintaqa – yer, havo, flora, fauna va insonlardan iborat kompleks, unda unsurlar bir-biri bilan alohida munosabatda bo‘ladi. Mintaqa bir-biriga yaqin davlatlar guruhi bo‘lib, u yerda alohida iqtisodiy – jo‘g‘rofik birlikka ega, milliy tarkib va madaniy jihatdan yaqin yoki ijtimoiy-siyosiy qurilish jihatidan bir turga mansub hudud. Ta’riflardan shu xulosa kelib chiqadiki, mintaqaning asosiy xususiyati jo‘g‘rofik yaqinlik, yaxlitlik va o‘zaro bog‘langanlikdir.

Globallashuv barcha hududlarning bevosita aloqasi sifatida qabul qilinmasligi lozim. Dunyo tizimlarini tahlil etish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, birinchi o‘rinda dunyoning “markaziy” hududlari, davlatlari va periferik hududlar o‘rtasidagi noteng munosabatlar global oqimlarni vujudga keltiradi (Mvrdal. 1957; Wallerstein. 1974; Grasland and Van Hamme. 2010; Van Hammeand Pion. 2012). Biroq, inson va iqtisodiy omillarning hayot davomiyligi faqatgina aniq geografik omilga bog‘liq emas, shuningdek, kuchli tarixiy omilga, jumladan, jamoaviy va xususiy aktorlarga bog‘liqdir. Bu omillar ularni uzoq yashashiga yordam beradi. Bunga qo‘shimcha tarzda regionalizatsiya siyosiy jarayon bo‘lib, bu yangi regionalizm deb ham ataladi, u makro-mintaqaviy darajadagi hamkorlik va integratsiyani nazarda tutadi (Storper. 1997; Hettne. 1995). Ko‘pgina makro-mintaqaviy kelishuvlar iqtisodiy aloqalar, ayniqsa, erkin savdo kelishuvlaridan iborat. Shu sababli, bir xil makro-mintaqaviy tizimga bog‘liq bo‘lgan davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning yuqori sifati tovarlar va kapitallar aylanmasiga asoslangan siyosiy qarorlar orqali yanada kengaytiriladi. Yevropa Ittifoqi eng rivojlangan hududlar birlashmasida paydo bo‘ldi. Chunki iqtisodiy integratsiyaga hukumat mexanizmiga bog‘liq bo‘lgan siyosiy integratsiya sherik bo‘lgan.

Bu bilan bog‘liq birinchi asosiy muammo – hududiy strategiya sifatida regionalizmda regionalizatsiya jarayonlari bilan aloqaviy mosligi bo‘lgan darajasidir. Boshqacha qilib aytganda, real inson va iqtisodiy oqimdan ko‘tarilayotgan funksiyaviy makrohududlar siyosiy hududiy shartnomalarning geografiyasiga mos keladimi? Yevropa holatida biz shuni topdikki, javob aniq tarzda “yo‘q”. Yevropa bo‘ylab chuqur va funksional tarzda integratsiyalash-

gan jahonning bir qismi bo‘lgan funksional Yevropa YeI ga a‘zo bo‘lmaganlar (Islandiya, Norvegiya, Shvetsariya, G‘arbiy Bolqon davlatlari) hamda Yevropaning sharqiy, janubi-sharqiy va janubiy “qo‘shnilari”, mos tarzda sobiq Ittifoq davlatlari, o‘z ichiga olish uchun nafaqat Yevropaning siyosiy, balki an‘naviy cheklovlari ostida bo‘ladi. Shimoliy Afrika bilan birgalikda Turkiya va Yaqin Sharq ham (Grasland va Van Hamme. 2011). Bu barcha hududlarda inson oqimi YeI hududi bilan kuchli funksional aloqalar mavjud. FDI, tovarlar va xizmatlar savdosi yoki havo aloqalari mavjuddir. Biroq, bu aloqalar muvozanatga solinmagan va “aniq va ikkinchi darajali” aloqalar singari siyosiy-iqtisodiy o‘ylashlardan tasvirlanishi mumkin. Shimoliy-sharqiy va Shimoliy Yevropaning asosiy davlatlari asosan o‘rtacha va yuqori texnologik miqdori bilan xizmat va tovarlarni sotadi, ular xom materiallarni (Rossiya, Jazoir, Liviya va boshqalardan), asosan energiyani va past-qo‘shilgan qiymatli ishlab chiqaruvchi tovarlarni (Marokash, Tunis, Misr va Turkiyadan) sotib oladi. Inson oqimi uchun, asosan talabalar va sifatli ishchilar hali ham imkoniyatlar zamini sifatida qabul qilingan G‘arbiy Yevropa orqali o‘ziga jalb qilinadi, turistlar oqimi esa qarama-qarshi yo‘nalishni oladi. Natijada, Yevropa uning qo‘shnilariga muhimroq ko‘rinadi. Umumiy olganda, funksional aloqalarni qabul qilishda YeI chegaralari umumiy holatda uning chegaralari ulkan tarzda masofa bilan kamayishi ostida Yevropa ta‘sirida tushunarsiz ko‘riladi, ammo ular, shuningdek, assimetrik sifatida ko‘riladi va bu chegaralar bo‘ylab inson va iqtisodiy oqimlar muvozanatlashmagan⁵.

2. Mintaqaviylashuvning nazariy masalalari

Keng ma‘noda mintaqa deganda, hududiy-iqtisodiy va milliy-madaniy kompleksli muayyan hudud tushuniladi, uning jo‘g‘rofik, tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy-tarixiy, milliy-madaniy sharoitlari bir xil bo‘ladi va ushbu hududni boshqalardan ajratishga asos bo‘ladi⁶.

⁵ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014.

⁶ Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы

Yana bir rus mutaxassisi B.A.Dergachevning 2004-yilda nashr etilgan mintaqashunoslikka atalgan kitobida mintaqqa tushunchasiga ta'rif beriladi⁷:

1) Hududning alohida ko'rinishi, spetsifik yaxlitlik bilan xarakterli yirik hududiy birlik. Tabiiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa turdagi mintaqalarga ajratiladi.

2) Sotsiomadaniy "Ko'pning birlikda bo'lishi", turli tashqi va mahalliy omillar hisobga olingan holda hayot sifatini ta'minlaydi. Yevropa mintaqashunosligida mintaqqa davlatdan keyingi davlat va individ o'rtasidagi hududiy taksonomik birlik.

3) Hayotiy faoliyatning elita namunasi. Mintaqalarni ajratishda sotsiomadaniy kod ustuvorlik qiladi. U tabiiy-jo'g'rofiy, geosiyosiy geoiqtisodiy va boshqa alomatlardan tashkil topadi.

Mintaqaviylashuv (Regionalizatsiya)

Mintaqaviylashuv hududiy xususiyati asosida iqtisodiy, madaniy, siyosiy, iqtisodiy jihatdan davlatlarning bir-biriga yaqinlashuv jarayoni. Bu davlat va davlatdan yuqori darajada qarorlar qabul qilish jarayonida davlat hokimiyatining bir qism funksiyasini o'zida qamrab olgan turli institutlarning vujudga kelishi va rivojlanishi jarayonidir. Ya'ni mintaqalarning institutsional maqomga ega bo'lishi. Globallashuv xalqaro munosabatlarning mintaqaviylashuviga ergashib boradi, davlat funksiyalarining bir qismi xalqaro yoki millat usti darajaga beriladi.

Jahon regionalizmi globallashuv bosqichlaridan biri bo'lishi bilan birga unga qarama-qarshi tendensiyadir. Boshqacha aytganda, mintaqaviylashuv markazlashgan tizimdan markazlashmagan tizim tomonga o'tish tendensiyasi. Ko'pgina rivojlanayotgan davlatlar mintaqaviy integratsiyada global raqobatga qarshi turishga urinishni ko'rishadi. Funksional belgisiga ko'ra, geosiyosiy, iqtisodiy, madaniy mintaqaviylashuv farqlanadi. Jahon tizimi va nazariy asosga bog'liq

международных отношений. Учебное пособие / Под редакцией А.Д. Воскресенского. - М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С. 6.

⁷ Дергачев В.А. Регионоведение. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 45.

holda jahon shkalasida muhim va muhim bo‘lmagan qism yagona jahon tizimi ichida assimetrik va teng bo‘lmagan aloqalar mavjudligi bilan belgilanadi. Asosiy jahon iqtisodiy regionlarining foydasiga to‘plangan (kapital, bilim va odamlar) miqdori markaz va aglomeratsiya hududlari o‘rtasida noteng rivojlanishlar mavjudligini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, markaz va aglomeratsiyalarning rivojlanganlik darajalarini noteng munosabatlar deb xarakterlab bo‘lmaydi⁸.

Geosiyosiy mintaqaviylashuvda “katta makonlar”ning shakllanishi va ajratilishi, ularning harbiy-siyosiy va iqtisodiy qudrati jahon gege-moniga qarama-qarshi turishi mumkin.

Iqtisodiy mintaqaviylashuvda mintaqaviy guruhlar chegaralarida erkin savdo zonasi, bojxona ittifoqi va umumiy bozorni bosqichma-bosqich shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Iqtisodiy mintaqaviylashuv ikki asosiy shaklda namoyon bo‘ladi: 1) mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik 2) mintaqaviy iqtisodiy integratsiya. Mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik davlat suverenitetini cheklamaydi va koordinatsiya metodiga amal qiladi. Mintaqaviy iqtisodiy integratsiya esa aksincha, subordinatsiya metodiga amal qiladi.

Madaniy mintaqaviylashuv sotsiomadaniy xususiyatlari bilan farqlanuvchi madaniy mintaq va submintaqalarning rivojlanish jarayoniga e‘tibor qaratadi.

Regionalizm – muayyan mintaqa manfaatlari asosida iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va boshqa muammolarni o‘rganish va hal etish yondoshuvi. Regionalizm mintaq xususiyatlari asosida shakllangan turli mintaqalardagi jarayonlar va institutlar borasidagi qarashlar va amaliyotlar tizimi.

3. Mintaqalar tasnifi

Boshqa bir asosiy manfaat regionalizatsiya jarayoni globallashuvga bog‘langanmi yoki antinomikmi. Ikkinchi farazda, regionalizatsiya jarayoni ichki integratsiyani oshiradi, ammo asosan bojxona to‘lovi orqali global integratsiyani pasaytiradi. Birinchi farazda, qarama-qarshi holatda shu narsa ta’kidlanadiki, regionalizatsiya global

⁸ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. – B. 13.

savdoni ta'minlaydi. 1990-yillardagi ideologik muhitda, Yevropa integratsiyasi Yel 1993-yilda xizmatlar va tovarlarning erkin aylanishi bilan butunlay integratsiyalanganda potensial xavf sifatida ko'pgina iqtisodiy mualliflar orqali qabul qilingan (Krugman, 1991; Frankel, 1995). Asosiy qo'rquv shundaki, ichki iqtisodiy integratsiya iqtisodiy jarayon uchun eng zo'r muhit sifatida (neo) liberal mualliflar orqali ko'rib chiqilgan jahon erkin savdosi bo'lgan iqtisodiy ko'pdavlatlilikni cheklash sifatida harakatlanuvchi iqtisodiy bojxona orqali birlashishi mumkin (Richard va Zanin, 2009). Biroq, 1990-yillarning oxirida bu qo'rquvlar pasaygandek tuyuladi va hududiy erkin savdo kelishuvlari haqida qarashlar butunlay o'zgargan. Albatta, ko'pgina mualliflar shuni ko'rsatishdiki, ichki tarzda integratsiyalashgan makrohududlar iqtisodiy himoyalangan hududlarga olib bormadi (Anselin va O'Lofin. 1996; Poon, 1997). Qarama-qarshi holatda ichki va tashqi savdo ikkalasi ham yuqori darajalarda rivojlandi.

Shu bois, regionalizatsiya haqida nazariy qarashlar rivojlangan holatda o'zgardi, bu vaqtda maqsad bir xilligicha qoldi: o'sayotgan liberizatsiya va savdo. Ba'zi mualliflar uchun, regionalizatsiya ikkinchi darajali holat sifatida ko'riladi, boshqalar uchun esa bu global shkalada liberalizatsiyani to'ldirishda muhimdir (Bhagvati, 1992; Mashayeki va Ito. 2005; Richard va Zanin. 2009). Bu ikkinchi qarash aniq tarzda 2009-yilgi jahon rivojlanishida Jahon Banki orqali qabul qilingan⁹.

Agar oxirgi maqsad asosan "uchinchi dunyo" deb ataluvchi mamlakatlar uchun jahon shkalasida iqtisodiy integratsiya bo'lsa, makrohududli integratsiya hozir keng tarzda bu maqsadga erishishda yaxshi yo'l sifatida qabul qilinadi. Bu shuning uchunki, bunday integratsiya yuqori aglomeratsiya iqtisodlarini qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy rivojlanishni kuchaytira oladi va liberalizatsiya cheklangan hududiy asosda siyosiy jihatdan yaxshiroq qabul qilingan. Qisqa qilib aytganda, regionalizatsiya hozir umumiy tarzda ijobiy jarayon sifatida ko'riladi, chunki u savdo va globallashuvni ta'minlaydi va ta'minlanuvchi savdo hududiy iqtisodiy rivojlanishni o'stirishi kutiladi. Globallashuv tabiatidagi asosiy farq dastur va globallashuv qarashi sifati-

⁹ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. - b 15

da milliy davlatning pasayishidir va shuning uchun bu jahon o'zgarishini tushunishga eng zo'r yo'lni ko'rsatib beradi. Bu asosda asosiy zamonaviy ijtimoiy jarayonlar global darajada sodir bo'ladi, ya'ni, milliy davlatlarning o'rtacha darajasiz: transmilliy korporatsiyalar qudratining o'sishi, yangi kommunikatsion texnologiyalar orqali qilingan madaniy almashinuvlar, muayyan joylarda kamroq o'rnatilgan ijtimoiy jahon elitasining ko'rinishi va turli xil darajalarda siyosiy qatnashuvlar¹⁰.

Zamonaviy dunyoda geografik alomatlariga ko'ra g'arb, amerika va sharq regionalizmi farqlanadi.

G'arb regionalizmi. Har qanday jamiyatda shaxs manfaat va huquqlarining ustuvorligiga asoslangan Yevropa regionalizmi muvaffaqiyatli rivojlanmoqda.

Amerika regionalizmi. Amerika liberalizmi G'arb liberal qadriyatlaridan foydalangan holda yuqori texnologiyalar jo'g'rofik periferiyasiga aylandi.

Sharq regionalizmi avtoritar davlat hokimiyati bilan bosqichma-bosqich jahon bozoriga ochiq bo'lishga asoslanadi. Xitoy va boshqa Osiyo davlatlari Sharq regionalizmidan foydalanmoqda.

Ko'pgina turli soha maktablari bu qarashni ko'rilyotgandek qabul qilinsa, global shaharlar va tarmoq aloqasi farqlanuvchi sifatida ko'riladi, chunki bu shuni olg'a suradiki, Taylorning empirik "jahon shahar tarmog'i aloqasi Wallersteinning jahon tizimlari tahlilidan keladi" nazariyasiga qaramasdan globallashuvning asosiy kuchi shaharlar bo'ladi¹¹.

Mintaqalar klassifikatsiyasi

1) Iyerarxik alomatlariga ko'ra makromintaqa, davlat darajasidagi mintaqa va submintaqa kabi uch darajaga ajratiladi¹².

Makromintaqalarga global miqyosdagi yirik hududiy tuzilmalar tegishli bo'ladi. Masalan makromintaqalarga Yevropa Ittifoqi va boshqa xalqaro mintaqaviy guruhlar kiradi.

¹⁰ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014

¹¹ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014

¹² Дергачев В.А. Регионоведение. - М.: ЮНИТИ-ДАНА. 2004, - С. 45.

Davlat zamonaviy xalqaro munosabatlarning asosiy subyekti hisoblanadi, u o‘z vazifalarining bir qismini yuqori yoki quyi turuvchi mintaqaviy darajalarga beradi.

Submintaqa bu asosiy mintaqalardan bir taksonomik pog‘ona quyi turuvchi mintaqaga hisoblanadi.

2) Funktsional belgilariga ko‘ra mintaqalarning bir qator turlari farqlanadi.

1. Kollektiv xavfsizlikni ta‘minlovchi yagona harbiy – strategik tizimga tegishli davlat geosiyosiy (geostrategik) mintaqani hosil qiladi.

2. Geosiyosiy (nizoli) mintaqaga

3. Ma‘muriy mintaqasi-siyosiy-ma‘muriy tuzumning taksonomik darajasi markaziy hokimiyat u orqali mintaqaviy siyosatini amalga oshiradi.

4. Iqtisodiy mintaqasi-xalqaro mehnat taqsimotida ixtisoslashgan ishlab chiqarish hududi.

5. Sotsiomadaniy mintaqasi – tamadduniy kod uzoq vaqt davomida shakllangan hududiy birlik.

Yevropa regionalizmi to‘g‘risidagi deklaratsiyaga ko‘ra, Yevropa mintaqasi, transchegaraviy va muommoli mintaqalarga ajratiladi.

Yevropa mintaqasi bevosita davlat darajasidagi ma‘muriy birliklar. Mintaqa tegishli siyosiy vakolatlari majud hukumatga ega.

Transchegaraviy mintaqasi – ikki yoki bir qancha davlat chegara hududiy jamoalarini o‘z ichiga oluvchi mintaqasi. Unda konsolidatsiyalangan budjet iqtisodiy, transport, madaniyat, fan, ta‘lim va ekologiya sohalarida qo‘shma dasturlarga ega bo‘ladi.

Muammoli mintaqalar, kam rivojlangan, sanoati inqirozga yuz tutgan, qishloq xo‘jaligiga qaram bo‘lgan davlatlar muommoli mintaqalar maqomiga ega.

Iqtisodiy munosabatlariga ko‘ra:

1. Donor mintaqasi;

2. Depressiv mintaqasi;

Mintaqaviy hamkorlik darajalari:

Mintaqalararo hamkorlik, submintaqalararo hamkorlik, transchegaraviy hamkorlik.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Xalqaro mintaqashunoslikni fan sifatida ajralib chiqishiga nima sabab bo'ldi va uning vazifalari (shartlari)qanday?
2. Xalqaro siyosiy mintaqa geografik mintaqadan nimasi bilan farq qiladi?
3. Zamonaviy mintaqashunoslik tizimida qanday bo'limlarni ajratib ko'rsatish mumkin?
4. Xalqaro mintaqashunoslik faniga oid qanday yondashuvlar mavjud?
5. Xalqaro mintaqashunoslik fanining jadal rivojlanishi qachon boshlandi?
6. Mintaqashunoslik predmeti qaysi davrdan fan sifatida qabul qilindi?
7. Qaysi davr "Mintaqalar" deb nomlanadi va nima uchun?
8. Mintaqashunoslikning boshqa fanlar bilan o'zaro qanday aloqadorligi mavjud?
9. integratsion jarayonning ijobiy tarafi nimadan iborat?
10. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati nimada?
11. Integratsiyani o'rganishda pozitivistlar va kognitivistlar yondashuvlarida qanday farq bor?
12. "Tashkillashtirilgan integratsiya"dan "notashkiliy integratsiya"ning qanday farqi bor?
13. Yevropada borayotgan integratsion jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. Xalqaro mintaqashunoslik fanini o'rganishning dolzarbligi haqida ma'lumot tayyorlang
2. Xalqaro mintaqashunoslik fanini jadal o'rganish davri mavzusida ma'lumotlar to'plang.
3. "Markaziy Osiyodagi mintaqaviylashuv" mavzusida ma'ruza tayyorlang.
4. "Mintaqaviylashuv-regionalistika" mavzusida ma'lumotlar tayyorlang.
5. "Mintaqaviylashuvdan asosiy maqsad nima" mavzusida referat tayyorlang.

6. Integratsiya borasidagi ta'riflarni o'rganib tahlil eting.
7. Yevropa Ittifoqi doirasida integratsion jarayonlarni mustahkamlash borasida olib borilayotga chora tadbirlar haqida ma'ruza tayyorlang.
8. Hozirgi davrda mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.
9. Markaziy Osiyo integratsiyasining xususiyatlari mavzusida referat tayyorlang.
10. Arab davlatlarida mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O'quv qo'llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

2-BOB. MINTAQAVIY TARAQQIYOTNING TARIXIY JI-HATLARI

Darsning maqsadi:

- talabalarga mintaqa taraqqiyoti haqida ma'lumot berish;
- mintaqaviy taraqqiyotning bosqichlari haqida bilimlarini shakllantirish;
- yoshlar orasida sog'lom ma'naviy-ilmii muhitni shakllantirish.
- Mazkur ma'ruzani o'qitishdan ko'zlangan maqsad talabalarning jahon siyosatida turli mintaqalar haqida tasavvurga ega bo'lish;
- talabalar turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- usul va uslublardan foydalanish tajribasini oshirish hamda ilmiy tadqiqot ishlari, axborot-tahliliy yozishmalarni olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Geotizim, regionalistika, integratsiya, xalqaro munosabatlar, Iqtisodiy hamkorlik, madaniy hamkorlik, jahon siyosati, xalqaro siyosat, xalqaro tashkilotlar, globallashuv, tendensiya, global muammolar, mintaqalashtirish, xalqaro hamjamiyat, konsepsiya, demokratik dunyo g'oyasi, geosiyosiy jarayonlar, mintaqaviy integratsiya, erkin savdo hududi, bojxona ittifoqi.*

1. Mintaqaviy siyosatga doir ilmiy yondashuvlar

Ilmning tarixiy rivojlanishi, mintaqaviy jarayonlar tadqiqodlarining kengayishi va chuqurlashishi davomida mavjud bo'lgan ilmiy yondashuvlarning takomillashib, yangi ilmiy yondashuvlar, xususan turli ilmlar doirasida yaratilgan yondashuvlar ishlab chiqiladi. Ularni sintez qilish natijasida fundamental tadqiqotlarni chuqurlashtirish va amaliy tadqiqotlarni kengaytirish, mintaqaviy rivojlanishning yanada murakkab nazariy va amaliy vazifalarini hal qilish imkonini beruvchi yondashuv va usullarning butun bir tizimi shakllanadi.

Mintaqalar rivojlanishi borasidagi tadqiqotlarning ilk va shuningdek, eng muhimlaridan biri bu – makon va zamon yondashuvi hisoblanadi. Ushbu yondashuv ildizlari XX asrlardayoq vujudga kelgan nemis geografik maktabiga borib taqaladi. Uning asoschilari bo‘lib K.Ritter va A.Gettner hisoblanib, ular asosiy rol geografiyaga tegishli bo‘lgan “makon ilmi”ning asosiy tushunchalarini asoslab berishgan.

XX asrning o‘rtalarida makon qonun-qoidalari borasidagi qidiruvlarni ko‘plab xorijiy olimlar olib borishgan: V.Kristaller, A.Lesh, R.Xarshton va boshqalar. Makon haqidagi fikrlarni rivojlantirish bilan, R.Xarshton “vaqt” zamon va makon paradigmasini asoslari” tushunchasini kiritdi.

Iqtisodchi olim B.B.Rodoman obyektlarning geomakonda harakat qilishining pozitsion tamoyilini shakllantirdi, unga asosan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi ko‘p hollarda ularning ishlab chiqarish, ilm, madaniyat markazlariga nisbatan joylashgan o‘rni bilan aniqlanadi.

Inson hayot faoliyatining uni o‘rab turgan tabiat va ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan uzluksiz zamon va makon jihatdan tashkil etilishi haqidagi fikr Shvetsiyadagi Lund maktabining nazariyasi asosiga qo‘yilgan (rahbar prof. T.Xagerstrand). Ushbu nazariyaga asosan, individuumlarning bir-biri bilan, shuningdek, mehnat predmet va qurollari bilan aloqasi hayot faoliyatining sutkalik sikli, chegaralangan atrof-muhit doirasida mikromakon darajasida amalga oshadi.

Zamon va makon tashkiloti insonlar va tabiatning birligi yoki ijtimoiy-geografik makonning birligiga asoslanadi. Inson birliklari va alohida individuum maqsad va manfaatlarining hamjihatligiga ichki qarama-qarshiliklarning: ideologik, siyosiy, diniy, ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqalarning yengilishi natijasida erishiladi. Bularning har birini yengish ko‘plab qiyinchiliklar bilan o‘tib, kutilmagan natijalarga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy-geografik makonning ijtimoiy va geografik tarkiblari o‘rtasida ham katta qarama-qarshiliklar mavjud. Bunga butunning har qanday qismi o‘z qonun-qoidalariga asosan rivojlanishi sababdir. Ijtimoiy qism tabiiy, geografik qismga nisbatan jadalroq o‘zgaradi. Mazkur qarama-qarshilikning kengayishi global xarakterga egadir.

Ijtimoiy-geografik makon differensiyaga, ya'ni «o'z» makonining xususiyat va parametrini saqlab qoluvchi tuzilmalarga: etnik, iqtisodiy, siyoiy makon birliklari bo'linishga uchragandir.

Mintaqachilikka bo'lgan yana bir muhim ilmiy yondashuv – genetik yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuv mintaqaviy tizimlar, ya'ni tarixiy rivojlanish jarayonidagi ijtimoiy-geografik maydonning genезis va evolyutsiyasini namoyon qilish imkonini beradi. Bunday yondashuv uning zamonaviy ahvolidan o'ziga xos jihatlarni tushuntirish, rivojlanish istiqbollarini belgilab olishga yordam beradi. Umumiy genetik yondashuvning bir turi bo'lib etnogenetik yondashuv hisoblanadi va bu yondashuv o'rganilayotgan jamiyatdagi etnos munosabatlarining xarakterini, shuningdek, aniq etnik birliklarga nisbatan «inson-tabiati» munosabatini aniqlab berish, milliy muammolarning yechimini topish imkonini beradi. Genetik yondashuv o'rganilayotgan obyektlarning rivojlanish yo'llarini namoyon qilish, mintaqaviy rivojlanish istiqbollarini asoslash, muqobil variantlar orasidan eng maqbul yo'llarni tanlashda juda muhim o'rin egallaydi.

Zamonaviy mintaqaviy tadqiqodlarda geotizimli yondashuv keng ishlatiladi. Bu yondashuv oddiyroq, organik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan obyektlardan tuzilgan murakkab obyektlarning tuzilishini nisbatan chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Bunday aloqadorliklar vertikal, ya'ni bir obyekt tarkibiy qismi orasidagi aloqa bilan (masalan, landshaftda-relyef, tuproq, o'simliklar orasida; shaharda-ishlab chiqarish, aholi, infratuzilma orasida), gorizontal, ya'ni tabiiy va ijtimoiy obyektlarni o'zaro bog'lovchi aloqalar bilan, bo'lishi mumkin. Sababli aloqadorliklarni namoyon bo'lishi va tahlili asosida obyektning kelib chiqishi va ahvoli borasidagi xulosalar chiqariladi.

Geotizimga yaxlit tuzulmalar, faoliyati ularning hududdagi (maydondagi) o'rniga va o'rab turgan tabiiy muhitga bog'liq bo'lgan ko'plab o'zaro aloqador elementlar tegishlidir. «Geotizim» tushunchasi maydon obyektlarining (hududiy, ekvatorial, oyeroterial), tabiiy-hududiy va hududiy-ishlab chiqarish komplekslarning eng keng doirasini anglatish uchun qo'llaniladi. Ushbu tushuncha shuningdek, ekologik-ijtimoiy-iqtisodiy birliklarni ko'rib chiqishda ham qo'llaniladi.

“Chiqish” va “Kirish” aloqasi xarakteri bo‘yicha geotizimlar yopiq, ochiq va izolyatsiyalangan turlarga bo‘linadi. Ochiq geotizimlarda atrof-muhit bilan keng tarzdagi almashinishuv o‘rin egallaydi; yopiq geotizimlarda faqatgina massa bilan almashinuv yuzaga chiqadi, ammo energiya bilan emas; izolyatsiyalangan geotizimlarda esa massaning ham, energiyaning ham quyilish va oqib chiqishi bo‘lmaydi. Geotizimning tashqi omillarga ta‘sir qila olish qobiliyati uni boshqara olish mumkin degan xulosaga kelishga imkon beradi. Boshqariladigan geotizimning o‘zgarish tezligi va doirasiga ko‘ra geotizim optimal, keskin va halokatli bo‘lishi mumkin¹³.

Optimal holatda geotizim doimiy ravishda, qonun-qoidalarning hech qanday buzilishsiz rivojlanishi ta‘minlanadi. Buzg‘unchi ta‘sirilar natijasida kelib chiqqan optimal holatdan chekinish geotizimning keskin holatga kelishiga olib keladi. Geotizim strukturasi-ning tashqi impulslar natijasida shiddatli o‘zgarishiga – halokat sifatida qaraladi.

Geotizimli yondashuv bilan birgalikda mintaqalashuvda, shuningdek, qayta ishlab chiqaruvchi yondashuv ham qo‘llaniladi. Ushbu yondashuv yaxlit mintaqaviy tizimlarni ichki element (tizimosti) larning o‘zaro bog‘liq birikuvlari sifatida o‘rganishni nazarda tutadi. Shuning bilan birgalikda, mintaqaviy qayta ishlab chiqarish jarayonlaridagi tadqiqodlarni o‘rab turgan tabiiy muhit bilan yaqin bog‘liqlikda, o‘zaro bog‘liq mintaqaviy tizimlar rivoji bilan muvofiqlashtirgan holda olib borish zarur. Qayta ishlab chiqarish yondashuvi mintaqaviy darajadagi iqtisodiy qonuniyatlarni o‘rganishda muhim o‘rin egallaydi.

Zamonaviy sharoitlarda mintaqaviy tadqiqodlar va mintaqaviy siyosatda muammoviy yondashuv dolzarbligini yanada oshirmoqda. Ushbu yondashuvning mohiyati muammo-zamon va makon rivojlanishida qarama-qarshilikning mujassamlashgan ifodasi tushunchasidan iborat. Mantiq, metodologiya, psixologiya, kibernetika, pedagogika to‘qnashganda hozirgi paytda ilmning yangi sohasi-muammoning

¹³ Odilqoriyev X.T., Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik. –T.: O‘qituvchi, 2008. – B. 43.

umumiy nazariyasi va ularni hal qilish mexanizmi tuzildi¹⁴. Muammolar insonlarning maqsadga yo'naltirilgan faoliyatiga deatamaistik ta'sir ko'rsatadi.

Ba'zi bir muammolarning keskinligi shu darajagacha yetdiki, hatto ular global xarakter kasb eta boshladi. Global muammolarni anglab yetish milliy va yoki mintaqaviy muammo va qarama-qarshiliklar prizmasi orqali kelib chiqadi. Ko'plab xilma-xil muammolar orasida darhaqiqat global bo'lgan muammoni ajratib olish va shakllantirish uchun milliy va mintaqaviy doiradagi qarama-qarshilik va muammolarni aniqlash, milliy/ davlat/ va mintaqaviy darajasidagi ularni hal qilish strategiyasini ishlab chiqarish zarur. Mintaqaviy rivojlanishning umumlashtirilgan nazariy modeli quyidagi mantiqiy zanjir yordamida namoyon qilinishi mumkin: qarama-qarshilik / muammo / ehtiyojlar-manfaatlar-aniq harakatlar orqali amalga oshiriluvchi maqsadlar.

Muammoviy yondashuvga geosiyosiy yondashuv bevosita aloqador hisoblanadi. Shuningdek, unga zamon va makon yondashuvi ham bog'liqdir. Ushbu yondashuvda markaziy o'rinni geografik maydon-da ijtimoiy munosabatlari subyektlarining o'zaro ta'siri hodisalarini o'rganish egallaydi.

Ijtimoiy munosabat subyektlari manfaatlarini maydon tashkilotining ma'lum qonun-qoidalarini tan olish – geosiyosatchi-olimlar ishining o'ziga xos xususiyatidir. Geosiyosiy yondashuv mintaqaviy darajadagi boshqaruv qarorlarni qabul qilish va asoslashda muhim ahamiyatga ega.

Ko'rib chiqilgan yondashuvlar mintaqaviy tadqiqodlarning aniq metodini tanlash va ishlatishda asos bo'lib hisoblanadi.

2. Mintaqaviy tadqiqot metodlari

Tadqiqot metodi, yoki bilish metodi bu – oldiga qo'yilgan maqsadga erishish usulidir. Bilish metodining majmuasi real hayotning barcha obyektlari va hodisalarini o'zaro bog'liqlik va rivojlanishda ko'rib chiqish imkonini yaratadi. Bilishning asosini umumilmiy metodlar tashkil etadi. Ular bilan birgalikda, qisman ilmiy, maxsus metodlar

¹⁴ Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Регионоведение: - М.: Гардарики, 2003. - С.11.

yaratilgan. Agar umumilmiy metodlardan barcha ilmlarda foydalanil-
sa, ikkinchilaridan-faqatgina aniq ilmiy sohalarda foydalanilgan.
Mintaqaviy siyosatning ilmiy asoslash uchun umumilmiy metodlar
bilan birgalikda, xususiyy metodlar ham ishlatiladi. Foydalanilayotgan
metodlar majmuasi naqadar keng bo'lsa, tadqiqot obyeksi va pred-
metini bilish shunchalik chuqur, qabul qilinadigan qarorlar shunchal-
ik asoslangan bo'ladi.

Boshqa bir asosiy manfaat regionalizatsiya jarayoni globallashuv-
ga bog'langanmi yoki antinomikmi. Ikkinchi farazda, regionalizatsiya
jarayoni ichki integratsiyani oshiradi, ammo asosan bojxona to'lovi
orqali global integratsiyani pasaytiradi. Birinchi farazda, qarama-qar-
shi holatda shu narsa ta'kidlanadiki, regionalizatsiya global savdoni
ta'minlaydi. 1990-yillardagi ideologik muhitda, Yevropa integratsiya-
si Yel 1993-yilda xizmatlar va tovarlarning erkin aylanishi bilan bu-
tunlay integratsiyalanganda potentsial xavf sifatida ko'pgina iqtisodiy
mualliflar orqali qabul qilingan (Krugman. 1991; Frankel, 1995).
Asosiy qo'rquv shundaki, ichki iqtisodiy integratsiya iqtisodiy jaray-
on uchun eng zo'r muhit sifatida (neo)liberal mualliflar orqali ko'rib
chiqilgan jahon erkin savdosi bo'lgan iqtisodiy ko'pdavlatchilikni
cheklash sifatida harakatlanuvchi iqtisodiy bojxona orqali birlashishi
mumkin (Richard va Zanin, 2009). Biroq, 1990-yillarning oxirida bu
qo'rquvlar pasaygandek tuyuladi va hududiy erkin savdo kelishuv-
lari haqida qarashlar butunlay o'zgargan. Albatta, ko'pgina mualliflar
shuni ko'rsatishdiki, ichki tarzda integratsiyalashgan makrohudud-
lar iqtisodiy himoyalangan hududlarga olib bormadi (Anselin va
O'Lofin. 1996:Poon, 1997). Qarama-qarshi holatda ichki va tashqi
savdo ikkalasi ham yuqori darajalarda rivojlandi.

Shu bois, regionalizatsiya haqida nazariy qarashlar rivojlangan
holatda o'zgardi, bu vaqtda maqsad bir xilligicha qoldi: o'sayotgan
liberalizatsiya va savdo. Ba'zi mualliflar uchun, regionalizatsiya ik-
kinchi darajali holat sifatida ko'riladi, boshqalar uchun esa bu global
shkalada liberalizatsiyani to'ldirishda muhimdir (Bhagvati, 1992:
Mashayeki va Ito. 2005; Richard va Zanin. 2009). Bu ikkinchi qarash
aniq tarzda 2009-yilgi jahon rivojlanishida Jahon Banki orqali qabul
qilingan.

Agar oxirgi maqsad asosan “uchinchi dunyo” deb ataluvchi mamlakatlar uchun jahon shkalasida iqtisodiy integratsiya bo‘lsa, makrohududli integratsiya hozir keng tarzda bu maqsadga erishishda yaxshi yo‘l sifatida qabul qilinadi. Bu shuning uchunki, bunday integratsiya yuqori aglomeratsiya iqtisodlarini qo‘llab-quvvatlash orqali iqtisodiy rivojlanishni kuchaytira oladi va liberalizatsiya cheklangan hududiy asosda siyosiy jihatdan yaxshiroq qabul qilingan. Qisqa qilib aytganda, regionalizatsiya hozir umumiy tarzda ijobiy jarayon sifatida ko‘riladi, chunki u savdo va globallashuvni ta‘minlaydi va ta‘minlanuvchi savdo hududiy iqtisodiy rivojlanishni o‘stirishi kutiladi (Van Hammet. 2010).

Biroq, halollikda ulkan o‘shishga qaramasdan, YeI va NAFTA (Shimoliy Amerika Erkin Savdo Bitimi) ning katta iqtisodiy ansambli hali ham savdo va YaIM o‘rtasida nisbat bilan aloqador tarzda yopiq iqtisodlar sifatida ko‘riladi. 2007-yilda 20.6 va 14.6%. Biroq, bu ochiqlik savdo YaIM orqali hioblangan sifatida qo‘shilgan qiymatga qaraganda umumiy miqdorda hisoblangandan buyon kattaroq ko‘rilishi mumkin¹⁵.

Bu ikki xil jarayonlar natijasidir (Krugman 1997): bir tomondan, barcha iqtisodiy sohalar, xuddi global qiymat zanjiri paydo bo‘lishi bilan izohlanganidek, global darajada tobora ochiq va integratsiyalashgan; lekin boshqa bir tomondan qaraganda, rivojlangan iqtisodiyotlar hududiy yoki sub-milliy mahalliy bozorlar uchun xizmatlar (odamlar uchun xizmatlar) kabi bir muncha yopiq sektorlarga tobora tayanib bormoqda. Shunday qilib, katta rivojlangan iqtisodiyotlar hatto avtomobil sanoati kabi kompleks global tarmoqlarda ham asosan o‘z bozorlari va ishlab chiqaruvchilariga tayanmoqda.

Qiyosiy-geografik metodlar majmui mintaqaviy tadqiqodlarda keng tarzda qo‘llaniladi. Qiyoslash bu – bilish obyektlarining o‘xshashlik va farqlarini o‘rnatilishidir. Yetarlicha ko‘p sonli – obyektlar qiyoslanuvchi belgilar mavjudligida tasniflash amalga oshiriladi.

– obyektlar mavjudligida-obyektlarning bir guruh, tur, turosti, sinfga birlashishi amalga oshiriladi.

¹⁵ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014

– obyektlarning turlarga bo‘lish natijasida boshqa obyektlarni qiyoslash mumkin bo‘lgan etalonlarning ajralib chiqish imkoni vujudga keladi. Etalonlarning metodi-qiyosiy-geografik metodning bir turi hisoblanadi.

Inson hayot faoliyati barcha vositalarining yaqin o‘zaro aloqadorligi va o‘zaro katta ta’siri obyektlarni u yoki bu belgilariga asosan tasniflashni qiyinlashtiradi. Bu holatlarda analogiya metodi qo‘llaniladi. Uning mohiyati bir mintaqaviy qismni boshqa bir, shunga o‘xshash tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlardagi qismlar bilan qiyoslashdan iborat. Ko‘pincha ushbu metod o‘zlashtirib bo‘lingan hududlar tajribasi bilan qiyoslash asosida yangi o‘zlashtiriluvchi mintaqalar rivojlanish strategiyasi tanlash uchun qo‘llaniladi.

Statistik metod statistik ma’lumotlarni, sohaviy va mintaqaviy ma’lumotlar bankini qo‘llashga asoslanadi. U yig‘ilgan ma’lumotlarni ma’lumotlarning tizimlashtirilishini, obyekt holatiga ta’sir qiluvchi omillarga miqdoriy xarakteristika berish, obyektlarni aniq miqdoriy va sifat xarakteristikalari bo‘yicha o‘zaro qiyoslash imkonini beradi. Statistik metod doirasida quyidagi metodlar qo‘llaniladi: o‘rtacha kattalikni aniqlash metodi, dispers tahlil metodi, qiyosiy metod, korrelyatsion-regression tahlil, balans metodi.

Mintaqaviylashuv mintaqaviy tadqiqot metodlari orasida nisbatan kech yuzaga kelgan metod bu siklik metod hisoblanadi. Uning yordamida mintaq ishlab chiqariluvchi jarayonlarning, xomashyodan va energiyadan boshlab tayyor mahsulotgacha, texnologik ketma-ketligini aniqlash mumkin¹⁶.

Mintaqaning ishlab chiqarish jarayonini tahlil va bashorat qilish, uning iqtisodiyotini keyinchalik eng muhim umumiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar dinamikasiga chiqish diagnostika qilishda “chiqim chiqarish” metodi yoki mintaqaviy sohalararo balansni ishlab chiqarish metodi qo‘llaniladi.

Mintaqalar rivojining qisqa muddatli va uzoq muddatli bashoratini yoki istiqbolini ishlab chiqishda, turli xil gipotezalar rivojining ehtimolli yo‘llarini ilgari surish va tahlil qilishda modellashtirish metodi,

¹⁶ Гладкий Ю.Н.,Чистобаева.И.Регионоведение:-М.:Гардарики,2003 . - С.13

shu jumladan matematik va mantiqiy modellashtirish qoʻllaniladi¹⁷. Matematik modellar shakllantiruvchi metodlar sirasiga, mantiqiy modellar esa-shakllanmaydigan metodlar sirasiga kiradi, chunki ular verbal modellar timsol, definisiya va boshqalar va grafik modellar blok va kartografik modellar, ayero va kosmik suratlarga asoslanadi.

Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojining uzoq muddatli prognozlarining ishlab chiqilishi bilan dasturiy-maqсадiy metod ham bogʻliq hisoblanadi. Bu metod ushbu rivojlanishning maqsadlarini shakllantirish, ularning maqsadostilarga boʻlinish, ularning kelishilgan holda amalga oshirilishi uchun kerakli boʻlgan resurslarni aniqlanishiga asoslangan. Mintaqa rivojlanishining maqsadli majmuaviy dasturi ishlab chiqilmoqda.

Koʻrib chiqilgan mintaqaviy tadqiqot metodlarining har biri mintaqaviy siyosatning aniq vazifalarini hal etish uchun qoʻllaniladi.

Shunday qilib, mintaqalarni oʻrganishdagi ilmiy yondashuv va metodlarning xilma-xilligi mintaqalar haqidagi fanda plyuralizmning ortishidan darak beradi. Ilmiy tadqiqot natijalari mintaqaviy qurilish amaliyotiga yanada koʻproq taʼsir koʻrsatib bormoqda, xalqaro tajriba oʻrnining ahamiyati oshmoqda.

Mintaqaviy rivojlanish borasidagi mavjud boʻlgan gʻarbcha fikrlar MDH davlatlarida iqtisodiy reformalarni amalga oshirishda, mintaqalararo hamkorlik tizimini tartibga solishda qoʻllanilishi mumkin.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Xalqaro mintaqashunoslikni fan sifatida ajralib chiqishiga nima sabab boʻldi va uning vazifalari (shartlari) qanday?
2. Xalqaro siyosiy mintaqa geografik mintaqadan nimasi bilan farq qiladi?
3. Zamonaviy mintaqashunoslik tizimida qanday boʻlimlarni ajratib koʻrsatish mumkin?
4. Xalqaro mintaqashunoslik faniga oid qanday yondashuvlar mavjud?
5. Xalqaro mintaqashunoslik fanining jadal rivojlanishi qachon boshlandi?

¹⁷ Nye J.S. International regionalism. Readings. Boston, 1968. – C.43.

6. Mintaqashunoslik predmeti qaysi davrdan fan sifatida qabul qilindi?
7. Qaysi davr “Mintaqalar” deb nomlanadi va nima uchun?
8. Mintaqashunoslikning boshqa fanlar bilan o‘zaro qanday aloqadorligi mavjud?
9. integratsion jarayonning ijobiy tarafi nimadan iborat?
10. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati nimada?
11. Integratsiyani o‘rganishda pozitivistlar va kognitivistlar yondashuvlarida qanday farq bor?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. Xalqaro mintaqashunoslik fanini o‘rganishning dolzarbligi haqida ma’lumot tayyorlang
2. Xalqaro mintaqashunoslik fanini jadal o‘rganish davri mavzusida ma’lumotlar to‘plang.
3. “Markaziy Osiyodagi mintaqaviylashuv” mavzusida ma’ruza tayyorlang.
4. “Mintaqaviylashuv-regionalistika” mavzusida ma’lumotlar tayyorlang.
5. “Mintaqaviylashuvdan asosiy maqsad nima” mavzusida referat tayyorlang.
6. Integratsiya borasidagi ta’riflarni o‘rganib tahlil eting.
7. Yevropa Ittifoqi doirasida integratsion jarayonlarni mustahkamlash borasida olib borilayotga chora tadbirlar haqida ma’ruza tayyorlang.
8. Hozirgi davrda mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.
9. Markaziy Osiyo integratsiyasining xususiyatlari mavzusida referat tayyorlang.
10. Arab davlatlarida mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Мухаммадсидиқов М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

3-BOB. XALQARO MINTAQASHUNOSLIKNING METODOLOGIK ASOSLARI

Darsning maqsadi:

- Mazkur ma'ruzani o'qitishdan ko'zlangan maqsad talabalar xalqaro mintaqashunoslik haqida tasavvurga ega bo'lish;
- xalqaro mintaqashunoslik fani yuzasidan bilimlarini chuqurlashtirish;
- turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- usul va uslublardan foydalanish tajribasini oshirish;
- ilmiy tadqiqot ishlari, axborot-tahliliy yozishmalarni olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *xalqaro mintaqashunoslik, sotsiomadaniylik, mintaqaviylashuv, regionalistika, mintaqaviy hamkorlik, integratsiya, xalqaro munosabatlar, jahon siyosati, xalqaro siyosat, xalqaro tashkilotlar, globallashuv, tendensiya, global muammolar, mintaqalashtirish, xalqaro hamjamiyat, konsepsiya, demokratik dunyo g'oyasi, geosiyosiy jarayonlar, mintaqaviy integratsiya.*

1. Mintaqa va mintaqaviylashuvning nazariy masalalari

Mintaqa va mintaqaviylashuv masalasi XX asrning ikkinchi yarmidan siyosatshunoslik va iqtisodiy fan olimlarini jiddiy o'ylantirib kelayotgan masalalardan biridir. Turli mamlakatlarda bu masalaga turlicha yondashuvlar paydo bo'ldi. Dastavval mintaqa tushunchasiga tarif berib o'tamiz. Garvard universiteti professori Jozef Nayning ta'rifiga ko'ra, jo'g'rofik makon qo'shni davlatlar o'zaro bog'liqlikda bo'lgan vaqtdagina mintaqaga aylanadi. O'zaro bog'liqlik mintaqa ichida savdo oqimlari va diplomatik harakatlarning kuchayishiga olib keladi¹⁸.

¹⁸ J. S .Nye. International regionalism. Readings.Boston,1968. p.vii.

M.P. Komarovning “Mintaqalar infratuzilmasi” asarida mintaqaga quyidagicha ta’rif beriladi: mintaqa bu qandaydir alomat va hodisalar majmui bo’yicha ajratilgan hudud (akvatoriya) va hududiy bo’linish tizimida birlik sifatida namoyon bo’ladi¹⁹.

Rus olimi Gladkiyning fikriga ko’ra, mintaqa deganda yirik tabiiy –jo’g’rofik, iqtisodiy-jo’g’rofik, geosiyosiy va boshqa taksonlar anglanadi²⁰. Boshqa bir rus olimlari mintaqa tushunchasiga boshqa ta’riflarni keltirishadi. 1983-yil E.B.Alayevning tavsifiga ko’ra, boshqa hududlardan o’z unsurlari bilan farq qiluvchi tarkibiy unsurlari o’zaro bog’langan yaxlitlikka ega hududga mintaqa deb hisoblagan. Rus olimi Makarevich 1997-yilda umuman boshqa bir fikrni aytadi. Unga ko’ra mintaqa – yer, havo, flora, fauna va insonlardan iborat kompleks, unda unsurlar bir-biri bilan alohida munosabatda bo’ladi. Mintaqa bir-biriga yaqin davlatlar guruhi bo’lib, u yerda alohida iqtisodiy – jo’g’rofik birlikka ega, milliy tarkib va madaniy jihatdan yaqin yoki ijtimoiy – siyosiy qurilish jihatidan bir turga mansub hudud. Ta’riflardan shu xulosa kelib chikadiki, mintaqaning asosiy xususiyati jo’g’rofik yaqinlik, yaxlitlik va o’zaro bog’langanlikdir.

Keng ma’noda mintaqa deganda, hududiy-iqtisodiy va milliy-madaniy kompleksli muayyan hudud tushuniladi, uning jo’g’rofik, tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy-tarixiy, milliy-madaniy sharoitlari bir xil bo’ladi va ushbu hududni boshqalardan ajratishga asos bo’ladi²¹.

Yana bir rus mutaxassisi V.A. Dergachevning 2004-yilda nashr etilgan mintaqashunoslikka atalgan kitobida mintaqa tushunchasiga ta’rif beriladi²²:

¹⁹ Комаров М.П. Инфраструктура регионов мира: - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2009.- С. 9-14.

²⁰ Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Регионоведение: - М.: Гардарики, 2003.- С. 32.

²¹ Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. Учебное пособие / Под редакцией А.Д. Воскресенского. - М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С. 6.

²² Дергачев В.А. Регионоведение. - М.:ЮНИТИ-ДАНА. 2004. – С. 45.

1) Hududning alohida ko‘rinishi, spetsifik yaxlitlik bilan xarakterli yirik hududiy birlik. Tabiiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa turdagi mintaqalarga ajratiladi.

2) Sotsiomadaniy “Ko‘pning birlikda bo‘lishi”, turli tashqi va mahalliy omillar hisobga olingan holda hayot sifatini ta‘minlaydi. Yevropa mintaqachiligida mintaqada davlatdan keyingi davlat va individ o‘rtasidagi hududiy taksonomik birlik.

3) Hayotiy faoliyatning elita namunasi. Mintaqalarni ajratishda sotsiomadaniy kod ustuvorlik qiladi. U tabiiy – jo‘g‘rofiy, geosiyosiy geoiqtisodiy va boshqa alomatlardan tashkil topadi.

Mintaqashunoslikda uch asosiy taksonomik mintaqaviy darajalarga ajratiladi: davlatdan yuqori turuvchi (mintaqaviy guruhlar), mamlakat va davlatning ichki darajalari²³.

Mintaqashunoslikning nazariy va metodologik asosi bo‘lib regionalistika keladi.

Jahon regionalizmi globallashuv bosqichlaridan biri bo‘lishi bilan birga unga qarama-qarshi tendensiyadir. Globallashuv xalqaro munosabatlarning mintaqaviylashuviga ergashib boradi, davlat funksiyalarining bir qismi xalqaro yoki millat usti darajaga beriladi.

Ko‘pgina rivojlanayotgan davlatlar mintaqaviy integratsiyada global raqobatga qarshi turishga urinishni ko‘rishadi. Funktsional belgisiga ko‘ra, geosiyosiy, iqtisodiy, madaniy mintaqaviylashuv farqlanadi.

Geosiyosiy mintaqaviylashuvda “katta makonlar”ning shakllanishi va ajratilishi, ularning harbiy-siyosiy va iqtisodiy qudrati jahon gegemoniga qarama-qarshi turishi mumkin.

Iqtisodiy mintaqaviylashuvda mintaqaviy guruhlar chegaralarida erkin savdo hududi, bojxona ittifoqi va umumiy bozorni bosqichmas-bosqich shakllantirishni o‘z ichiga oladi.

Madaniy mintaqaviylashuv:

Sotsiomadaniy xususiyatlari bilan farqlanuvchi madaniy mintaqada va submintaqalarning rivojlanish jarayoniga e‘tibor qaratadi.

Zamonaviy dunyoda jo‘g‘rofiy alomatlariga ko‘ra g‘arb, amerika va sharq regionalizmi farqlanadi.

²³ Usha joyda

Har qanday jamiyatning manfaat va huquqlarida shaxs manfaat va huquqlarining ustuvorligiga asoslangan Yevropa regionalizmi muvaffaqiyatli rivojlanmoqda.

Amerika liberalizmi G'arb liberal qadriyatlaridan foydalangan holda yuqori texnologiyalar jo'g'rofik periferiyasiga aylandi.

Xitoy va boshqa Osiyo davlatlari Sharq regionalizmidan foydalanmoqda, avtoritar davlat hokimiyati bilan bosqichma-bosqich jahon bozoriga ochiq bo'lishga asoslanadi.

Iyerarxik alomatlariga ko'ra makromintaqaviy, davlat va submintaqaviy darajalarga ajratiladi²⁴.

Makromintaqalarga global miqyosdagi yirik hududiy tuzilmalar tegishli bo'ladi. Masalan, makromintaqalarga Yevropa Ittifoqi va boshqa xalqaro mintaqaviy guruhlar kiradi.

Davlat zamonaviy xalqaro munosabatlarning asosiy subyekti hisoblanadi, u o'z vazifalarining bir qismini yuqori yoki quyi turuvchi mintaqaviy darajalarga beradi.

Submintaqa bu asosiy mintaqalardan bir taksonomik pog'ona quyi turuvchi mintqa hisoblanadi.

Funksional belgilariga ko'ra mintaqalarning bir qator tiplari farqlanadi.

1) Kollektiv xavfsizlikni ta'minlovchi yagona harbiy-strategik tizimga tegishli davlat geosiyosiy (geostrategik) mintaqani hosil qiladi.

2) Ma'muriy mintqa – siyosiy-ma'muriy tuzumning taksonomik darajasi markaziy hokimiyat u orqali mintaqaviy siyosatini amalga oshiradi.

3) Iqtisodiy mintqa – xalqaro mehnat taqsimotida ixtisoslashgan ishlab chiqarish hududi.

4) Sotsiomadaniy mintqa-tamadduniy kod uzoq vaqt davomida shakllangan hududiy birlik.

Yevropa regionalizmi to'g'risidagi deklaratsiyaga ko'ra, Yevropa mintaqalari transchegaraviy va muammoli mintaqalarga ajratiladi.

Transchegaraviy mintqa – ikki yoki bir qancha davlat chegara hududiy jamoalarini o'z ichiga oluvchi mintaqadir. Unda jamlangan

²⁴ Дергачев В.А. Регионоведение. - М.: ЮНИТИ - ДАНА. 2004. – С. 45.

budjet iqtisodiy, transport, madaniyat, fan, ta'lim va ekologiya sohalarida qo'shma dasturlarga ega bo'ladi.

Kam rivojlangan, sanoati inqirozli qishloq xo'jaligi davlatlari muammoli mintaqalar maqomiga ega.

Xalqaro munosabatlarda mintaqaviylashuvga bag'ishlangan dolzarb nazariy yondashuvlar mavjud. Bular geosiyosiy, ijtimoiy, siyosiy-iqtisodiy va jo'g'rofik nazariya va konsepsiyalardir.

Geosiyosiy nazariyalar an'anaviy (davlat) geosiyosati, yangi geosiyosat (geoiqtisod) va eng yangi geosiyosat (tamaddunlar geosiyosati).

2. Mintaqaviy raqobat masalasining nazariy va konseptual asoslari.

Ko'p qutbli dunyo tartiboti nazariyasi bir qancha makromintaqalarning geosiyosiy qutblar bilan birgalikda mavjud bo'lishiga tayanadi.

Buyuk makonlar nazariyasi nemis huquqshunosi, siyosatshunos va faylasufi Karl Shmidtning geosiyosiy ta'limotidir. Uning asosida bir qancha buyuk davlatlarning yagona strategik blokka birlashishi yotadi.

Buyuk makon mafkuraviy jihatdan kuchli davlatning hukmronligi ostida bo'ladi.

Geoiqtisodiy strategiya "hayotiy manfaatlar zonasi" nazariyasining asosi bo'ldi, u AQShning dunyoning turli mintaqalarida iqtisodiy manfaatlari mavjudligiga asoslanadi.

Samuel Koen, E.Xantington, N.Spaykman, J.Kiffer va boshqa olimlarning asarlarida yangi geosiyosatning asoslari ochib berilgan. Geoiqtisodiy urushlar yo'li bilan jahonga hukmronlik qilish yutuqlari asoslab beriladi.

Fernan Brodelning dunyo-iqtisod to'g'risidagi ta'limoti regionalistika va geoiqtisodda katta ahamiyatga ega. Uning nazariyasida jahon iqtisodiyoti markazlarining mintaqalardan mintaqalarga ko'chishi yoritiladi.

Immanuel Vallersteynning jahon tizimlari nazariyasi uning "Zamonaviy jahon tizimi" (1974), "Kapitalistik jahon iqtisodiyoti" (1979), "Siyosiy dunyo iqtisodi" (1984) va boshqa asarlarida bayon qilingan.

Jahon kon'yukturasi sikli to'g'risidagi ta'limot Kondratev-Vallersteyn modelining yaratilishiga imkon berdi.

Britaniyalik geograf N.J. Taylor geoiqtisodiy monosentrizm ta'limotini ishlab chiqdi.

Olim davlatning geosiyosiy gegemonligini tadqiq qildi, u xalqaro munosabatlar iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy sohalarida mutlaq hukmronligi bilan izohlanadi.

Keyingi ko'rib chiqiladigan masalalardan biri – bu mintaqaviylik va mintaqaviylashuv masalasidir.

Mintaqaviylashuv – davlatlarning jo'g'rofik joylashuvi asosida mintaqada iqtisodiy aloqalarning shakllanishi tushuniladi.

Mintaqaviylik deganda esa, jo'g'rofik jihatdan yaqin joylashgan davlatlar preferensiyalar tipidagi savdo bitimlari vositasida iqtisodiy hamjamiyatni shakllantirish anglanadi.

Ba'zi tahlilchilar mintaqaviylik deganda (aniqrog'i xalqaro mintaqaviylik) mamlakatlarning o'zaro bog'liqligi va milliy subyektlar manfaatlarining milliy chegaralardan chiqishi va mintaqaviy darajada bo'lishi anglanadi.

Keng ma'nodagi mintaqalar tushunchasidan kelib chiqib, mintaqaviy tizimosti va mintaqalar quyidagicha shartli ravishda ajratiladi: jo'g'rofiy makromintaqalar: Osiyo, Amerika, Yevropa, Avstraliya va Okeaniya; mezomintaqalar: Markaziy, Shimoliy va Janubiy Amerika, Yevropa Avstraliya va Okeaniya, Shimoli-Sharqiy, Janubiy-Sharqiy, Janubiy, G'arbiy va Markaziy Osiyo, Shimoliy Afrika, Sahro Afrika; mintaqalar (submintaqalar): Amerika markaziy, shimoliy va janubiy qismga ajratiladi; Yevropa shimoliy, sharqiy, markaziy va janubiy qismga; G'arbiy Osiyo Yaqin va O'rta Sharqga ajratiladi.

Bundan tashqari tarixiy-madaniy mintaqalar ham ajratiladi: Xitoy, Koreya, Vetnam (Vetnam, Laos, Kambodja), Hind (Pokiston, Afg'oniston, Eron va Tojikiston), Turk (6 davlatdan iborat), arab (22 davlatdan iborat), rus (Rossiya, Ukraina va Belarus), Yevropa (13 davlatdan iborat).

Shimoliy Amerika, Lotin Amerikasi va Afrika mintaqalari geosiyosiy an'analari, integratsiya, etnolisoniy, etnomadaniy yoki etnopsixologik birlik parametrlari bo'yicha mintaqaviy birliklarga birlashadi.

Madaniy – diniy makromintaqalarga konfutsiy-budda, yahudiylik, musulmon, provaslav, g‘arbiy xristianlik, Lotin Amerikasi, Afrika, Tinch okeani mintaqalariga ajratiladi.

O‘zbekistonlik siyosatshunos N.Qosimovanning fikricha, mintaqaviylikni bir mintaqada davlatlararo guruhning shakllanishi deb ta’riflash mumkin. Mintaqa esa geografik aloqalar bilan uzviy bog‘langan, davlatlarning cheklangan soni va umumiy o‘zaro bog‘liqlikning muayyan darajasiga ega makondir²⁵.

Mintaqaviylikning besh asosiy kategoriyasi mavjud:²⁶

- Mintaqaviylashuv – mintaqa ichidagi integratsiyaning o‘rishini bildiradi. Ammo mintaqaviylashuv davlatlar chegarasiga mos kelmasligi mumkin.

- Mintaqaviy ong va identifikatsiya – unda mintaqa ichida umumiy madaniyat, tarix, diniy an’analar mavjud bo‘ladi.

- Davlatlararo mintaqaviy hamkorlik – mintaqa ichida davlatlar turli sohalarda hamkorlikni amalga oshiradilar.

- Mintaqaviy iqtisodiy integratsiya – turli shakldagi bitim va kelishuvlar orqali iqtisodiy integratsiya jarayoni shakllanadi.

- Mintaqaviy bog‘lanish – mamlakatlar o‘zaro bog‘liqlikda bo‘ladi.

Bella Belashi integratsiyaning asosiy besh bosqichini ajratib ko‘rsatadi²⁷:

1. erkin savdo zonasi
2. bojxona ittifoqi
3. umumiy bozor
4. valyuta va iqtisodiy ittifoq
5. siyosiy ittifoq

Iqtisodiy integratsiya mintaqaviylashuv bilan yonma-yon sodir bo‘layotgan jarayondir. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlari

²⁵ Касымова Н.А. Глобализация и регионализм: связь и взаимодействия, Теоретические аспекты // Халқаро муносабатлар., - №3. 2008. – С. 15.

²⁶ Касымова Н.А. Региональная интеграция: аспекты теории. // Халқаро муносабатларю., №3. 2005. – С. 5-13.

²⁷ Bella Bellachy .The theory of economic integration.- London:Macmillan.,1962

oʻtgan asrning 50- yillarda Gʻarbiy Yevropa mamlakatlarida boshlangan boʻlib, ishlab chiqarish kuchlarini oʻsishi va sifat oʻzgarishlari, xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi va chuqurlashuvi, kapital va ishlab chiqarishni baynalmilallashuv jarayonlari, sanoati rivojlangan mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda baynalmilallashuviga boʻlgan harakati bilan bogʻliqdir.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy sabablari fan-texnika taraqqiyoti (FTT) boʻlib, u moddiy, moliyaviy, mehnat kabi ahamiyatli resurslar rivojini, shuningdek, ilmiy texnikaviy sohada alohida mamlakatlarning birgalashib faoliyat yuritishlaridagi katta bozorlar yuzaga kelishini taqozo etadi. Iqtisodiy integratsiyaning bosh sabablaridan biri – transmilliy korporatsiya (TMK)lar, yaʼni yirik xalqaro monopoliyalarning taraqqiyotidir²⁸.

Iqtisodiy integratsiyaning katta ahamiyatga ega boʻlgan sababi – siyosiy omildir. Bu omil-davlatlarning integratsiya yordamida nufuzli siyosiy obroʻ qozonishga, dunyo hamjamiyatida yuqori mavqega ega boʻlishga intilishdan iboratdir.

Erkin savdo hududi – iqtisodiy integratsiyalarning boshlangʻich darajasi boʻlib, u mamlakatlarning soliq toʻlashda maxsus imtiyoz tartibiga amal qiladigan alohida hududidir. Unga kiritilgan tovarlar boj va kvotalar toʻlovidan ozod etiladi va bojxona nazoratidan holi boʻladi.

Bojxona ittifoqi – ikki yoki bir qancha davlatlarning bojlar boʻyicha oʻzaro chegaralarni bekor qilish va yagona boj tarifi joriy etish yuzasidan oʻzaro kelishuvi.

Umumiy bozor – iqtisodiy integratsiyaning hammadan koʻproq rivojlangan turi. Integratsiyalashgan mamlakatlar nafaqat tovar va xizmatlar erkin harakati haqida kelishishadi, balki ishlab chiqarish faktorlari – davlatlar oʻrtasida kapital va ishchi kuchlar borasida ham almashuvlar qilishadi. Iqtisodiy ittifoq – integratsiyaning oliy formasi boʻlib, bunda qatnashuvchi mamlakatlar oʻz iqtisodiy siyosatlarini, shu jumladan pul, soliq va ijtimoiy siyosatlarini, shuningdek, savdoga

²⁸ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014.

hamda ishchi kuchi va sarmoya ko‘chib yurishiga nisbatan siyosatni muvofiqlashtiradilar. Unda bojxona tariflari, tovar va ishlab chiqarish faktorlari, mikroiqtisodiy siyosat koordinatsiyalari, valyuta, budjet, pul sohalarida qonunchilikning unifikatsiyasi ko‘rib chiqiladi.

To‘liq iqtisodiy integratsiya – a’zo mamlakatlar guruhlariga yagona iqtisodiy siyosatini o‘tkazilishida qarab chiqilgan turlari aralashadi. Ular integratsion ittifoq chegarasida huquqiy qonunchilikning unifikatsiyasini, ya’ni birlashishini talab qiladi²⁹.

XX asr oxirlariga kelib integratsiya jarayonining asosiy kuchi Osiyo-Tinch okeani (OTOH) hududida birlashdi. Ular o‘zlarida mavjud gigant imkoniyat va kuchlar hamda 3,5 mlrd.ga ega bo‘lgan aholisi bilan katta hududga ega bo‘lishdi. Ushbu hudud hisobiga hozirda 565 turdagi dunyo yalpi ichki mahsulotlarini ishlab chiqarish va jahon eksporti va importining 45% lik ulushi to‘g‘ri kelmoqda³⁰.

Osiyo – Tinch okeani hududi integratsion jarayonlarining o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:³¹

- bu integratsiyaga iqtisodiyoti rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar jalb etiladi;
- integratsiya jarayonlari hududidagi mamlakatlar firma va korporatsiyalari o‘rtasida asosan makroiqtisodiy darajalarning yuqoriligi;
- integratsiya jarayonlarining maxsus alohida hududlarda yuqori darajada kechishi;
- integratsion jarayonlari ham yuqori tayyorgarlikda tashkil etilmagan hududlarni rivojlantirishi;
- mavjud integratsion guruhlarning aniq ajratilmaganligi.

Osiyo – Tinch okeani hududi bir qator submintaqaviy birlashmalar, ya’ni Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN). Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati tashkiloti (ATES) – Avstraliya, Yangi Zelandiya erkin savdo hududi, Ja-

²⁹ Ишмухамедов А.Э., Суннатов М.Н., Шибаршова Л.И. Жаҳон иқтисодиётига интеграция. -Т.:ТДИУ, 2004. – В. 67.

³⁰ Маматкулов Х.М. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма, Тошкент, 2008 й. 224 бет.

³¹ Ўша жойда.

nubi-Tinch okean forumi (YuTF), Tinch okeani iqtisodiy soveti (TES) dan tashkil topgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mintaqa va mintaqaviylashuv jarayonini o'rganish iqtisodiy integratsiyani tushinishda katta ahamiyatga ega. Kelajakda asosiy iqtisodiy integratsiya guruhlarining tajriba va yutuqlaridan Markaziy Osiyoda integratsiya jarayonlarining sodir bo'lishida foydalanish mumkin.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Xalqaro mintaqashunoslikning qanday metodologik usullarini bilasiz?
2. Erkin savdo hududi deganda nimani tushunasiz?
3. Mintaqa mamlakatlari o'rtasida bojxona ittifoqi tuzish deganda qanday holat tushunish mumkin?
4. Xalqaro mintaqashunoslik faniga oid qanday yondashuvlar mavjud?
5. Mintaqa davlatlari orasida valyuta va iqtisodiy ittifoqning tuzilishi nimani anglatadi?
6. Mintaqashunoslik predmeti qaysi davrdan fan sifatida qabul qilindi?
7. Qaysi davr "Mintaqalar" deb nomlanadi va nima uchun?
8. Mintaqashunoslikning boshqa fanlar bilan o'zaro qanday aloqadorligi mavjud?
9. integratsion jarayonning ijobiy tarafi nimadan iborat?
10. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati nimada?
11. Integratsiyani o'rganishda pozitivistlar va kognitivistlar yondashuvlarida qanday farq bor?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. Iqtisodiy integratsiyaning dolzarbligi haqida ma'lumot tayyorlang.
2. Siyosiy integratsiyaning mohiyati mavzusida ma'lumotlar to'plang.
3. "Osiyodagi mintaqaviylashuv" mavzusida ma'ruza tayyorlang.
4. "Mintaqaviylashuv-regionalistika" mavzusida ma'lumotlar tayyorlang.

5. “Mintaqaviylashuvdan asosiy maqsad nima” mavzusida referat tayyorlang.
6. Integratsiya borasidagi ta’riflarni o’rganib tahlil eting.
7. Janubiy Osiyo mintaqasi doirasida integratsion jarayonlarni mustahkamlash borasida olib borilayotga chora tadbirlar haqida ma’ruza tayyorlang.
8. Hozirgi davrda mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.
9. G’arbiy Osiyo integratsiyasining xususiyatlari mavzusida referat tayyorlang.
10. Fors ko’rfazi davlatlarida mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati **Asosiy adabiyotlar**

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Муҳаммадсидиков М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Муҳаммадсидиков М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

4-BOB. XALQARO MINTAQAVIY JARAYONLARNI MODEL- ELLASHTIRISHNING ASOSIY METODOLOGIK YON- DASHUVLARI

Darsning maqsadi:

- mazkur ma'ruzani o'qitishdan ko'zlangan maqsad talabalarning zamonaviy xalqaro munosabatlarda integratsiya tushunchasi, integratsiya borasidagi bilimlarini chuqurlashtirish;
- talabalar jahon hamjamiyatidagi mavjud integratsion birlashmalar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatishdan iborat;
- xalqaro mintaqashunoslik fani yuzasidan bilimlarini chuqurlashtirish;
- turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *xalqaro munosabatlar, jahon siyosati, globallashtirish, tendensiya, mintaqaviy integratsiya, global erkin savdo, dezintegratsiya, S. Xoffman, E. Xaas, U. Rayker, U. Fisher, federalizm, funksionalizm, kommunikatsiyaviy yondashuv, neofunksionalizm, xalqaro siyosat, xalqaro tashkilotlar, globallashtirish, tendensiya, global muammolar.*

1. Xalqaro mintaqaviy jarayonlarni modellashtirishning ahamiyati

Hozirgi dunyoning rivoji xalqaro hamjamiyat tizimidagi olamshumul o'zgarishlar, jumladan ikki qutbli dunyoning qulashi va jahon geosiyosiy xaritasidagi o'zgarishlar bilan ifodalanishi mumkin. Bularning barchasi birgalikda davlatlar tomonidan yo'qotilgan muvozanatni kollektiv xavfsizlik va iqtisodiy hamkorlikning yangi shakllari bo'lmish integratsiyaviy tashkilotlardan izlashga undadi.

Hozirgi zamon integratsiya jarayonlarining o'chog'i G'arbiy Yevropadir, bu yerda integratsiya oxirgi o'n yilliklarda eng baland nuqta-

ga yetdi. Shu sababli ham mavjud adabiyotlar Yevropa integratsiyasini keng yoritadi. Biz Yevropa siyosiy integratsiyasida mavjud boʻlgan yondashuvlar – federalizm, funksionalizm, kommunikatsiyaviy yondashuv va neofunksionalizmning mohiyatini ochib berishga harakat qilamiz.

Xalqaro hamjamiyatning XX asr yakuni va XXI asr boshidagi rivoji dunyoning barcha mintaqalarida (Avstraliyadan tashqari) davlatlararo integratsiyaviy tuzilmalarning shakllanishi bilan izohlanishi mumkin. Hozirgi kunda suveren davlatlarni birlashtiruvchi oʻndan ortiq shu kabi birlashmalar mavjud. Vaqt oʻtishi bilan davlatlarning turli sohalardagi hamkorligi ular oʻrtasida mavjud boʻlgan yondashuvlarning yaqinlashuviga va bu oxir-oqibat ular oʻrtasida kamida mintaqaviy tuzilmalarning shakllanishiga olib keladi. Bu hol esa integratsiyaviy tuzilma hisoblanmish siyosiy va ilmiy fenomenni atroflicha oʻrganishni taqozo etadi. Bunday ilmiy izlanuv har qanday holda ham Markaziy Osiyo va Oʻzbekiston manfaatlari nuqtai nazaridan amalga oshirilishi lozim.

Mazkur muammoni oʻrganish bilan jahon iqtisodiyoti, shuningdek, boshqa fanlar sohasidagi koʻplab olim va mutaxassislar shugʻullanganlar. Nazariyotchilar tadqiqotlarning bosh obykti sifatida koʻplab xilma-xil integratsion qarash va nazariyalar rivojlanishi uchun boshlangʻich nuqtaga aylangan Yevropa mintaqaviy integratsion jarayonini tanlaganlar.

Bu paragrafda Gʻarb olimlari ishlab chiqqan integratsiya haqidagi nazariyalar koʻrib chiqiladi va qiyosiy tahlil qilinadi, shuningdek, ularning Markaziy Osiyo hududida mavjud boʻlgan integratsiya jarayonlariga qoʻllanish imkoniyati oʻrganiladi. Afsuski, ushbu tadqiqot hajmi bu sohadagi barcha ilmiy tadqiqotlar yoʻnalishlarini toʻliq tahlil qilishga imkon bermaydi, shu bois oʻtgan asrning 50–70-yillarida shakllangan va asosiy mavzui Yevropa ittifoqini yaratish va chuqurlashtirish muammosi boʻlgan asosiy klassik konsepsiyalar bilan cheklanamiz.

Taʼkidlash lozimki, «integratsiya» tushunchasining oʻzi (lotincha «integrare» – «butunga aylantirish», «integer» – «butun», «integratio» – «tiklash», «yaxlit narsani toʻldirish») nisbatan yaqinda paydo

boʻlgan. Mashhur amerikalik iqtisodchi F. Maxlup ushbu atamaning kelib chiqish tarixini kuzatishga urinib, u 1942 yildan avval paydo boʻlmaganligini, ammo xalqaro iqtisodiy munosabatlar – xalqaro savdo, kapitallar harakati, moliyaviy soha kabilarda tezda foydalanila boshlaganligini aniqladi.

«Integratsiya» umumiy tushunchasi quyidagicha ifodalanishi mumkin: bu jamiyat, davlat tuzilmalarining davlat doirasida yoki kengroq davlatlararo jamoaga birlashishi, qoʻshilishidir. Davlatlararo integratsiya hokimiyatning yangi institutlarini tashkil qilish va ularga milliy organlar huquqlarining bir qismini berish orqali yuz beradi.

Turli tadqiqotchilarning integratsiya nazariyalari integratsiya jarayonining mazmuni va shakllarini oʻziga xos talqin etishi bilan oʻzaro farqlanadi. Yevropa tarixida Yevropa davlatlarini birlashtirish gʻoyasiga asoslangan koʻplab turli-tuman loyihalar topiladi. Turli asrlarda turli maqsadlar qoʻyib, jamoatchilik oldida integratsiya loyihalarini ilgari surgan arboblardan Fransiya qiroli Goʻzal Filippning legistri Per Dyubua (XIV asr), Chexiya qiroli Irji Podebrad (XV asr), Genrix IX ning maslahatchisi gersog Syulli (XVI asr), mashhur ingliz kvakeri Uilyam Penn (XVII asr), publisist va anarxosindikalizm mafkurachisi Per-Jozef Prudon va «Yevropa Qoʻshma Shtatlari» shiorini birinchi boʻlib ilgari surgan yozuvchi Viktor Gyugo, 1922 yildayoq «panYevropa» gʻoyasi bilan chiqqan Avstriya grafi R.N. Kudenxove-Kalergi hamda bu gʻoyani amalga oshirishga uringan Fransiya bosh vaziri Aristid Brian kabilarni keltirish mumkin.

Biroq Yevropa mamlakatlarini birlashtirish jarayoniga oid ushbu tadqiqotchilarning barcha xilma-xil takliflari Ikkinchi jahon urushi oxirida Yevropa mintaqasida joylashgan davlatlarni birlashtirish rejalarining amalga oshishiga obyektiv ravishda imkon bergan vaziyatda qolgan Ikkinchi jahon urushining oxirigacha hayotga amalda siyosiy joriy etishni talab qilmay, faqat nazariy shaklda bayon etilganicha qolgan edi. Yevropaliklarning milliy suverenitetga ustuvorlik bergan davlat-millatlardan koʻngli qolishi Umumiy Yevropaning tashkil qilinishiga asosiy turtki boʻldi. Milliy davlatlarga nisbatan salbiy munosabat asosan millionlab odamlarning qurbon boʻlishiga olib kelgan Birinchi jahon urushi tufayli yuzaga kelgan edi. Aynan shu kayfiyat-

lar Yevropa davlatlarini birlashtirish loyihalari paydo bo'lishiga olib keldi. Bu loyihalar integratsiyaga oid ilmiy maktablar yuzaga kelishi bilan mustahkamlandi. Ushbu maktablar aslida yangi dunyoviy tartib o'rnatilishi zarurligining, shuningdek, Yevropa va xalqaro hamjamiyatni rivojlantirishning urushni inkor etuvchi va tinchlikka da'vat qiluvchi ancha oqilona yo'lga ehtiyoj mavjudligining dalili bo'lgan turli model va nazariyalarni ishlab chiqdilar.

Agar integratsiyaga oid nazariy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida sezilarli ahamiyatga ega bo'lgan nazariy yo'nalishlarni xronologik tartibda qo'yib chiqadigan bo'lsak, birinchi o'rinni G'arbiy Yevropada Federativ Ittifoq tashkil qilish tarafdorlarini birlashtiruvchi hamda Yevropa integratsiya jarayonini tadqiq etish va tahlil qilishga eng ko'p darajadagi siyosiy yondashuv bo'lgan federalizm birinchi o'rinni egallaydi.

Mazkur konsepsiya vakillari Yevropa birlashuvini amalga oshirish g'oyasida federal prinsipdan foydalanganlar. Bu prinsip «hokimiyat tarmoqlarini umumiy (markaziy) va mintaqaviy (mahalliy) hukumatlar har bir alohida sohada muvofiqlashgan va mustaqil bo'ladigan tarzda taqsimlash usuli» sifatida ta'riflanadi. Boshqacha aytganda, hududiy birliklar, federalistlar fikricha, markaziy hokimiyat idoralariga o'z vakolatlarining bir qismini beradilar, ayni vaqtda o'zlarining yaxlitligi va muayyan darajadagi muxtoriyatini saqlab qoladilar. Bunda yangi birlashgan Yevropaning davlatlararo organlari vakolatlari alohida davlatlarning vakolatlaridan keng bo'lishi mumkin emas. Buning oqibatida E. Uistrich «Federalizmning mohiyati barcha zarur joylarda nomarkazlashtirish (desentralizatsiya)dan iborat» deb hisoblagan. Shu o'rinda «barcha zarur joylarda» prinsipi bo'yicha bunday nomarkazlashtirish, aslida, Yevropa Ittifoqi to'g'risidagi Maastrix shartnomasining asosiy qoidalaridan bo'lgan subsidiarlik prinsipining mazmunini tashkil qiladi.

Shunisi e'tiborliki, federalistlar Yevropaning birlashuvi jarayoni inqilobiy xususiyatga ega emasligiga ishonar va uni tadrijiy, ilgarilama rivojlantirish zarurligini e'tirof etardilar. O'z vaqtida G'arbiy Yevropalik mashhur arbob, Yevropa Ittifoqi doirasida davlatlararo integratsiyaning faol kurashchisi J. Monne ta'kidlaganidek, «...Yev-

ropa ittifoqi ham iqtisodiy integratsiya, ham bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Kunlardan bir kun bu jarayon bizni Yevropa Federatsiyasiga olib keladi...». Shu bilan birga, bu ittifoq davlatlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlar sohasi bilan cheklanib qolishi mumkin emas, holbuki siyosiy integratsiyasiz, federalistlar fikricha, umuman haqiqiy integratsiya bo'la olmaydi.

2. Xalqaro mintaqaviy jarayonlarni modellashtirishga nisbatan qarashlar

Davlatdan ustun turadigan federativ davlat g'oyasining afzalliklariga qaramay, barcha federalistik loyihalar Ikkinchi jahon urushi tugamagunicha loyihadan nari o'tmadi. Urushlar o'rtasidagi davrda «Birlashgan Yevropa» to'g'risidagi mulohazalar mavhum-nazariy xususiyatga ega edi va umuman olganda, sof shior xususiyatiga ega bayonotligicha qolib keldi. Buni o'sha vaqtda Yevropa birlashuvi amaldagi siyosiy voqelikka mos kelishidan hali juda uzoq ekanligi bilan izohlash mumkin. Buning ustiga, federalizm u yoki bu davlat manfaatlarini, uning tashqi siyosiy strategiyasi kabi siyosiy muhim kategoriyalarini inobatga olmas edi. Amalda esa integratsiyaviy birlashuvda ishtirok etuvchi har bir davlat mavhum umumiy maqtashlar uchun yon bermay o'z manfaatlarini ko'p yoki oz darajada izchil hi-moyalashga harakat qilardi.

Federalistik qoidalarning haqiqiy hayotdan uzilib qolishi integratsiyani o'rganishning federalizmdan mutlaqo farq qiladigan yangi konsepsiyalari paydo bo'lishiga olib keldi.

Milliy davlatning buzg'unchi xususiyatiga qarshi chiqqan, ammo federalistik yondashuvdan ancha farq qiluvchi ikkinchi yo'nalish funksionalizm nazariyasi edi. Bu nazariya klassik ko'rinishda D.Mitrani asarlarida o'z ifodasini topdi. Olim buning uchun, federalistlar qilganidek, Yevropa davlatlari o'rtasidagi mojarolarni tugatish usullarini topishga intildi hamda buning uchun xalqaro hamjamiyat tizimining ideal shaklini izlash emas, balki u bajarishi kerak bo'lgan funksiyalarni ochib berish kerak, deb hisoblardi.

Shunday qilib, D.Mitranning fikricha, bir necha o'n yillar mo-baynida shakllangan xalqaro munosabatlar tizimi haqidagi tasavvur-

larni o'zgartirish va yangilash hamda buning o'rniga pirovard maqsadi yalpi jahon birligi bo'lgan «funktional muqobillik»ni taklif etdi. Mazkur nazariya Yevropa davlatlarining yaqinlashuviga olib kelgan amaliy harakatlarda o'z ifodasini topdi.

Funktionalizmning asosiy qoidalaridan biri shundaki, millatlar o'rtasidagi integratsiya iloji boricha nosiyosiy bo'lmog'i kerak, davlatlarning samarali hamkorligi va to'qnashuvlarga yo'l qo'ymasligiga esa birinchi navbatda integratsiyaviy tuzilmaning barcha ishtirokchilari uchun umumiy bo'lgan farovonlik masalalarini hal qilishda sa'y-harakatlarni kelishib olish orqali erishilmog'i kerak. Funktionalizm nazariyasiga binoan, integratsiya jarayonlarining rivojlanishi bevosita davlatlarning o'zlarida namoyon bo'ladigan muayyan vakolatlariga ega funksional tashkilotlar paydo bo'lishiga olib keladi. Integratsiyaning oxirgi mahsuli «elementlari umumiy siyosiy ustqurmasiz ishlay boshlashi mumkin bo'lgan funksional tizim...» bo'ladi. Funktionalizm vakillari xalqaro integratsiyaga an'anaviy davlatlararo hamkorlik tizimidan muayyan funksional hamjamiyatga asta-sekin o'tish, suveren davlatlar hokimiyat vakolatlarini tashkil etilayotgan va funksional samaradorlikka ega bo'lgan, davlatdan ustun turuvchi tuzilmalarga berish jarayoni sifatidagi xalqaro integratsiya deb qaraydilar.

Funktionalizm tarafdorlari o'zlarining integratsiya jarayoni haqidagi mulohazalarida inson hamda uning ehtiyoj va manfaatlari ustuvorligi qoidasidan kelib chiqqanlar. Bu manfaatlar, ularning fikricha, har qanday millat-davlatdan ustun turadi. D. Mitrani internatsional (baynalmilal) tashkilotlar insonning ayrim ehtiyojlarini milliy davlatlarga qaraganda yaxshiroq qondira olishi mumkinligiga ishongan. Binobarin, odamlar o'z ehtiyojlarini oqilona belgilamoqlari hamda ushbu ehtiyojlarni qondirish funksiyasi ishonib topshirilgan va ularni bajara oladigan institutlarni tashkil etishga ijodiy yondashmoqlari kerak.

Ko'pgina turli soha maktablari bu qarashni ko'rilayotgandek qabul qilinsa, global shaharlar va tarmoq aloqasi farqlanuvchi sifatida ko'riladi, chunki bu shuni olg'a suradiki, Taylarning empirik "jahon shahar tarmog'i aloqasi Wallersteinning jahon tizimlari tahlilidan keladi" nazariyasiga qaramasdan globallashuvning asosiy kuchi shahar-

lar bo'ladi (Taylor. 2004: Brown 2010). Taylor va uning izlanuvchilari asosan kapitalizm geografik jihatdan global rivojlangan servis iqtisod tashkiloti orqali strukturalangan yo'lni bilishda muvofiq tahliliy shkala sifatida shaharlarga yo'naltirilgan bo'ladi (Taylor. 2000). Eng muhim narsa shuki, tahlil rivojlangan ishlab chiqaruvchi xizmatlar tarmog'ining ishlayotgan amaliyotlari ishlashini ko'rsatuvchi Sassenning "global shahar" konsepsiyasi asosida quriladi. Sassenning fikriga ko'ra, biz globallashuv bilan bog'laydigan metropolitan, milliy va global darajalarda iqtisodiy jarayonlarning koinotga doir tarqalishiga doir yondashuvlar yuqori darajali boshqaruv va boshqaruv operatsiyalari hududiy markazlashuvining yangi shakllari uchun talabga hissa qo'shadi (Sassen, 2002, 3-bet). Bu yerdagi Taylorning tahliliy uslubi haqida qiziqish nuqtasi shundaki, tarmog' paradigmasi oqimlar bo'shlig'ining yangi tarmoq paradigmasi bilan hududlar va milliy davlatlarning eski paradigmalari o'rnini egallovchi yangi linzalari orqali jahon rivojlanishini kuzatishimizga imkon beradi (Castells. 19%). Bu qarashga ko'ra, (global) shaharlar faqatgina tarmog' ichidagi birlashgan joylar emas, balki ular turli holatga doir shkalalarda iqtisodiy jarayonning to'ldiruvchi markazlashuvi va markazlashuvdan qochishining global jarayonining bir qismidir. Bu konsepsiya asosiy joylar bo'lgan global shaharlar ostida globallashuvning aloqador jarayonini tushunishimizga yordam beradi.

Taylor taklif qilganidek (2000), kapitalizmni anglash uchun Braudel nazariyasi (1979. 1995)ga qaytish lozim. Braudel nazariyasida kapitalizm va liberalizm sohalarda ularning ta'sirlarida mavjud g'oyalarni nazarda tutuvchi ikkala nazariy aloqalarning murosaga kelishiga imkon beradi. Braudelning qarasharida, kapitalizm bundan buyon bozor ishlaymaydigan iqtisod zonasidir (iqtisodning yuqori qatlami). Arrigi (1994 8-b) buni quyidagicha talqin qilgan:

Iqtisodning yuqori qatlami "katta daromadlar" bor yerda joylashgan. Bu yerda daromadlar kattaligiga faqat kapitalistlar biznesning eng daromadli sektorlarini monopollashtirgani sabab bo'lgani yo'q; kapitalistlar qatlami o'z sarmoyalarini kam natija beruvchi biznesga kiritishi borgan sari kamaytirayotgani ahamiyatliroq. Bunday vaziyatda transmilliy xususiy munosabatlar axborot olish va moliyaviy

aylanmalarni boshqarishda bozorlardan ko'ra ko'proq ahamiyatga ega. Braudel yondashuvi kapitalizm va davlat o'rtasidagi murakkab dialektik munosabatlarni tushunishda ham yordam beradi:

Bir tomondan, kapitalistlar davlat hududidan tashqariga chiqishi, dunyo iqtisodiyoti bo'ylab o'z tizimlarini yo'lga qo'yishi kerak. Lekin boshqa tomondan, ular davlatga, uning qudratiga, monopoliyalar qurish va uni ushlab turish kabi qobiliyatiga muhtojdirlar (Wallerstein. 1974). Shuning uchun, avvaldan, kapitalizm chegaralash – boshqarish, nazorat qilish, davlat hududlari bo'ylab bozorlar yaratish kerakligi va chegaralarni yo'qotish, Braudel so'zlari bilan aytganda: “Kapitalizm – bu iqtisodning shunday bir qismiki, u biznesning eng daromadli sohalarini egallash uchun davlat hududidan chiqib ketadi” (Sassen. 2007). Shunday ekan, o'zining kapitalistlarini tashqarida qo'llab-quvvatlashi uchun, davlatlar o'z hududida qudratli bo'lishi kerak. Lekin shu bilan birga, kapitalistlar davlat limitlaridan tashqariga chiqa olishi uchun, uning qudrati geografik jihatdan chegaralangan bo'lishi lozim. Qadimdan kapitalizm qudratli davlat va transmilliy kapital o'rtasidagi vosita bilan xarakterlangan: iqtisodiy chegaralari davlatning chegaralaridan kengroqdir. Shuning uchun, globallashev davrida hech qanday o'zgarishlar bo'lgani yo'q deyish mumkin: davlatning qudrati xalqaro iqtisodiy aktorlarning qudratini kuchaytiradi.

Lekin, o'zak jarayonlar xuddi o'sha bo'lgani bilan, ularning masshtabi va intensivligi o'zgargan: birinchidan, Braudelning Yevropa “iqtisod dunyo”si (“*economiye-monde*”) xalqaro bo'ldi, ikkinchidan oqimlar intensivligi oxirgi yigirma yillikda jadallashib bormoqda. Xalqaro firmalar xalqaro ishlab chiqarish tarmoqlari bilan bu jarayonlarda markaziy rolni o'ynamoqda (Dicken. 2003; Coye et al.. 2004). Bu global moliyaviy kapitallardagi o'zgarishlar davlatlarning iqtisodiy qudratini sindirib, davlatlar va hududlar o'rtasidagi kapitallar oqimini jalb qilishdagi raqobatning o'sishiga sabab bo'lmoqda (Brenner and Theodore, 2002). Masshtab va intensivlik o'zgarishlari, tabiiyki, xalqaro tizim yuzaga kelishiga sabab bo'lgan sifat o'zgarishlari sifatida talqin qilinishi mumkin (Brenner. 2001, 610-b). Davlat bu jarayonlardagi asosiy aktor bo'lganiga qaramay, uning hudud jihatdan chegaralanganligi tashqaridagi jarayon-

larga ta'sir qilish kuchi ancha susayganligiga olib keladi. Ijtimoiy va iqtisodiy tartibotlarning lokal va xalqaro miqyosda o'zaro aralashuvi (Cochrane and Pain. 2000) transmilliy kuchlardan ortda qolayotgan milliy davlatlar avtoritetiga shubha bildirmoqda (Robinson. 2011). Shu sababli, globallasuv jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning subnatsional, regional va xalqaro iqtisodiy zonalar, boshqaruv mexanizmlari va madaniy komplekslar ko'rinishda "reterritorializatsiya"l ashishiga stimuly bo'ldi³²

D. Mitranining fundamental g'oyalariidan ayrimlari keyinchalik jiddiy o'zgarishlarga uchradi va xalqaro integratsiyaga oid eng obro'li nazariyalardan biri bo'lmish neofunksionalizmning asosini tashkil etdi. Bu nazariyaga keyinroq batafsil to'xtalamiz.

Fanda o'ziga xos kommunikatsiyaviy yondashuv, yoki «xavfsizlik hamjamiyatlari» nazariyasi ancha rivojlangan bo'lib, uni amerikalik siyosatshunos K.Doych ilgari surgan. Bu nazariya hozirgi zamon xalqaro munosabatlarining rivojlanishidagi eng muhim qonuniyatlarini ochib bergan. Mazkur munosabatlar bo'lmaganida Yevropa integratsiyasini nazariy jihatdan tadqiq etish mumkin bo'lmagan bo'lardi. Shu bois biz uni batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Ushbu konsepsiya kommunikatsiya nazariyasi nuqtai nazariidan ko'rib chiqiladi va unda ijtimoiy kommunikatsiyalar (aloqalar) ijtimoiy rivojlanish jarayonida milliy davlatga aylanuvchi (evolyusiyalanuvchi) mahalliy jamoalarga asos bo'ladigan o'ziga xos g'ishtchalar hisoblanishi ta'kidlanadi.

K.Doych davlat ichidagi o'zaro munosabatlar hamda xalqaro sohadagi hamkorlik o'rtasida o'ziga xos o'xshashlik o'tkazadi. Bunda davlatlar shunday «xavfsizlik hamjamiyati»ni tuzadilarki, ular «o'zaro integratsiyaning katta darajasiga erishgan va muayyan hamjamiyat (birlilik) zarurligini anglagan bir guruh davlatlar» bo'ladi. Bunday hamjamiyat doirasida davlatlar urush yuzaga kelishi xavfinolga tenglashtirishga harakat qiladilar, buning uchun o'z kelishmovchiliklarini hal qilishning boshqa yo'llarini qidiradilar va bu bilan hamjamiyat a'zolarining «tinch-totuv yashashini» ta'minlaydilar.

³² Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014.-b15.

Davlatlararo integratsiya, mazkur yoʻnalish vakillarining fikricha, – koʻp vektorli, koʻp jihatli jarayon boʻlib, uni har tomonlama oʻrganish uchun bilishning yetarlicha koʻp usul va vositalarini qoʻllash lozim. Shu sababli, K.Doych davlatlar integratsiya tashabbuslarini amalga oshirishlari darajasini aniqlash, u yoki bu sohada ular hamkorligining amalga oshish tezligini, shuningdek, ularning bu yoʻnalishdagi saʼy-harakatlarini faollashtirishga halal berayotgan toʻsiqlarni aniqlash maqsadida muayyan mezonlar tizimi kiritishni taklif qildi.

K.Doych integratsiyaviy evolyutsiyaning manbai deganda individual xatti-harakatning pragmatik rivojlanganligini tushunadi. «Odamlar, – deb yozadi K.Doych, – ertami-kechmi iqtisodiyot va siyosatning raqobatli oʻyinida agar koalitsiya (uyushma) tuzsalar, oʻz manfaatlarini yaxshiroq himoya qila olishlarini tushunib yetadilar... Siyosat va iqtisodiyotda bunday koalitsiyalar koʻp jihatdan ijtimoiy kommunikatsiyalar va madaniyatga, shaxsning tuzilishiga, ishtirokchilarning kommunikatsion odatlariga bogʻliq boʻladi». Kommunikatsion nazariya tarafdorlarining fikrlaricha, diplomatik va savdo aloqalarining yaqinroq boʻlishi «hamjamiyat va ishonch hissini» kuchaytiradi.

K.Doych ishtirok etuvchi birliklar ichida va orasida «xavfsizlik hamjamiyati»ni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur boʻlgan quyidagi asosiy ilk ijtimoiy-iqtisodiy omillarni keltiradi. Ularning dastlabki toʻrttasi transmilliy hamjamiyat shakllanishini osonlashtiruvchi yordamchi xususiyatga ega, ammo majburiy emas: dastlabki sulo-laviy yoki maʼmuriy ittifoqning mavjudligi; etnik yoki lingvistik assimilyatsiya; chambarchas iqtisodiy aloqalar; tashqi harbiy tahdid; siyosiy xatti-harakatga aloqasi boʻlgan asosiy qadriyatlarning oʻzaro mosligi; hamjamiyat ishtirokchilariga xos boʻlgan turmush tarzi; ancha yaqin va foydali iqtisodiy aloqalar oʻrnatilishi va muayyan yutuqlarga ega boʻlishni kutish; loqal ayrim ishtirokchi birliklarning siyosiy va maʼmuriy sohalardagi imkoniyatlarning chuqurlashuvi; loqal bir qator ishtirokchi birliklarda (qoʻshni hududlarga nisbatan, istiqbolli integratsiya sohasidan tashqarida) ancha yuksak darajadagi iqtisodiy rivojlanish; birlashishi lozim boʻlgan hududlar va ular ichidagi jamiyatning asosiy ijtimoiy qatlamlari oʻrtasida muhim uzluk-

siz ijtimoiy kommunikatsiya oqimlarining mavjudligi, ularning ayirboshlanishi va integratsiyalanuvchi birliklar o'rtasida teng (muvozanatlashgan) taqsimlanishi; loaqal bir qator siyosiy birliklar ichida siyosiy elitaning kengayishi; shaxslarning nisbatan yuqori darajadagi (geografik va ijtimoiy) harakatchanligi, loaqal siyosiy sohaga aloqasi bo'lgan qatlamlar orasida, o'zaro kommunikatsiya va o'zaro ta'sirlar yo'nalishlarining ko'pligi; kommunikatsiyalar va o'zaro aloqalar jarayonidagi umumiy qoidalar; ishtirok etuvchi birliklar orasida guruhlar rollarining almashuvi; xatti-harakatni (ishtirokchilarning qanday ish tutishini) taxmin (bashorat) qilish mumkinligi.

Ayni vaqtda integratsiyaning jarayon sifatidagi ba'zi o'ziga xos sifat jihatlari ham ta'kidlanadi. Ularning bo'lmasligi, Doych fikricha, muvaffaqiyatli rivojlanish imkoniyatlarini ancha kamaytiradi:

– vaqt omiliga katta ahamiyat beriladi: integratsiya jarayonining ishtirokchilari integratsiyada ishtirok etish tufayli zimmlaridagi yukni sezishlaridan avvalroq haqiqiy foyda olgan taqdirdagina integratsiya jarayonini muvaffaqiyatli deb hisoblash mumkin;

– integratsiya jarayoni aksariyat hollarda integratsion birlashmaning qolgan a'zolariga nisbatan rivojlanganroq yoxud kuchliroq bir yoki bir necha siyosiy birlikdan iborat “kuch markazi” atrofida tashkil etiladi va muvaffaqiyatli rivojlanadi;

– integratsiya jarayoniga ishtirokchilar o'rtasida urushlarni psixologik jihatdan qabul qilmaslikning chuqurlashuvi xos bo'lib, yanada muhimrog'i, «harbiy harakatlarga tayyorgarlikni institusionallashtirishga va urushni qonuniy asoslangan deb hisoblashga tayyorlikning pasayishi» xosdir;

– integratsiya rivojlanishi bilan siyosiy partiyalar, diniy, iqtisodiy manfaatlar guruhlarini kabilar o'rtasidagi davlat ichki ajralishi (ichki milliy ajralish) o'zining ichki milliy xususiyatini yo'qotadi va borgan sari transmilliy xususiyat kasb etadi;

– ilgari integratsiyaviy birlashmaning muvaffaqiyati ko'p jihatdan asosiy siyosiy partiya yoki fraksiyalarning muayyan yangi g'oya, shior, umummintaqaviy xususiyatga ega rejalarni maydonga olib chiqishlari bilan belgilangan.

3. Xalqaro mintaqaviy jarayonlarni modellashtirishning metodlari

K. Doych o'z tadqiqotida muhit sharoitining noqulayligi oqibatida yuzaga keladigan omillarni ham keltiradiki, ularda xavfsizlik hamjamiyatini tashkil qilish uchun talab etiladigan barcha sharoitlar bo'lgan taqdirda ham teskari dezintegratsiya jarayoniga olib kelishi mumkin bo'lgan integratsiya rivojlanadi. Dezintegratsiyaviy sharoitlarning ikki guruhi farqlanadi:

- 1) integratsiya ishtirokchilariga yuklatiladigan vazifa ko'payishiga olib keluvchi shartlar;
- 2) ishtirokchilarning vazifani bajara olish qobiliyatini pasaytiruvchi shart-sharoitlar.

Albatta, shunday ijobiy natijalarga qaramay, integratsiyaga kommunikatsiyaviy yondashuv ba'zi kamchiliklarga ham ega bo'lgan. Uni S. Xoffman, R. Inglxart, K. Fridrix, E. Xaas, U. Rayker, U. Fisher kabi tadqiqotchilar tanqid qilganlar.

Birinchidan, K. Doych konsepsiyasining muammolariga u davlatlarning hokimiyat vakolatlari qay tariqa qayta qurilishi mumkinligini tushuntirmasligini kiritish mumkin.

Ikkinchidan, mazkur metodning jiddiy kamchiliklaridan biri uning ijtimoiy kommunikatsiyalar o'sishi odamlar ongiga o'z-o'zidan ta'sir ko'rsatishini ta'kidlashidir. Biroq obyektiv ijtimoiy rivojlanish ziddiyatli xususiyatga ega bo'lib, ham markazga intiluvchi, ham markazdan qochuvchi tamoyillarni namoyon eta oladi.

Uchinchidan, integratsiya xususiyati va sur'atlariga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi ko'pgina muhim omillar kommunikatsiyaviy yondashuvdan tashqarida qolgan.

Bundan tashqari, mazkur nazariya vakillari bir necha asrlar ilgari mavjud bo'lgan voqealarni tahlil qilish asosida chiqarilgan xulosalarni qo'llaganlarki, ularni hozirgi sharoitda korrelyatsiyadan foydalanmay turib qo'llab bo'lmaydi, bu mutlaqo mumkin emas va olingan natijalarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Neofunksionalistik tahlil siyosiy integratsiyani nazariy o'rganishdagi yetakchi yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ko'pchilik, hatto Yevropa integratsiyasining bugungi rivojlanishini neofunksion-

alistlar ishlab chiqqan strategiyaga muvofiq, Yevropa Ittifoqining o'zini esa mazkur konsepsiyaning asosiy qoidalarini tekshirish uchun deyarli ideal laboratoriya deb hisoblaydi.

Neofunksionalizmning yaratuvchisi va eng buyuk vakili E. Xaasdir. U funksionalizmning ayrim asosiy qoidalaridan foydalanib, global darajaga emas, balki mintaqaviy darajaga qo'llagan holda o'z konsepsiyasini ishlab chiqishga uringan.

Xaas o'zining «Yevropaning birlashuvi: siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy kuchlar» kitobida siyosiy integratsiyaga quyidagicha ta'rif beradi: «Bu – bir qancha milliy tizimlar siyosiy hayotining ishtirokchilari o'z sodiqligi, maqsadlari va siyosiy faoliyatini yangi markaz tomon yo'naltirishga moyil bo'lgan, institutlari mavjud milliy davlatlarga taalluqli yurisdiksiyaga ega bo'lgan yoki bunga da'vo qiladigan jarayon». Shunday qilib, siyosiy integratsiya o'z o'Ichamlari bo'yicha milliy davlatdan ustun turadigan siyosiy hamjamiyatning shakllanishiga olib boruvchi jarayon sifatida ta'riflanadi. Bu jarayonning o'ziga xos jihati uning markaziy institutlariga nisbatan sodiqlikning mavjudligidir.

E.Xaas keyinroq F. Shmitter bilan birgalikda yozgan asarida siyosiy integratsiya deganda milliy maydonda faoliyat ko'rsatuvchi ishtirokchilari (hukumat amaldorlari, «manfaat guruhlarining») vakillari, siyosiy arboblar, shuningdek, oddiy fuqarolar)dan iborat bo'lgan hamda o'zlarini va kelajakdagi farovonligini o'z milliy hukumati va uning siyosati bilan birday hisoblamaydigan, borgan sari ko'proq darajada davlatdan ustun turadigan birlashmaga qarab mo'ljal oladigan integratsiya jarayonini tushunadi.

Neofunksionalistik tahlilga sodiqlik dualizmi xos bo'lib, u davlatdan yuqori turadigan tashkilotga nisbatan sodiqlik hamda milliy-davlat markazlariga nisbatan sodiqlikning parallelligida ko'rinadi. Ikki tomonlama sodiqlik to'g'risidagi ushbu qoida pirovard natijada integratsiyaning eng keskin muammolaridan biri bo'lmish integratsiya jarayonida milliylik (davlatga oidlik) va milliylikdan (davlatdan) ustunlikning nisbati muammosiga olib keladi.

Shundan kelib chiqib, E. Xaas obyektiv voqelikni inobatga oluvchi odatdagi siyosiy maqsadga muvofiqlikka oid fikrlarida quyidagi

xulosaga keladi: integratsiya jarayonlarining rivojlanishi Yevropaning o'zligini saqlab qolish haqidagi shiorlarga ega bo'lgan «Yevropa g'oyasi» tufayli emas, «Yevropaning buyukligi», «Yevropa sivilizatsiyasi»ning tarixiy missiyasi haqidagi mavhum mushohada oqibatida ham emas, balki muayyan ijtimoiy-siyosiy guruhlarning birlashishdan amalda manfaatdorligi, pragmatik xatti-harakati tufayli yuz bermoqda.

Bunday natija amalda ilmiy neofunksionalistik tafakkurni integratsiya jarayonida iqtisodiyot rolining muhimligini tan olishga undaydi. Ishtirokchilar manfaatlarining pragmatiklashuvi haqidagi qoidani kengaytirish siyosatni «kichik» va «katta» siyosatga ajratishga olib keladi. Ulardan birinchisi iqtisodiy o'sishni yuksaltirish zarurati bilan bog'lansa, ikkinchisi esa, obro', milliy nafsoniyat va shu kabilar uchun sodir etiladigan harakatlarga asoslanadi. Bu yerda yana neofunksionalizmning o'ziga xos jihatiga aylanayotgan va ushbu muayyan vaziyatda muhim nazariy muammolardan biri – iqtisodiy va siyosiy integratsiyaning o'zaro nisbati haqidagi, siyosatlarning qaysi biri – kichik yoki kattasi – ustuvor ekanligi, kattaroq ahamiyatga egaligi haqidagi masalani hal qilishdan iborat dualizm ko'zga tashlanadi.

E. Xaas va uning tarafdorlari iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishida siyosiy tagma'no borligining dalillariga ega bo'lish uchun «tovlanish» (spill-over) tushunchasini kiritadilar. L. Lindberg fikricha, mazkur hodisa «muayyan maqsadga erishish uchun amalga oshiriladigan ushbu harakat dastlab qo'yilgan maqsadga erishilishi faqat yangi harakatlarni qabul qilish orqali ta'minlanadigan, bu harakatlar esa, o'z navbatida, faolroq harakat uchun yangi sharoit va zaruratni yuzaga keltiradigan vaziyatning yaratilishiga olib kelgan» holda mavjud bo'ladi va sh.k. Shunday qilib, integratsiya mantig'iga kengayish, qamrab olish va yangi sohalariga tatbiq etish, ijtimoiy tuzumning yanada kengroq sohalariga kirishga intilish xosdir.

«Tovlanish» konsepsiyasi, jumladan, neofunksionalistlar tomonidan integratsiyaning iqtisodiy zanjirini nazariy tarzda izohlash maqsadida foydalanilgan: masalan, erkin savdo zonasining bojxona ittifoqiga, so'ngra – umumiy bozorga, shundan keyin – iqtisodiy va valyuta ittifoqiga o'tishi. Buning ustiga, ushbu nazariya tarafdorlari

iqtisodiy integratsiyani ilgari lama rivojlantirish, har qanday shubhasiz, institusional o'zgarishlarga olib keladi va siyosiy integratsiyani yangi darajaga ko'taradi, deb ta'kidlaganlar.

Shunday qilib, «tovlanish» mantig'ining mohiyati, iqtisodiy va siyosiy integratsiyaning uzviy birligini isbotlash hamda iqtisodiy ittifoq muqarrar ravishda siyosiy ittifoqqa o'tishini ko'rsatishdan iborat.

Shunday qilib, barcha mavjud nazariya va ta'limotlar integratsiyaning mohiyati va elementlariga o'z yondashuvlarini e'lon qiladilar. Ayrimlar integratsiyada siyosatning, boshqalar esa iqtisodiyotning birlamchiligini e'lon qiladilar.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Xalqaro siyosiy mintaqa geografik mintaqadan nimasi bilan farq qiladi?
2. Zamonaviy mintaqashunoslik tizimida qanday bo'limlarni ajratib ko'rsatish mumkin?
3. Mintaqashunoslik faniga oid qanday yondashuvlar mavjud?
4. Qaysi davr "Mintaqalar" deb nomlanadi va nima uchun?
5. Xalqaro mintaqashunoslikning qanday metodologik usullarini bilasiz?
6. Erkin savdo hududi deganda nimani tushunasiz?
7. Mintaqa mamlakatlari o'rtasida bojxona ittifoqi tuzish deganda qanday holat tushunish mumkin?
8. Xalqaro mintaqashunoslik faniga oid qanday yondashuvlar mavjud?
9. Mintaqada davlatlari orasida valyuta va iqtisodiy ittifoqning tuzilishi nimani anglatadi?
10. Mintaqashunoslik predmeti qaysi davrdan fan sifatida qabul qilindi?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. Iqtisodiy integratsiyaning dolzarbligi haqida ma'lumot tayyorlang
2. Siyosiy integratsiyaning mohiyati mavzusida ma'lumotlar to'plang.
3. "Osiyodagi mintaqaviylashuv" mavzusida ma'ruza tayyorlang.

4. “Mintaqaviylashuv-regionalistika” mavzusida ma’lumotlar tayyorlang.

5. “Mintaqaviylashuvdan asosiy maqsad nima” mavzusida referat tayyorlang.

6. Integratsiya borasidagi ta’riflarni o’rganib tahlil eting.

7. Janubiy-Sharqiy Osiyo mintaqasi doirasida integratsion jaryonlarni mustahkamlash borasida olib borilayotga chora tadbirlar haqida ma’ruza tayyorlang.

8. Hozirgi davrda mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

9. Sharqiy Osiyo integratsiyasining xususiyatlari mavzusida referat tayyorlang.

10. Markaziy Osiyo davlatlarida mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.

2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.

3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.

2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

5-BOB. GLOBALLASHUV JARAYONI, UNING ASOSIY JIHATLARI VA YO‘NALISHLARI

Darsning maqsadi:

- Mazkur ma’ruzani o‘qitishdan ko‘zlangan maqsad talabalar xalqaro mintaqashunoslik haqida tasavvurga ega bo‘lish;
- xalqaro mintaqashunoslik fani yuzasidan bilimlarini chuqurlashtirish;
- turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko‘maklashish;
- usul va uslublardan foydalanish tajribasini oshirish;
- ilmiy tadqiqot ishlari, axborot-tahliliy yozishmalarni olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *globallashuv, axborotlashuv, sotsiomadaniylik, global madaniyat, global jamiyat, global siyosat, global talim, mintaqaviylashuv, regionalistika, mintaqaviy hamkorlik, integratsiya, xalqaro munosabatlar, jahon siyosati, xalqaro siyosat, xalqaro tashkilotlar, globallashuv, tendensiya, global muammolar, mintaqalashtirish, xalqaro hamjamiyat, konsepsiya, demokratik dunyo g‘oyasi, geosiyosiy jarayonlar.*

1. Globalashuv jarayonining mazmuni va mohiyati

Bugun insoniyat hozirga qadar boshidan kechirgan davrlardan tubdan farq qiladigan o‘ta shiddatli va murakkab bir zamonda yashamoqda. Davlat va siyosat arboblari, faylasuflar va jamiyatshunos olimlar, sharhlovchi va jurnalistlar bu davrni turlicha ta’riflab, har xil nomlar bilan atamoqda. Kimdir uni yuksak texnologiyalar davri desa, kimdir tafakkur asri, yana birov yalpi axborotlashuv davri sifatida izohlamogda.

Albatta, bu fikrlarning barchasida ham ma’lum ma’noda haqiqat, ratsional mag‘iz bor. Chunki ularning har biri o‘zida bugungi serqirra

va rang–barang hayotning qaysidir belgi-alomatini aks ettirishi tabiiy. Ammo ko‘pchilikning ongida bu davr globallashuv davri tariqasida taassurot uyg‘otmoqda. Bunday ta‘rif ko‘p tomondan masalaning mohiyatini to‘g‘ri ifodalaydi. Nega deganda, hozirgi paytda Yer yuzining qaysi chekkasida qanday bir voqea yuz bermasin, odamzot bu haqda dunyoning boshqa chekkasida zudlik bilan xabar topishi hech kimga sir emas. Globallashuv fenomeni bugungi kunda ilmiy-falsafiy, hayotiy tushuncha sifatida juda keng ma‘noni anglatadi. Umumiy nuqtai nazardan qaraganda, bu jarayon mutlaqo yangicha ma‘nomazmundagi xo‘jalik, ijtimoiy–siyosiy, tabiiy-biologik global muhitning shakllanishini va shu bilan birga, mavjud milliy va mintaqaviy muammolarning jahon miqyosidagi muammolarga aylanib borishini ifoda etmoqda.

Globallashuv jamiyat rivojlanishi formalaridan tubdan farq qiluvchi o‘z qonun-qoidalariga ega. Bu barcha mamlakatlar oldiga ko‘pgina muammolarni ko‘ndalang qilib qo‘ymoqda. Globalizatsiya jarayonida mamlakatlar qanday qilib milliy o‘zligini saqlab qolishi mumkin? O‘zbekiston bu borada ulkan tajribaga ega.

Hozirda axborot xurujlari haqida ko‘p gapirilayotgan bo‘lsa-da, mutaxassislar tomonidan mazkur tushunchaga hali to‘la ta‘rif berilganicha yo‘q. Buning ustiga, hatto soha tadqiqotchilari, mutaxassislar ham «axborot xuruji» yoki «axborot urushi» degan jumlaning qachondan muomalaga kirgani va axborot-qurol sifatida ilk bor qachon foydalanilgani haqida bir to‘xtamga kelgani yo‘q. Shu bois, mazkur ishda bu borada yuzaga keladigan quyidagi savollarga javob topish zarurati yuzaga keldi: Axborot urushi nima? U qanday vositalar bilan amalga oshiriladi va bunda qanday maqsadlar ko‘zlanadi? Axborot tizimlari va texnologiyalari izdan chiqarish, axborot xurujlarini tashkil etishni davlat yoki jamiyatga nisbatan tahdid, ekspansiya harakati deyish mumkinmi? Agar shunday bo‘lsa, unga qarshi qanday javob vositalari va usullarini qo‘llash mumkin?

Globallashuv sharoitida mazkur savollarga javob topish nechog‘li muhim ekanligi tayin. Negaki, bugun “Globallashuv tushunchasining yagona umumqabul qilingan ta‘rifi bo‘lmasa-da, bu hodisani turlicha talqin qiladigan ko‘plab nazariy yondashuvlar mavjud. Odatda, glo-

ballashuv deganda dunyo miqyosida yagona iqtisodiy-moliyaviy va axborot maydonining shakllanishi jarayoni tushuniladi³³.

Globallashuv jarayoni hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababi xususida gapirganda shuni obyektiv tan olish kerak – bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti va ravnaqi nafaqat yaqin va uzoq qo‘shnilar, balki jahon miqyosida boshqa hudud va mintaqalar bilan shunday chambarchas bog‘lanib borayaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushunish, anglash qiyin emas.

Shu ma’nodagi, globallashuv – bu avvalo hayot sur’atlarining beqiyos darajada tezlashuvi demakdir.

Har bir ijtimoiy hodisaning ijobiy va salbiy tomoni bo‘lgani singari, globallashuv jarayoni ham bundan mustasno emas. Hozirgi paytda uning g‘oyat o‘tkir va keng qamrovli ta’sirini deyarli barcha sohalarda ko‘rish, his etish mumkin. Ayniqsa, davlatlar va halqlar o‘rtasidagi integratsiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi, xorijiy investitsiyalar, kapital va tovarlar, ishchi kuchining erkin harakati uchun qulayliklar vujudga kelishi, ko‘plab ish o‘rinlarining yaratilishi, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalarining, ilm-fan yutuqlarining tezlik bilan tarqalishi, turli qadriyatlarning umuinsoniy negizida uyg‘unlashuvi, tsivilizatsiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishi, ekologik ofatlar paytida o‘zaro yordam ko‘rsatish imkoniyatlarining ortishi – tabiiyki, bularning barchasiga globallashuv tufayli erishilmoqda.

Ayni paytda hayot haqiqati shuni ko‘rsatadiki, har qanday taraqqiyot maxsulidan ikki xil maqsadda – ezgulik va yovuzlik yo‘lida foydalanish mumkin. Agarki, bashariyat tarixini, uning tafakkur rivojini tadrijiy ravishda ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak, hayotda insonni kamolotga, yuksak maralarga chorlaydigan ezgu g‘oya va ta’limotlar bilan yovuz va zararli g‘oyalar o‘rtasida azaldan kurash mavjud bo‘lib kelganini va bu kurash bugun ham davom etayotganini ko‘ramiz.

Bugungi kunda zamonaviy axborot maydonidagi harakatlar shu qadar tig‘iz, shu qadar tezkorki, endi ilgari gidek, ha, bu voqea bizdan

³³ Умарова Н. Глобаллашув шароитида ахборот хуружларига қарши кураш. - Т.: 2005. – Б.3.

juda olisda yuz beribdi, uning bizga aloqasi yo‘q, deb beparvo qarab bo‘lmaydi. Ana shunday kayfiyatga berilgan xalq yoki millat taraqqiyotdan yuz yilar orqada qolib ketishi hech gap emas.

Globalashuv jarayonining yana bir o‘ziga xos jihati shundan iboratki, hozirgi sharoitda u mafkuraviy ta’sir o‘tkazishning nihoyatda o‘tkir quroliga aylanib, har xil siyosiy kuchlar va markazlarning manfaatlariga xizmat qilayotganini sog‘lom fikrlaydigan har qanday odam, albatta, kuzatishi muqarrar.

Ta’bir joiz bo‘lsa, aytish mumkinki, bugungi kunda mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham ko‘proq kuchga ega. Bu masalaning kishini doimo ogohlikka undovchi tomoni shundaki, agar harbiy, iqtisodiy, siyosiy tazyiq bo‘lsa, buni sezish, ko‘rish, oldini olish mumkin, amo mafkuraviy tazyiqni, uing ta’siri va oqibatlarini tezda ilg‘ab etish nihoyatda qiyin.

Mana shunday vaziyatda odam o‘z mustaqil fikriga, zamonlar sinovidan o‘tgan hayotiy-milliy qadriyatlarga, sog‘lom negizda shakllangan dunyoqarash va mustahkam irodaga ega bo‘lmasa, har turli ma’naviy tahdidlarga, ularning goh oshkora, goh pinhona ko‘rinishdagi ta’siriga bardosh berishi amrimahol.

Buni kundalik hayotgan uchrab turadigan ko‘plab voqealar misolida yaqqol kuzatish mumkin va ularning qanday og‘ir oqibatlarga olib kelishini uzoq tushuntirib o‘tirishning hojati yo‘q. O‘tgan yillar davomida dunyoda va mintaqamizda ro‘y bergan, biz bevosita o‘z boshimizdan kechirgan voqealar, mafkuraviy jarayonlarning rivoji bu xulosalarning to‘g‘ri ekanini qayta-qayta isbotlamoqda.

Bugungi kunda yoshlarimiz nafaqat o‘quv dargohlarida, balki radio-televidenie, matbuot, Internet kabi vositalar orqali ham rangbarang axborot va ma’lumotlarni olmoqda. Jahon axborot maydoni tobora kengayib borayotgan shunday bir sharoitda bolalarimizning ongini faqat o‘rab-chirmab, uni o‘qima, buni ko‘rma, deb bir tomonlama tarbiya berish, ularning atrofni temir devor bilan o‘rab olish, hech shubhasiz, zamonning talabiga ham, bizning ezgu maqsad-muddaolarimizga ham to‘g‘ri kelmaydi. Nega deganda, biz yurtimizda ochiq va erkin demokratik jamiyat qurish vazifasini o‘z oldimizga qat’iy maqsad qilib qo‘yganmiz va bu yo‘ldan hech qachon qaytmaymiz.

Binobarin, biz davlatimiz kelajagini o‘z qobig‘imizga o‘ralib qolgan holda emas, balki umumbashariy va demokratik qadriyat-larni chuqur o‘zlashtirgan holda tasavvur etamiz. Biz istiqbolimiz-ni taraqqiy topgan mamlakatlar tajribasidan foydalanib, davlat va jamiyat boshqaruvini erkinlashtirish, inson huquq va erkinliklarini, fikrlar rang-barangligini o‘z hayotimizga yanada kengroq joriy qil-ishda ko‘ramiz. Biz butun ma‘rifatli dunyo, xalqaro hamjamiyat bilan tinch-totuv, erkin va farovon hayot kechirish, o‘zaro manfaatli ham-korlik qilish tarafdorimiz.

Shuni unutmazlik kerakki, bugungi kunda inson ma‘naviyatiga qarshi qaratilgan, bir qarashda arzimasi bo‘lib tuyuladigan kich-kina xabar ham axborot olamidagi globalashuv shiddatidan kuch olib, ko‘zga ko‘rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo‘lmaydigan ulkan ziyon yetkazishi mumkin.

Bugungi kunda dunyoning globallashuvi ta‘sirida axborot oq-imi, jarayonlar almashinuvi shunchalik tez sodir bo‘lmoqdaki, ilgari bir necha asr davom etgan jarayonlar hozirda o‘n yillarda sodir bo‘lmoqda. Shu jihatdan qelib chiqib, butun jahonda ro‘y berayotgan globallashuv jarayonlarini o‘rganish, ularni falsafiy jihatdan tahlil qil-ish, hamda turmushimizning turli sohalariga ko‘rsatayotgan ijobiy va salbiy ta‘sirini aniqlash, tegishli ilmiy xulosalar ishlab chiqish bu-gungi kunning muhim vazifalari hisoblanadi. Mamlakatimizda maz-kur jarayonni o‘rganish, uning alomatlarini va asoratlarini tahlil qilish bo‘yicha ko‘plab ilmiy anjumanlar o‘tkazilmoqda. Lekin, bu mav-zuda yozilayotgan maqola va tezislarni hisobga olmaganida haligacha globallashuv jarayonini, uning falsafiy tahlili hamda ijobiy va salbiy oqibatlarini bo‘yicha fundamental asarlar e‘lon qilinganicha yo‘q. Zero, globallashuv jarayoni inkor etib bo‘lmaydigan, butun er shiri miqyo-sida sodir bo‘layotgan jarayondir.

Keyingi vaqtlarda internetda, respublikamiz hamda xorij davlat-larida o‘tkazilayotgan ilmiy anjumanlarda *global*, *globallashuv ja-rayoni* (yoki *globalizatsiya*, *globallashuv jarayoni deb ham yuriti-ladi*), *globalizm* atamalarini ko‘plab uchramoqda. Rossiyalik olim A.I.Utkin globalizatsiyani milliy iqtisodiyotlar kapitalining tezkor harakati, jahonning informatsion oshkoraligi, texnologik inqilob,

sanoati rivojlangan davlatlarning tovar va kapitali harakatining liberallashuvi, kommunikatsion yaqinlashuv hamda jahonshumul ilmiy inqilob zamiridagi yagona, butunjahon tizimiga qo‘shilishidir, deya izoh beradi³⁴. Shuningdek, u globallashuvni davlatlar ta’sirida emas, balki bozor munosabatlari ta’siridagi jarayon ekanligini ta’kidlaydi. M.G.Delyagin esa globalashuvni yangi kompyuter texnologiyalari asosida yagona butunjahon moliyaviy-axborot muhitining jadal shakllanish jarayonidir, deb ta’riflaydi³⁵. Bunda globallashuvning asosiy alomatlarini sifatida ommaviy axborot vositalarini va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keltiradi. I.B.Chubaysning fikricha, jamiyat tarixida qadriyatlar tizimining taraqqiyoti globallashuv jarayoniga olib keldi³⁶. Bu atamalarga berilgan ta’riflar va izohlarni tahlil qilsak ularga turlicha nuqtai nazardan yondashilganligini hamda ular bir-birini to‘ldirganligini ko‘rish mumkin.

Ko‘pchilik mualliflar ta’kidlaganidek, *globallashuv va globalizatsiya* so‘zi lug‘aviy ma’nosiga ko‘ra biror jarayonni, sohani butun Yer planetasi miqyosiga ega bo‘lish jarayonini bildiradi. Masalan, iqtisodiyotning globallashuvi yoki ekologik muammolarning globallashuv jarayoni – ularning butunjahon miqyosga ega bo‘lishi, butun Yer shariga yoyilish jarayonini bildiradi.

Globalizm – ijtimoiy tuzum bo‘lib, insoniyat va jamiyat taraqqiyoti bosqichining bir ko‘rinishidir. Bunda ijtimoiy munosabatlar va turli sohalar (fan-texnika, ta’lim-tarbiya, sanoat, iqtisod, siyosat va h.k) bir butun global xarakterga va ko‘rinishga ega bo‘ladi, ya’ni *global madaniyat, global jamiyat, global siyosat, global ta’lim*³⁷ va h.k.

A.N.Chumakov global, globallashuv va globalizm atamalariga quyidagi ta’riflarni keltiradi: “Global – butun globusni qamrab olgan, ya’ni o‘z ta’sirini butun Yer shariga o‘tkazadigan, planetaga nisbatan bir butun; globallashuv – universallashuv jarayoni bo‘lib, ijtimoiy

³⁴ Глобализация, энциклопедия. Под ред. И.И.Мазур и А.Н.Чумакова. –М., 2003.- С.181-182.

³⁵ O’sha joyda. – B.185.

³⁶ O’sha joyda. – B. 189.

³⁷ Глобализация, энциклопедия. Под ред. И.И.Мазур и А.Н.Чумакова. –М., 2003.

hayotning turli sohalari tuzilmalari, aloqalari va munosabatlarini butun Yer shari miqyosida bir butunga aylanish jarayonidir; globalizm – dunyoning, shuningdek, ma'naviy dunyoqarashning, atrof-muhitni his etish usulining globalligini ifodalovchi ko'rinishidir".³⁸

Globallashuv jarayonining ijobiy va salbiy jihatlariga to'xtaladigan bo'lsak, uning ijobiy jihatlarini moddiy ne'matlarnin ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi bilan bog'langanligini ko'rishimiz mumkin.

2. Globallashuv jarayonining jahon axborot tizimiga ta'siri

Bugun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari dunyosida kechayotgan inqilobiy o'zgarish bilan siyosat o'rtasidagi munosabatlar an'anaviy qolipga sig'may qoldi. Nima sababdan shunday bo'lmoqda? Bu, avvalambor, ulkan, ijtimoiy o'zgarish yoki jarayon sifatida bata-mom yangi axborot va kommunikatsiya texnologiyalari maydonida vujudga kelgan "axborot makoni" ning o'ziga xos xususiyatlariga borib taqaladi. Axborot makoni ko'zga ko'rinmaydigan, ya'ni virtual omildir. Aniqroq aytish lozim bo'lsa, u intellektual-ma'naviy hodisalar sirasiga kiradi, ya'ni axborot moddiy ishlab chiqarish emas, balki bilim hamda aqlning mahsulidir. Shu boisdan, uni ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rniga ko'ra ilm-fan bilangina qiyoslash mumkin. Jismga, ya'ni umuman moddiylikka adad, hajm, og'irlik, uzunlik va kenglik singari o'lchovlar xos bo'lsa, axborot aksincha unday xossalarga xos emas. Bu jihatdan axborot olami – hadsiz-hududsizdir. Axborot maydonini kuzatib borish, uning oqimini nazorat ostiga olish va maqsadli taqsimlashga moslashtirishning imkoni yo'q. Demak, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari mahsulotlarini inson ongi, dunyoqarashi hamda qadriyatlariga, madaniyatiga, xullas, ijtimoiy taraqqiyotga ta'sir qilish qudrati nuqtai nazaridan juda bahaybat mashinaga qiyos qilish mumkin.

Axborotning noan'anaviy xossalardan kelib chiqadigan bo'lsak, unga ta'sir qilish yoki uni ma'muriy boshqarishning iloji yo'q. Aksincha, axborot bugungi kunda ma'muriy tizimlar va tuzulmalararo

³⁸ Чумаков А.Н. Глобализация, контурк целостного мира. – М.: Проспект, 2005.- С.31.

munosabatlar, real jarayonlarga, siyosiy qaror qabul qilishga jiddiy ta'sir ko'rsatib, ularning yo'nalishini ba'zan keskin o'zgartirib yuborishi mumkin. Kimda-kim axborot va kommunikativ resurslarga boy bo'lsa, siyosiy jarayonlar yo'nalishi ham uning izmidan chiqmaydi. Mabodo axborotning g'oyalar va texnologiyalardan iborat ekanligini e'tirof etadigan bo'lsak, uni ma'rifiy jihatdan boshqarish zarurati paydo bo'ladi.

Voqea-hodisalar oqimining shunday yo'nalishda davom etishi an'anaviy siyosiy maydonda mutlaq noan'anaviy subyektlar va funkcionerlar paydo bo'lishi ehtimolini yanada oshirmoqda. Bordiyu axborot davrida bu sohada biron-bir kutilmagan o'ta samarali hujjatlar tavsiyasi joriy qilinmas ekan, u holda siyosiy subyektlari o'rtasida kelishilgan yoki o'rnatilgan qonuniy munosabatlar, tartibot ham mutlaqo boshqacha qiyofa kasb etishi mumkin. Ya'ni siyosat obyekti(jamiyat, millat, ijtimoiy guruhlar, shaxs va boshqalar) an'anaviy saqlanib qolgani holda, uning subyektlari tuzilmalari va pillapoyalarida ulkan o'zgarishlar ro'y beradi. Natijada yillar osha kundalik hayotda biz ko'nikib qolgan "jamiyat-davlat-fuqaro" munosabatlari o'rnini g'ayritabiiy, g'ayriinsoniy tarmoqli hamjamiyat, "axborot tashuvchi va individ" dan iborat tizim egallashi mumkin. Masalan, ilgari ijtimoiy-siyosiy jarayonlar asosan jamiyat va davlat doirasida kechgan bo'lsa, bugun an'anaviy, ya'ni bosh siyosat subyekti – "davlat yo'l-yo'riqlaridan chiqmaslik" tamoyili huquq, burch hamda mas'uliyatdan asta-sekin shunchaki rasmiyatchilikka aylanmoqda. Ya'ni global axborot qamroviga kirgan fuqarolar hududga oid yo'riqnomalarga rasman itoat etishsa-da, ularning aql-u zakovati, ongi va xatti-harakati hamda xulq-atvorini allaqachon ko'rinmas "axborot monstri" belgilay boshladi. Shu ma'noda, sayyorada yas hayotgan aholining aksariyati uchun nisbatan arzon va qulay bo'lgan teleeshittirishlar orqali uzatilyotgan axborotlar alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda jahon teletarmog'i, dunyodagi eng yirik axborot kanallari odamlar tasavvuri, qarashlari va qadriyatleri tizimiga shu darajada ta'sir o'tkazmoqdaki, oqibatda dunyo haqida, qolaversa, u yoki bu xalq, millat uchun jahon hamjamiyatining munosabati o'zgarib,

borgan sari voqelikdan yiroqlashish xavfi tug'ilmoqda. Olimlarning fikriga ko'ra, hozirda hokimiyat, ya'ni siyosiy ta'sir manbai ikki qismdan – an'anaviy hamda ma'muriy axborot hokimiyatlaridan iboratdir. Ba'zan ijtimoiy jarayonlarga axborotning ta'siri shunchalik kuchaymoqdaki, u an'anaviy hokimiyat tizimining ta'sirini ancha zaiflashtirib qo'yimoqda.

Ayrim qudratli mamlakatlarga xizmat qilayotgan, resurslari nuqtai nazaridan zamonaviy hisoblangan qudratli axborot uzatgichlar dunyodagi jarayonlarni ongli ravishda buzib ko'rsatmoqda. Achinarli joyi shundaki, tevarak atrofda sodir bo'layotgansiyosiy jarayonlarga bir tomonlama talqin berish avjiga chiqmoqda. Mavjud vaziyat olam to'g'risidagi haqqoniy axborotga ega bo'lishga jiddiy putur etkazmoqda. Shunday ekan, jahon hamjamiyati, qolaversa har bir siyosatchi axborot sifati va mazmuni uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishga majbur.

Shaxsning ommaviy axborotni qabul qilish nuqtai nazaridan ijtimoiy qaramligi talay olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Bunda asosiy poydevor individ ongidagi ongli va ongsiz faoliyatning o'zaro bog'liqligi yoxud individuallik va ongsiz jamoaviylik mutanosibliigi masalasi bo'lib qolmoqda. Bunga Z.Freyd va K.Yung kabi olimlarning tadqiqotlarini misol qilib keltirish mumkin. Jumladan, Rossiyada chop etilgan “Yangi falsafa qomusi” mualliflarining yozishicha, inson ruhiyati, psixikasi Yung tomonidan onglilik va ongsizlik o'zaro munosabatda bo'lgan va bir birini to'ldiradigan energetik tizim sifatida qabul qilinadi. U “individlashuv” jarayonini, ya'ni “men”likdan – o'zlik arxipiti tomon yo'nalishni tadqiq etgan. Shuni ta'kidlash lozimki, aynan individuallashuv inson ongi va uning shaxs sifatida shakllanishining eng muhim masalasi bo'lib kelmoqda.

Axborot davri shunday xususiyatga egaki, siyosat, jamoat pozitsiyasi, boshqalar bilan munosabatlardagi yangilanishlarga qarab yashin tezligida o'zgarib boradi. Ayni paytda biz davlat, jamiyat va shaxs ham misli ko'rilmagan tarzda o'zgarayotganiga guvoh bo'lmoqdamiz. Mutaxassislar shaxs, davlat va jamiyatga nisbatan tezroq o'zgarayotganini ushbu davrning obyektiv qarama-qarshiliklaridan biri deb e'tirof etmoqdalar. Bu quyidagi qonuniy holga

sabab bo'lishi shubhasiz: axborot –kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) davrida individning axborot xavfsizligi jamiyat va davlat xavfsizligidan o'zgacha namoyon bo'ladi. Ya'ni individ xavfsizligi jamiyat va davlat xavfsizligi kabi barqaror emas. Zero, shaxs doimo muttasil o'zgarib turgan ijtimoiy jamoalarda bo'ladi, u hatto milliy davlat chegaralaridan chetlarga chiqish imkoniyatiga ham ega. Shu bois, globallashuv jarayonida agar davlat shaxsga nisbatan kichik bir murvat deb qarasa, bu davlatning o'ziga qimmatga tushishi mumkin. Zero, bir qaraganda shaxs mo'jazgina ko'rinada, u ta'sir etishning yagona fikrlovchi obyektidir. Binobarin, uning manfaatlarini e'tibordan soqit qilish ma'lum vaziyatlarda davlat uchun xavfli hisoblanadi. Bu vaziyat AKT taraqqiyoti davrida yanada ko'proq namoyon bo'lmoqda.

Axborot oqimining kuchayishi dunyoviy, mintaqaviy va milliy siyosatning, jamiyatlar, ijtimoiy institutlar, guruhlar, shaxslarning o'zgaruvchanligini oshirdi. Masalan, bir-birlari bilan o'zaro qo'shnichilik qilib kelgan davlatlar endi o'zaro hamkor bo'la olmayaptilar. Hatto bir oilaning a'zolari goho avvalgidek bir-birlari bilan ma'naviy yaqin emaslar. Bir so'z bilan aytganda, jahon siyosati tez o'zgaruvchan, davlatlar o'rtasidagi ittifoqlar nobarqaror, ijtimoiy jamiyatlar va guruhlar, hatto shaxslar ham o'zgaruvchan bo'lib qoldi. Demak, siyosiy tahlil va bashoratlarning avvalgidan boshqacha me'yor va qadriyatlari talab etilmoqda. Masalan, bugun hamma narsani shaxs hal qiladi, ammo u axborot xuruji oldida himoyasizdir.

Shu bilan birga, shaxs axborot texnologiyalari yaratgan sharoitlar sababli bugun ilgari gidek davlat beradigan ma'lumotlarga qarab o'tirmasdan mustaqil ravishda har tomondan unga yog'ilayotgan xabarlarini o'zlashtirishga kirishayotir. U olingan axborotlar ta'sirida davlat, jamiyat, oila, shuningdek, ko'cha, kompaniya, klublar kabi an'anaviy kuchli hamda "qiyin" omillar ta'siridan chiqib ketayotir. Umuman olganda, AKT davri tamadduni individgan ilgari misli ko'rilmagan axborot erkinligini bahsh etmoqda. Shu bois shaxs, eng avvalo, asrlar davomida o'zining axborot dunyosini cheklab, bo'g'ib, yo'naltirib kelgan davlatni o'z munosabatlari doirasidan chiqarib tashlayotgan tarixiy xarakterdagi individual –global kate-

goriyaga aylanmoqda. Bu jarayonda davlat, bir tomondan, insonning mustaqilligini cheklagan bo‘lsa-da, ikkinchidan, u axborot mustaqilligiga erishgan kishilarning o‘zini, madaniy ekologiyasini asrab avaylab kelganini ham unutib qo‘ymoqda.

Amerikalik olim Manuel Kastelning qayd etishicha, 2006-yil may oyigacha dunyoda internetda 37 million bloglar mavjud bo‘lgan, Hozir esa har daqiqada yangi bir blog, ya’ni yiliga 30 million blog tashkil etilayotir. Sun’iy yo‘ldosh antennalari orqali esa 1,5 mingdan ortiq telekanallarni ko‘rishi va 5 mingga yaqin radiokanalarni tinglashi mumkin. Bu raqamlar internet tarmog‘idan tele va radio kanallaridan foydalanuvchi individlar mustaqilligi ortib borayotganligining yorqin dalilidir. Bu jarayonning oqibatlari nimalarga olib kelishini oldindan bilishning mutlaqo iloji yo‘q. Ammo, shu narsa ravshanki, axborotni olish, uni uzatish va unga baho berishda shaxs mustaqilligi cheksizlashib bormoqda. Bularning barchasi qanchalik ijobiy xol bo‘lmasin, unda noayon va keraksiz jihatlari ham mujassamdir.

Vaziyatning murakkabligi shundaki, bunda mustaqil tanqidiy fikrlash qobiliyatiga qat’iy iymon-e’tiqodga, mutahkam irodaga ega bo‘lmagan inson goh ochiq, gohida pinhon o‘tkazilayotgan g‘oyaviy tayziqqa dosh bera olmaydi. Shu bois, davlat va jamiyat alohida inson manfaatlarining himoyachisi sifatida maydonga chiqishi lozim, shundagina u qudratli bo‘ladi. Bunda davlat bir qator shartlarni bajarishi kerak, Avvalo, u har bir davlatning o‘z ichki davlat-ijtimoiy internetiga ega bo‘lishi, chetdagi tele va radiokanallarga raqobatbardosh bo‘lgan tezkor, xolis va muntazamlikda ishlaydigan o‘z teleradiotarmog‘iga ega bo‘lishi va uni kuchaytirishi darkor. Shaxs esa undan o‘ziga kerakli axborotni o‘z bilishi lozim. Ikkinchidan, jamiyat va davlat unga axborot sohasida o‘zini to‘la namoyon etishiga imkon yaratishi kerak. Bu maqsadlarni amalga oshirilishi uchun qisqa muddatli dasturlar bilan birga, puxta o‘ylangan o‘ziga xos davlat siyosati – AKT tarmog‘inirivojlantirish dasturi va Axborot siyosati kontseptsiyasi zarur bo‘ladi.

Jumladan Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov globallashuv jarayonining ijobiy ta’sirlariga to‘xtalib: “...uning g‘oyat o‘tkir va keng qamrovli ta’sirini deyarli barcha sohalarda ko‘rish, his etish mum-

kin. Ayniqsa davlatlar va xalqlar o'rtasidagi integratsiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi, xorijiy investitsiyalar, kapital va tovarlar, ishchi kuchining erkin harakati uchun qulayliklar vujudga kelishi, ko'plab yangi ish o'rinlarining yaratilishi, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalarining, ilm-fan yutuqlarining tezlik bilan tarqalishi, turli qadriyatlarning umuminsoniy negizda uyg'unlashuvi, tsivilizatsiyalar aro muloqotning yangicha sifat kasb etishi, ekologik ofatlar paytida o'zaro yordam ko'rsatish imkoniyatlarining ortishi – tabiiyki, bularning barchasiga globallashuv tufayli erishilmoqda,”³⁹- deb ko'rsatadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, globallashuv jarayonining ijobiy jihatlari siyosat, iqtisod, fan-texnika, ishlab chiqarish texnologiyalari sohalarida ko'rish mumkin. Bunday yangiliklarning kirib kelishi va o'zlashtirilishi barobarida yangi, raqobatbardosh moddiy ishlab chiqarish munosabatlari shakllanadi. Uni takomillashtirish va rivojlantirish mahalliy xalqning moddiy, ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy, siyosiy salohiyatiga bog'liq bo'ladi.

Globallashuv jarayonining salbiy jihatlari iqtisodiy o'sishdagi farqning keskin ortishiga va ommaviy-ma'naviy tahdidlarning kuchayishiga ham sabab bo'lmoqda. Shuningdek, globallashuv jarayonida raqobat harbiy kuch yoki boshqa jismoniy tayziqlar ostida kechmaydi. U g'oyaviy, mafkuraviy, diniy, ilmiy, iqtisodiy, siyosiy, diplomatik tayziqlar va ta'sirlar ostida kechadigan jarayondir. Bu borada Prezident I.A.Karimov globallashuvning salbiy jihatlari sifatida "... hozirgi sharoitda u mafkuraviy ta'mir o'tkazishning nihoyatda o'tkir quroliga aylanib, har xil siyosiy kuchlarning manfaatlariga xizmat qilayotganligini" keltiradi⁴⁰.

Globallashuvning salbiy jihatlari ommaviy axborot vositalari, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, nashriyotlar orqali kirib kelayotgan, ma'naviyat, madaniyat, diniy e'tiqod, milliy mafkura sohalaridagi turli g'oyaviy-mafkuraviy tajovuzlarda ko'rish mumkin.

³⁹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. - T.:Ma'naviyat, 2008. -112-bet.

⁴⁰ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. - T.:Ma'naviyat, 2008.- 113-bet.

Bunday mafkuraviy tajovuzlar zamirida milliy birlikka putur etkazib, milliylikni yo‘qotish, tarixiy xotira va milliy g‘urur tuyg‘ularini so‘ndirish orqali insonlarni moddiy boylik manqurtlariga aylantirish va ularni boshqarish maqsadlari yotadi. Jumladan, birinchi Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “...bugungi kunda mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham ko‘proq kuchga ega”⁴¹. Chunki ommaviy qirg‘in quroli bo‘lmish yadro bombalari bir necha millionlab aholining umriga zomin bo‘lishi mumkin, lekin millatni, xalqni, uning milliy ma’naviyati, madaniyati va qadriyatlarini butunlay yo‘qotib yubora olmaydi, Mafkuraviy tayziqlar kuchayib borishi ta’sirida butun bir millat, xalq yo‘qlikka yuz tutish mumkin. Bu kabi tajovuzlarga qarshi turish uchun insonlarda milliy-ma’naviy immunitetni shakllantirish va rivojlantirish, raqobatbardosh, milliy-ma’naviy ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish zarur.

Bugungi globallashuv jarayonining salbiy ta’sirlari orasida ommaviy ma’naviy tahdidlarining kuchayib borayotganligini ko‘rsatmoqda. Ommaviy ma’naviy tahdidlarning ko‘lami, jadalligi, eng muhimi amal qilish tartibi bevosita globallashuv jarayoni ta’sirida kechmoqda. Afsuski globallashuv jarayonining bunday maqsadli ta’sir qilish usuli, ya’ni ommaviy ma’naviyat xuruji borgan sari kuchaymoqda. Ommaviy ma’naviyatning milliy ma’naviyatga nisbatan zid qarashlari millionlab odamlarning ma’naviy dunyoqarashiga, milliy ruhiyatiga salbiy ta’sir qilishi mumkin. Bu holni statistik ma’lumotlarga tayanib tahlil qiladigan bo‘lsak, mamlakatimiz aholisining 40 foizidan ko‘prog‘i hali dunyoqarashi shakllanib ulgurmagan, o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lmagan 18 yoshgacha bo‘lgan yoshlar tashkil qiladi. Bu yoshlarda ma’naviy qarashlarga tanlab yondashuvdan ko‘ra ko‘r-ko‘rona taqlid qilish hisi ustivor bo‘ladi. Bu taqlidchilikning xatarli tomoni shundaki, hozirgi murakkab davrda “inson ma’naviyatiga qarshi yo‘naltirilgan, bir qarashda arzimas bo‘lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko‘zga ko‘rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo‘lmaydigan ulkan ziyon etkazishi mumkin”⁴². Respublikamizda ax-

⁴¹ O’sha joyda.

⁴² Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. - T.:Ma’naviyat, 2008.- 115-bet.

borot oshkoraligi va bugungi kunda asosiy axborot manbalari Internet, ommaviy axborot vositalari, aloqa vositalari, nashriyotlar tashkil etayotganligini hisobga olsak, bu muammoga befarq qarab bo‘lmaydi. Shuningdek, har qanday o‘zgarishlarga qiziquvchan yoshlarimizning tarbiyasida, ularning ma’naviyati va dunyoqarashini shakllanishida madaniy va diniy qadriyatlarning globallashuvi tariqasida kirib kelayotgan turli kinofilmlar va videokliplar, missionerlik harakatlarining ham salbiy ta’sirlarini nazardan chetda qoldirmaslik zarur. Bu “ommaviy” mahsulotlar va harakatlar zaminida jirkanch maqsadlar manfaatlar turganligini e’tiborda tutishimizga ehtiyoj oshib bormoqda. Chunki ular yoshlarning milliy ma’naviyatini zaiflashtirish yo‘li bilan ulardan mamlakatda beqarorlik keltirib chiqarishda vosita sifatida foydalanishga harakat qilmoqdalar. Shuning uchun ham ularning hatti-harakatlariga qarshi kurashishimiz zarur bo‘ladi.

Keltirilgan faktlardan ko‘rinadiki, mamlakatimizda globallashuvning milliy ma’naviyatimiz, madaniyatimiz, an’ana va qadriyatlarimiz, yoshlarimiz tarbiyasiga ko‘rsatayotgan ta’sirini o‘rganish, uning ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilishga jiddiy yondoshmog‘imiz zarur. Buning uchun, asosan dunyoqarashi to‘liq shakllanmagan yoshlarda milliy-ma’naviy immunitetni shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalari sirasiga kiradi.

Hozirgi globallashuv jarayonida ma’naviy kurash o‘ta murakkablashib, alohida davlatlar, xalqlar chegaralaridan chiqib borishi barobarida uning usul va vositalari o‘zgarib va takomillashib bormoqda. Bundan turli ma’naviy ta’sir va tahdidlarga faqat xalqning bebaho tarixiy merosi, demokratik qadriyatlari, an’analari, urf-odatlar va dunyoviy tafakkurdan oziqlangan milliy uyg‘oqlikka da’vat etuvchi milliy-ma’naviy immunitetni insonlarda shakllantirmasdan turib qarishi kurashib bo‘lmaydi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov bu haqda shunday fikr bildirgan: “G‘oyaga qarshi faqat g‘oya, fikrga qarshi fikr, hajolatna qarshi faqat ma’rifat bilan bahsga kirisha olish mumkin”⁴³. Prezidentimizning bu ko‘rsatmalari mamlakatimizda barqarorlik va milliy taraqqiyotimizni amalga oshirishimizda milliy-

⁴³ Каримов И.А. Жамятимиз мафкуриси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилсин. –Т.:Ўзбекистон, 1998.-18-бет.

ma'naviy immunitetni shakllantirish borasida har birimizning fidoiyligini ko'rsatishimiz zarurligi belgilab berilgan. Uni amalga oshirishda mavjud barcha imkoniyatlarimizdan samarali foydalanishimiz zarur bo'ladi. Zero, milliy ma'naviyatni globallashtirishning salbiy ta'siridan himoya qilish yo'li bilan milliatni asrash uning barqaror taraqqiyotiga erishish mumkin.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Globallashtirish sharoitida mintaqaviy integratsiya jarayonlarining borishi qanday?
2. Globallashtirish sharoitida erkin savdo hududi deganda nimani tushunasiz?
3. Xalqaro mintaqashunoslik fanida globallashtirishga oid qanday yondashuvlar mavjud?
4. Integratsiyani o'rganishda pozitivistlar va kognitivistlar yondashuvlarida qanday farq bor?
5. Mintaqa davlatlari orasida valyuta va iqtisodiy ittifoqning tuzilishi nimani anglatadi?
6. Globallashtirishning ijobiy va salbiy jihatlari sanab bering?
7. "Globalizatsiya" qanday jarayon?
8. Mintaqashunoslikni tadqiq etishda globallashtirishning aloqadorligi qanday?
9. integratsion jarayonning ijobiy tarafi nimadan iborat?
10. Globallashtirish davrida iqtisodiy integratsiyaning mohiyati nimada?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. Globallashtirishning dolzarbligi haqida ma'lumot tayyorlang.
2. Siyosiy integratsiyaning mohiyati mavzusida ma'lumotlar to'plang.
3. "Osiyodagi mintaqaviylashuv" mavzusida ma'ruza tayyorlang.
4. "Mintaqaviylashuv-regionalistika" mavzusida ma'lumotlar tayyorlang.
5. "Mintaqaviylashuvdan asosiy maqsad nima" mavzusida referat tayyorlang.
6. Integratsiya borasidagi ta'riflarni o'rganib tahlil eting.

7. Janubiy Osiyo mintaqasi doirasida integratsion jarayonlarni mustahkamlash borasida olib borilayotga chora tadbirlar haqida ma'ruza tayyorlang.

8. Hozirgi davrda mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

9. G'arbiy Osiyo integratsiyasining xususiyatlari mavzusida referat tayyorlang.

10. Fors ko'rfazi davlatlarida mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.

2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.

3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.

2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замоनावий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O'quv qo'llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

6-BOB. MINTAQAVIY INTEGRATSION UYUSHMALAR

Darsning maqsadi:

- Mintaqaviy integratsion uyushmalarning asosiy ko‘rinishlari, integratsion va globallashtirish jarayoni, uning asosiy jihatlari va yo‘nalishlari, mintaqa va mintaqaviylashuvning nazariy masalalariga ilmiy baho berish;
 - mazkur bilimlarni mustaqil tahlil qilishga ko‘maklashish; yo‘nalishlar o‘rtasida sog‘lom ma‘naviy va tarbiyaviy muhitni shakllantirish;
 - turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko‘maklashish;
 - usul va uslublardan foydalanish tajribasini oshirish;
 - ilmiy tadqiqot ishlari, axborot-tahliliy yozishmalarni olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;
 - talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *mintaqa va mintaqaviylashuv, Yevropa Ittifoqining institusional shakllanishi, Yevropa davlatlarining iqtisodiy, siyosiy va harbiy birlashuvi, Yevropa Atom Energiyasi bo‘yicha Hamjamiyati, Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati, globallashtirish, axborotlashuv, sotsiomadaniylik, global madaniyat, global jamiyat, global siyosat, global ta‘lim, mintaqaviylashuv, regionalistika, mintaqaviy hamkorlik, integratsiya, xalqaro munosabatlar, jahon siyosati, xalqaro siyosat, xalqaro tashkilotlar.*

1. Integratsiyaning mazmun va mohiyati

Hozirgi dunyoning rivoji xalqaro hamjamiyat tizimidagi olamshumul o‘zgarishlar, jumladan ikki qutbli dunyoning qulashi va jahon geosiyosiy xaritasidagi o‘zgarishlar bilan ifodalaniishi mumkin. Bularning barchasi birgalikda davlatlar tomonidan yo‘qotilgan muvozanatni kollektiv xavfsizlik va iqtisodiy hamkorlikning yangi shakllari bo‘lmish integratsiyaviy tashkilotlardan izlashga undadi.

Hozirgi zamon integratsiya jarayonlarining o‘chog‘i G‘arbiy Yevropadir, bu yerda integratsiya oxirgi o‘n yilliklarda eng baland nuqtaga yetdi. Shu sababli ham mavjud adabiyotlar Yevropa integratsiyasini keng yoritadi. Biz Yevropa siyosiy integratsiyasida mavjud bo‘lgan yondashuvlar – federalizm, funksionalizm, kommunikatsiyaviy yondashuv va neofunksionalizmning mohiyatini ochib berishga harakat qilamiz.

Xalqaro hamjamiyatning XX asr yakuni va XXI asr boshidagi rivoji dunyoning barcha mintaqalarida (Avstraliyadan tashqari) davlatlararo integratsiyaviy tuzilmalarning shakllanishi bilan izohlanishi mumkin. Hozirgi kunda suveren davlatlarni birlashtiruvchi o‘ndan ortiq shu kabi birlashmalar mavjud. Vaqt o‘tishi bilan davlatlarning turli sohalaridagi hamkorligi ular o‘rtasida mavjud bo‘lgan yondashuvlarning yaqinlashuviga va bu oxir-oqibat ular o‘rtasida kamida mintaqaviy tuzilmalarning shakllanishiga olib keladi. Bu hol esa integratsiyaviy tuzilma hisoblanmish siyosiy va ilmiy fenomenni atroflicha o‘rganishni taqozo etadi. Bunday ilmiy izlanuv har qanday holda ham Markaziy Osiyo va O‘zbekiston manfaatlari nuqtai nazaridan amalga oshirilishi lozim.

Mazkur muammoni o‘rganish bilan jahon iqtisodiyoti, shuningdek, boshqa fanlar sohasidagi ko‘plab olim va mutaxassislar shug‘ullanganlar. Nazariyotchilar tadqiqotlarning bosh obykti sifatida ko‘plab xilma-xil integratsion qarash va nazariyalar rivojlanishi uchun boshlang‘ich nuqtaga aylangan Yevropa mintaqaviy integratsion jarayonini tanlaganlar.

Ta’kidlash lozimki, «integratsiya» tushunchasining o‘zi (lotincha «integrare» – «butunga aylantirish», «integer» – «butun», «integratio» – «tiklash», «yaxlit narsani to‘ldirish») nisbatan yaqinda paydo bo‘lgan. Mashhur amerikalik iqtisodchi F.Maxlup ushbu atamaning kelib chiqish tarixini kuzatishga urinib, u 1942-yildan avval paydo bo‘lmaganligini, ammo xalqaro iqtisodiy munosabatlar – xalqaro savdo, kapitallar harakati, moliyaviy soha kabilarda tezda foydalanila boshlaganligini aniqladi.

«Integratsiya» umumlashma tushunchasi quyidagicha ifodalaniishi mumkin: bu jamiyat, davlat tuzilmalarining davlat doirasida yoki

kengroq davlatlararo jamoaga birlashishi, qo‘shilishidir. Davlatlararo integratsiya hokimiyatning yangi institutlarini tashkil qilish va ularga milliy organlar huquqlarining bir qismini berish orqali yuz beradi.

Turli tadqiqotchilarning integratsiya nazariyalari integratsiya jarayonining mazmuni va shakllarini o‘ziga xos talqin etishi bilan o‘zaro farqlanadi. Yevropa tarixida Yevropa davlatlarini birlashtirish g‘oyasiga asoslangan ko‘plab turli-tuman loyihalar topiladi. Turli asrlarda va turli maqsadlar qo‘yib, jamoatchilik oldida integratsiya loyihalarini ilgari surgan arboblardan Fransiya qiroli Go‘zal Filippning legisti Per Dyubua (XIV asr), Chexiya qiroli Irji Podebrad (XV asr), Genrix IX ning maslahatchisi gersog Syulli (XVI asr), mashhur ingliz kvakeri Uilyam Penn (XVII asr), publisist va anarxosindikalizm mafkurachisi Per-Jozef Prudon va «Yevropa Qo‘shma Shtatlari» shiorini birinchi bo‘lib ilgari surgan yozuvchi Viktor Gyugo, 1922-yildayoq «pan-Yevropa» g‘oyasi bilan chiqqan Avstriya grafi R.N.Kudexove-Kalergi hamda bu g‘oyani amalga oshirishga uringan Fransiya bosh vaziri Aristid Brian kabilarni keltirish mumkin.

Biroq Yevropa mamlakatlarini birlashtirish jarayoniga oid ushbu tadqiqotchilarning barcha xilma-xil takliflari Ikkinchi jahon urushi oxirida Yevropa mintaqada joylashgan davlatlarni birlashtirish rejalarining amalga oshishiga obyektiv ravishda imkon bergan vaziyatda qolgan Ikkinchi jahon urushining oxirigacha hayotga amalda siyosiy joriy etishni talab qilmay faqat nazariy shaklda bayon etilganicha qolgan edi. Yevropaliklarning milliy suverenitetga ustuvorlik bergan davlat-millatlardan ko‘ngli qolishi Umumiy Yevropaning tashkil qilinishiga asosiy turtki bo‘ldi. Milliy davlatlarga nisbatan salbiy munosabat asosan millionlab odamlarning qurbon bo‘lishiga olib kelgan Birinchi jahon urushi tufayli yuzaga kelgan edi. Aynan shu kayfiyatlar Yevropa davlatlarini birlashtirish loyihalari paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu loyihalar integratsiyaga oid ilmiy maktablar yuzaga kelishi bilan mustahkamlandi. Ushbu maktablar aslida yangi dunyoviy tartib o‘rnatilishi zarurligining, shuningdek, Yevropa va xalqaro hamjamiyatni rivojlantirishning urushni inkor etuvchi va tinchlikka da‘vat qiluvchi ancha oqilona yo‘lga ehtiyoj mavjudligining dalili bo‘lgan turli model va nazariyalarni ishlab chiqdilar.

Agar integratsiyaga oid nazariy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida sezilarli ahamiyatga ega bo'lgan nazariy yo'nalishlarni xronologik tartibda qo'yib chiqadigan bo'lsak, birinchi o'rinni G'arbiy Yevropada Federativ Ittifoq tashkil qilish tarafdorlarini birlashtiruvchi hamda Yevropa integratsiya jarayonini tadqiq etish va tahlil qilishga eng ko'p darajadagi siyosiy yondashuv bo'lgan federalizm birinchi o'rinni egallaydi.

Mazkur konsepsiya vakillari Yevropa birlashuvini amalga oshirish g'oyasida federal prinsipdan foydalanganlar. Bu prinsip «hokimiyat tarmoqlarini umumiy (markaziy) va mintaqaviy (mahalliy) hukumatlar har bir alohida sohada muvofiqlashgan va mustaqil bo'ladigan tarzda taqsimlash usuli» sifatida ta'riflanadi. Boshqacha aytganda, hududiy birliklar, federalistlar fikricha, markaziy hokimiyat idoralariga o'z vakolatlarining bir qismini beradilar, ayni vaqtda o'zlarining yaxlitligi va muayyan darajadagi muxtoriyatini saqlab qoladilar. Bunda yangi birlashgan Yevropaning davlatlararo organlari vakolatlari alohida davlatlarning vakolatlaridan keng bo'lishi mumkin emas. Buning oqibatida E.Uistrich «Federalizmning mohiyati barcha zarur joylarda nomarkazlashtirish (desentralizatsiya)dan iborat» deb hisoblagan. Shu o'rinda «barcha zarur joylarda» prinsipi bo'yicha bunday nomarkazlashtirish, aslida, Yevropa Ittifoqi to'g'risidagi Maastricht shartnomasining asosiy qoidalaridan bo'lgan subsidiarlik prinsipining mazmunini tashkil qiladi.

Shunisi e'tiborliki, federalistlar Yevropaning birlashuvi jarayoni inqilobiy xususiyatga ega emasligiga ishonar va uni tadrijiy, ilgari ilama rivojlantirish zarurligini e'tirof etardilar. O'z vaqtida G'arbiy Yevropalik mashhur arbob, Yevropa Ittifoqi doirasida davlatlararo integratsiyaning faol kurashchisi J. Monne ta'kidlaganidek, «...Yevropa ittifoqi ham, iqtisodiy integratsiya ham bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Kunlardan bir kun bu jarayon bizni Yevropa Federatsiyasiga olib keladi...». Shu bilan birga, bu ittifoq davlatlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlar sohasi bilan cheklanib qolishi mumkin emas, siyosiy integratsiyasiz, federalistlar fikricha, umuman haqiqiy integratsiya bo'la olmaydi.

Davlatdan ustun turadigan federativ davlat g'oyasining afzalliklariga qaramay, barcha federalistik loyihalar Ikkinchi jahon urushi tugamagunicha loyihadan nari o'tmadi. Urushlar o'rtasidagi davrda «Birlashgan Yevropa» to'g'risidagi mulohazalar mavhum-nazariy xususiyatga ega edi va umuman olganda, sof shior xususiyatiga ega bayonotligicha qolib keldi. Buni o'sha vaqtda Yevropa birlashuvi amaldagi siyosiy voqelikka mos kelishidan hali juda uzoq ekanligi bilan izohlash mumkin. Buning ustiga, federalizm u yoki bu davlat manfaatlarini, uning tashqi siyosiy strategiyasi kabi siyosiy muhim kategoriyalarni inobatga olmas edi. Amalda esa integratsiyaviy birlashuvda ishtirok etuvchi har bir davlat mavhum umumiy maqtashlar uchun yon bermay o'z manfaatlarini ko'p yoki oz darajada izchil himoyalashga harakat qilardi.

Federalistik qoidalarining haqiqiy hayotdan uzilib qolishi integratsiyani o'rganishning federalizmdan mutlaqo farq qiladigan yangi konsepsiyalari paydo bo'lishiga olib keldi.

Milliy davlatning buzg'unchi xususiyatiga qarshi chiqqan, ammo federalistik yondashuvdan ancha farq qiluvchi ikkinchi yo'nalish funksionalizm nazariyasi edi. Bu nazariya klassik ko'rinishda D. Mitrani asarlarida o'z ifodasini topdi. Olim buning uchun, federalistlar qilganidek, Yevropa davlatlari o'rtasidagi mojarolarni tugatish usullarini topishga intildi hamda buning uchun xalqaro hamjamiyat tizimining ideal shaklini izlash emas, balki u bajarishi kerak bo'lgan funksiyalarni ochib berish kerak, deb hisoblardi.

Shunday qilib, D.Mitraning fikricha, bir necha o'n yillar mobaynida shakllangan xalqaro munosabatlar tizimi haqidagi tasavvurlarni o'zgartirish va yangilash hamda buning o'rniga pirovard maqsadi yalpi jahon birligi bo'lgan «funktional muqobillik»ni taklif etdi. Mazkur nazariya Yevropa davlatlarining yaqinlashuviga olib kelgan amaliy harakatlarda o'z ifodasini topdi.

Funktionalizmning asosiy qoidalaridan biri shundaki, millatlar o'rtasidagi integratsiya iloji boricha nosiyosiy bo'lmog'i kerak, davlatlarning samarali hamkorligi va to'qnashuvlarga yo'l qo'ymasligiga esa birinchi navbatda integratsiyaviy tuzilmaning barcha ishtirokchilari uchun umumiy bo'lgan farovonlik masalalarini hal qilishda sa'y-

harakatlarni kelishib olish orqali erishilmog‘i kerak. Funktsionalizm nazariyasiga binoan, integratsiya jarayonlarining rivojlanishi bevosita davlatlarning o‘zlarida namoyon bo‘ladigan muayyan vakolatlariga ega funktsional tashkilotlar paydo bo‘lishiga olib keladi. Integratsiyaning oxirgi mahsuli «elementlari umumiy siyosiy ustqurmasiz ishlay boshlashi mumkin bo‘lgan funktsional tizim...» bo‘ladi. Funktsionalizm vakillari xalqaro integratsiyaga an’anaviy davlatlararo hamkorlik tizimidan muayyan funktsional hamjamiyatga asta-sekin o‘tish, suveren davlatlar hokimiyat vakolatlarini tashkil etilayotgan va funktsional samaradorlikka ega bo‘lgan, davlatdan ustun turuvchi tuzilmalarga berish jarayoni sifatidagi xalqaro integratsiya deb qaraydilar.

Funksionalizm tarafdorlari o‘zlarining integratsiya jarayoni haqidagi mulohazalarida inson hamda uning ehtiyoj va manfaatlari ustuvorligi qoidasidan kelib chiqqanlar. Bu manfaatlar, ularning fikricha, har qanday millat-davlatdan ustun turadi. D.Mitrani internatsional (baynalmilal) tashkilotlar insonning ayrim ehtiyojlarini milliy davlatlarga qaraganda yaxshiroq qondira olishi mumkinligiga ishongan. Binobarin, odamlar o‘z ehtiyojlarini oqilona belgilamoqlari hamda ushbu ehtiyojlarni qondirish funksiyasi ishonib topshirilgan va ularni bajara oladigan institutlarni tashkil etishga ijodiy yondashmoqlari kerak.

D.Mitranning fundamental g‘oyalaridan ayrimlari keyinchalik jiddiy o‘zgarishlarga uchradi va xalqaro integratsiyaga oid eng obro‘li nazariyalardan biri bo‘lmish neofunksionalizmning asosini tashkil etdi. Bu nazariyaga keyinroq batafsil to‘xtalamiz.

Fanda o‘ziga xos kommunikatsiyaviy yondashuv, yoki «xavfsizlik hamjamiyatlari» nazariyasi ancha rivojlangan bo‘lib, uni amerikalik siyosatshunos K.Doych ilgari surgan. Bu nazariya hozirgi zamon xalqaro munosabatlarining rivojlanishidagi eng muhim qonuniyatlarini ochib bergan. Mazkur munosabatlar bo‘lmaganida Yevropa integratsiyasini nazariy jihatdan tadqiq etish mumkin bo‘lmagan bo‘lardi. Shu bois biz uni batafsilroq ko‘rib chiqamiz.

Ushbu konsepsiya kommunikatsiya nazariyasi nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi va unda ijtimoiy kommunikatsiyalar (aloqalar) ijtimoiy rivojlanish jarayonida milliy davlatga aylanuvchi (evoly-

usiyalanuvchi) mahalliy jamoalarga asos bo'ladigan o'ziga xos g'ishtchalar hisoblanishi ta'kidlanadi.

K.Doych davlat ichidagi o'zaro munosabatlar hamda xalqaro sohadagi hamkorlik o'rtasida o'ziga xos o'xshashlik o'tkazadi. Bunda davlatlar shunday «xavfsizlik hamjamiyati»ni tuzadilarki, ular «o'zaro integratsiyaning katta darajasiga erishgan va muayyan hamjamiyat (birlik) zarurligini anglagan bir guruh davlatlar» bo'ladi. Bunday hamjamiyat doirasida davlatlar urush yuzaga kelishi xavfini nolga tenglashtirishga harakat qiladilar, buning uchun o'z kelishmovchiliklarini hal qilishning boshqa yo'llarini qidiradilar va bu bilan hamjamiyat a'zolarining «tinch-totuv yashashini» ta'minlaydilar.

Davlatlararo integratsiya, mazkur yo'nalish vakillarining fikricha, – ko'p vektorli, ko'p jihatli jarayon bo'lib, uni har tomonlama o'rganish uchun bilishning yetarlicha ko'p usul va vositalarini qo'llash lozim. Shu sababli, K.Doych davlatlar integratsiya tashabbuslarini amalga oshirishlari darajasini aniqlash, u yoki bu sohada ular hamkorligining amalga oshish tezligini, shuningdek, ularning bu yo'nalishdagi sa'y-harakatlarini faollashtirishga xalal berayotgan to'siqlarni aniqlash maqsadida muayyan mezonlar tizimi kiritishni taklif qildi.

K.Doych integratsiyaviy evolyutsiyaning manbai deganda individual xatti-harakatning pragmatik deatamaantlashganligini tushunadi. «Odamlar, – deb yozadi K.Doych, – ertami kechmi iqtisodiyot va siyosatning raqobatli o'yinida agar koalitsiya (uyushma) tuzsalar o'z manfaatlarini yaxshiroq himoya qila olishlarini tushunib yetadilar... Siyosat va iqtisodiyotda bunday koalitsiyalar ko'p jihatdan ijtimoiy kommunikatsiyalar va madaniyatga, shaxsning tuzilishiga, ishtirokchilarning kommunikasion odatlariga bog'liq bo'ladi». Kommunikasion nazariya tarafdorlarining fikrlaricha, diplomatik va savdo aloqalarining yaqinroq bo'lishi «hamjamiyat va ishonch hissini» kuchaytiradi.

K.Doych ishtirok etuvchi birliklar ichida va orasida «xavfsizlik hamjamiyati»ni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan quyidagi asosiy ilk ijtimoiy-iqtisodiy omillarni keltiradi. Ularning dastlabki to'rttasi transmilliy hamjamiyat shakllanishini osonlashtiruvchi yordamchi xususiyatga ega, ammo majburiy emas: dastlabki sulo-

laviy yoki ma'muriy ittifoqning mavjudligi; etnik yoki lingvistik assimilyatsiya; chambarchas iqtisodiy aloqalar; tashqi harbiy tahdid; siyosiy xatti-harakatga aloqasi bo'lgan asosiy qadriyatlarning o'zaro mosligi; hamjamiyat ishtirokchilariga xos bo'lgan turmush tarzi; ancha yaqin va foydali iqtisodiy aloqalar o'rnatilishi va muayyan yutuqlarga ega bo'lishni kutish; loaqal ayrim ishtirokchi birliklarning siyosiy va ma'muriy sohalaridagi imkoniyatlarning chuqurlashuvi; loaqal bir qator ishtirokchi birliklarda (qo'shni hududlarga nisbatan, istiqbolli integratsiya sohasidan tashqarida) ancha yuksak darajadagi iqtisodiy rivojlanish; birlashishi lozim bo'lgan hududlar va ular ichidagi jamiyatning asosiy ijtimoiy qatlamlari o'rtasida muhim uzluksiz ijtimoiy kommunikatsiya oqimlarining mavjudligi, ularning ayirboshlanishi va integratsiyalanuvchi birliklar o'rtasida teng (muvozanatlashgan) taqsimlanishi; loaqal bir qator siyosiy birliklar ichida siyosiy elitaning kengayishi; shaxslarning nisbatan yuqori darajadagi (geografik va ijtimoiy) harakatchanligi, loaqal siyosiy sohaga aloqasi bo'lgan qatlamlar orasida, o'zaro kommunikatsiya va o'zaro ta'sirlar yo'nalishlarining ko'pligi; kommunikatsiyalar va o'zaro aloqalar jarayonidagi umumiy qoidalar; ishtirok etuvchi birliklar orasida guruhlar rollarining almashuvi; xatti-harakatni (ishtirokchilarning qanday ish tutishini) taxmin (bashorat) qilish mumkinligi.

Ayni vaqtda integratsiyaning jarayon sifatidagi ba'zi o'ziga xos sifat jihatlari ham ta'kidlanadi. Ularning bo'lmasligi, Doych fikricha, muvaffaqiyatli rivojlanish imkoniyatlarini ancha kamaytiradi:

– vaqt omiliga katta ahamiyat beriladi: integratsiya jarayonining ishtirokchilari integratsiyada ishtirok etish tufayli zimmalaridagi yukni sezishlaridan avvalroq haqiqiy foyda olgan taqdirdagina integratsiya jarayonini muvaffaqiyatli deb hisoblash mumkin;

– integratsiya jarayoni aksariyat hollarda integratsion birlashmaning qolgan a'zolariga nisbatan rivojlanganroq yohud kuchliroq bir yoki bir necha siyosiy birlikdan iborat “kuch markazi” atrofida tashkil etiladi va muvaffaqiyatli rivojlanadi;

– integratsiya jarayoniga ishtirokchilar o'rtasida urushlarni psixologik jihatdan qabul qilmaslikning chuqurlashuvi xos bo'lib, yanada muhimrog'i, «harbiy harakatlarga tayyorgarlikni institusion-

allashtirishga va urushni qonuniy asoslangan deb hisoblashga tayyorlikning pasayishi» xosdir;

– integratsiya rivojlanishi bilan siyosiy partiyalar, diniy, iqtisodiy manfaatlar guruhlarini kabilar oʻrtasidagi davlat ichki ajralishi (ichki milliy ajralish) oʻzining ichki milliy xususiyatini yoʻqotadi va borgan sari transmilliy xususiyat kasb etadi;

– ilgari integratsiyaviy birlashmaning muvaffaqiyati koʻp jihatdan asosiy siyosiy partiya yoki fraksiyalarning muayyan yangi gʻoya, shior, umummintaqaviy xususiyatga ega rejalarni maydonga olib chiqishlari bilan belgilangan.

K. Doych oʻz tadqiqotida muhit sharoitining noqulayligi oqibatida yuzaga keladigan omillarni ham keltiradiki, ularda xavfsizlik hamjamiyatini tashkil qilish uchun talab etiladigan barcha sharoitlar boʻlgan taqdirda ham teskari desintegratsiya jarayoniga olib kelishi mumkin boʻlgan integratsiya rivojlanadi. Dezintegratsiyaviy sharoitlarning ikki guruhi farqlanadi:

1) integratsiya ishtirokchilariga yuklatiladigan vazifa koʻpayishiga olib keluvchi shartlar;

2) ishtirokchilarning vazifani bajara olish qobiliyatini pasaytiruvchi shart-sharoitlar.

Albatta, shunday ijobiy natijalarga qaramay, integratsiyaga kommunikatsiyaviy yondashuv baʼzi kamchiliklarga ham ega boʻlgan. Uni S.Xoffman, R. Inglxart, K. Fridrix, E. Xaas, U. Rayker, U. Fisher kabi tadqiqotchilar tanqid qilganlar.

Birinchiidan, K.Doych konsepsiyasining muammolariga u davlatlarning hokimiyat vakolatlarini qay tariqa qayta qurilishi mumkinligini tushuntirmasligini kiritish mumkin.

Ikkinchiidan, mazkur metodning jiddiy kamchiliklaridan biri uning ijtimoiy kommunikatsiyalar oʻsishi odamlar ongiga oʻz-oʻzidan taʼsir koʻrsatishini taʼkidlashidir. Biroq obyektiv ijtimoiy rivojlanish ziddiyatli xususiyatga ega boʻlib, ham markazga intiluvchi, ham markazdan qochuvchi tamoyillarni namoyon eta oladi.

Uchinchiidan, integratsiya xususiyati va surʼatlariga jiddiy taʼsir koʻrsatuvchi koʻpgina muhim omillar kommunikatsiyaviy yondashuvdan tashqarida qolgan.

Bundan tashqari, mazkur nazariya vakillari bir necha asrlar ilgari mavjud boʻlgan voqealarni tahlil qilish asosida chiqarilgan xulosalarni qoʻllaganlarki, ularni hozirgi sharoitda korrelyatsiyadan foydalanmay turib qoʻllab boʻlmaydi, bu mutlaqo mumkin emas va olingan natijalarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Neofunksionalistik tahlil siyosiy integratsiyani nazariy oʻrganishdagi yetakchi yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Koʻpchilik, hatto Yevropa integratsiyasining bugungi rivojlanishini neofunksionalistlar ishlab chiqqan strategiyaga muvofiq, Yevropa Ittifoqining oʻzini esa mazkur konsepsiyaning asosiy qoidalarini tekshirish uchun deyarli ideal laboratoriya deb hisoblaydi.

Neofunksionalizmning yaratuvchisi va eng buyuk vakili E. Xaasdir. U funksionalizmning ayrim asosiy qoidalaridan foydalanib, global darajaga emas, balki mintaqaviy darajaga qoʻllagan holda oʻz konsepsiyasini ishlab chiqishga uringan.

Xaas oʻzining «Yevropaning birlashuvi: siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy kuchlar» kitobida siyosiy integratsiyaga quyidagicha taʼrif beradi: «Bu – bir qancha milliy tizimlar siyosiy hayotining ishtirokchilari oʻz loyalligi, maqsadlari va siyosiy faoliyatini yangi markaz tomon yoʻnaltirishga moyil boʻlgan, institutlari mavjud milliy davlatlarga taalluqli yurisdiksiyaga ega boʻlgan yoki bunga daʼvo qiladigan jarayon». Shunday qilib, siyosiy integratsiya oʻz oʻlchamlari boʻyicha milliy davlatdan ustun turadigan siyosiy hamjamiyatning shakllanishiga olib boruvchi jarayon sifatida taʼriflanadi. Bu jarayonning oʻziga xos jihati uning markaziy institutlariga nisbatan loyallikning mavjudligidir.

E.Xaas keyinroq F.Shmitter bilan birgalikda yozgan asarida siyosiy integratsiya deganda milliy maydonda faoliyat koʻrsatuvchi ishtirokchilari (hukumat amaldorlari, «manfaat guruhlarining» vakillari, siyosiy arboblar, shuningdek, oddiy fuqarolar)dan iborat boʻlgan hamda oʻzlarini va kelajakdagi farovonligini oʻz milliy hukumati va uning siyosati bilan birday hisoblamaydigan, borgan sari koʻproq darajada davlatdan ustun turadigan birlashmaga qarab moʻljallanadigan integratsiya jarayonini tushunadi.

Neofunksionalistik tahlilga loyallik dualizmi xos bo‘lib, u davlatdan yuqori turadigan tashkilotga nisbatan loyallik hamda milliy-davlat markazlariga nisbatan loyallikning parallelligida ko‘rinadi. Ikki tomonlama loyallik to‘g‘risidagi ushbu qoida pirovard natijada integratsiyaning eng keskin muammolaridan biri bo‘lmish integratsiya jarayonida milliylik (davlatga oidlik) va milliylikdan (davlatdan) ustunlikning nisbati muammosiga olib keladi.

Shundan kelib chiqib, E.Xaas obyektiv voqelikni inobatga oluvchi odatdagi siyosiy maqsadga muvofiqlikka oid fikrlarida quyidagi xulosaga keladi: integratsiya jarayonlarining rivojlanishi Yevropaning o‘zligini saqlab qolish haqidagi shiorlarga ega bo‘lgan «Yevropa g‘oyasi» tufayli emas, «Yevropaning buyukligi», «Yevropa sivilizatsiyasi»ning tarixiy missiyasi haqidagi mavhum mushohada oqibatida ham emas, balki muayyan ijtimoiy-siyosiy guruhlarning birlashishdan amalda manfaatdorligi, pragmatik xatti-harakati tufayli yuz bermoqda.

Bunday natija amalda ilmiy neofunksionalistik tafakkurni integratsiya jarayonida iqtisodiyot rolining muhimligini tan olishga undaydi. Ishtirokchilar manfaatlarining pragmatiklashuvi haqidagi qoidani kengaytirish siyosatni «kichik» va «katta» siyosatga ajratishga olib keladi. Ulardan birinchisi iqtisodiy o‘shishni yuksaltirish zarurati bilan bog‘lansa, ikkinchisi esa, obro‘, milliy nafsoniyat va shu kabilar uchun sodir etiladigan harakatlarga asoslanadi. Bu yerda yana neofunksionalizmning o‘ziga xos jihatiga aylanayotgan va ushbu muayyan vaziyatda muhim nazariy muammolardan biri – iqtisodiy va siyosiy integratsiyaning o‘zaro nisbati haqidagi, siyosatlarning qaysi biri – kichik yoki kattasi – ustuvor ekanligi, kattaroq ahamiyatga egaligi haqidagi masalani hal qilishdan iborat dualizm ko‘zga tashlanadi.

E.Xaas va uning tarafdorlari iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishida siyosiy tagma’no borligining dalillariga ega bo‘lish uchun «tovlanish» (spill-over) tushunchasini kiritadilar. L.Lindberg fikricha, mazkur hodisa «muayyan maqsadga erishish uchun amalga oshiriladigan ushbu harakat dastlab qo‘yilgan maqsadga erishilishi faqat yangi harakatlarni qabul qilish orqali ta’minlanadigan, bu harakatlar esa, o‘z navbatida, faolroq harakat uchun yangi sharoit va zaruratni

yuzaga keltiradigan vaziyatning yaratilishiga olib kelgan» holda mavjud bo‘ladi va sh.k. Shunday qilib, integratsiya mantig‘iga kengayish, qamrab olish va yangi sohalariga tatbiq etish, ijtimoiy tuzumning yanada kengroq sohalariga kirishga intilish xosdir.

«Tovlanish» konsepsiyasi, jumladan, neofunksionalistlar tomonidan integratsiyaning iqtisodiy zanjirini nazariy tarzda izohlash maqsadida foydalanilgan: masalan, erkin savdo zonasining bojxona ittifoqiga, so‘ngra – umumiy bozorga, shundan keyin – iqtisodiy va valyuta ittifoqiga o‘tishi. Buning ustiga, ushbu nazariya tarafdorlari iqtisodiy integratsiyani ilgarilama rivojlantirish, har qanday shubhasiz, institusional o‘zgarishlarga olib keladi va siyosiy integratsiyani yangi darajaga ko‘taradi, deb ta’kidlaganlar.

Shunday qilib, «tovlanish» mantig‘ining mohiyati iqtisodiy va siyosiy integratsiyaning uzviy birligini isbotlash hamda iqtisodiy ittifoq muqarrar ravishda siyosiy ittifoqqa o‘tishini ko‘rsatishdan iborat.

Shunday qilib, barcha mavjud nazariya va ta’limotlar integratsiyaning mohiyati va elementlariga o‘z yondashuvlarini e’lon qiladilar. Ayrimlar integratsiyada siyosatning, boshqalar esa iqtisodiyotning birlamchiligini e’lon qiladilar.

2. Mintaqaviy integratsion birlashmalar

Integratsiya milliy iqtisodiyotlarning sifat jihatidan yangi sharoitlarga ega bo‘lishi va mamlakat taraqqiyoti imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida, ixtiyoriy ravishda birlashish, bir-birlariga o‘zaro ta’sir etishi jarayonidir. Integratsiya hamkorlik, iqtisodiy siyosatda ustuvor yo‘nalish deb, ishlab chiqarish rivojlanishini belgilagan mamlakatlar o‘rtasida, asosan, ishlab chiqarish sohasida yuz beradi va bu jarayonni amalga oshirish maqsadida mamlakatlar qator chora-tadbirlarni qo‘llaydilar. Mazkur borada Yevropa Iqtisodiy Hamkorligi- Yevropa Ittifoqi namuna bo‘lib hizmat qiladi. Uning integratsiya sohasidagi tajribasini boshqa mintaqalarda ham qo‘llash mumkin.

Hozirgi paytda dunyodagi ko‘plab integratsiya assotsiatsiyalari Yel tajribasiga amal qilgan holda integratsiyaning besh pog‘onasiga asoslanib ish olib bormoqdalar. Endilikda faqat pog‘onali integratsiya modeliga asoslangan erkin savdo mintaqalari (Lotin Amerika erkin

savdo assotsiatsiyasi) yoki (Gʻarbiy Afrika bojxona ittifoqi va Markaziy Afrika iqtisodiy-bojxona ittifoqi) bilan bir qatorda iqtisodiy ittifoqlar ham tashkil etila boshladi (EKOVAS-1975-y.).

Umuman integratsion jarayon bu – globalizatsiyaning davomi boʻlib, shuni eslatib oʻtish kerakki, bu jarayon bir nechta qatnashchi davlatlarni birlashtiradi. Nodavlat aktorlar esa odatda integratsion jarayonlarning ishtirokchisiga aylana olmaydilar va pereferyada qoladilar. Bu jarayonda u yoki bu mamlakat davlatlararo bitimni imzolagandan keyin integratsiya qatnashchisiga aylanadi.

Integratsiyaning ahamiyatli tomonlari shundan iboratki, bu jarayonda davlatlar oʻrtasida turli sohalarda, turli shakllarda hamkorliklar amalga oshiriladi. P.A. Sigankovning tadqiqotlariga koʻra integratsiyaning quyidagi koʻrinishlari mavjud:

- Siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy (yaʼni predmetiga koʻra);
- Global, mintaqaviy, submintaqaviy integratsiya (geografik joylashuviga koʻra);

Shu bilan birga boshqa bir muallif K.Voronov shuni takidlaydiki, hamkorlik va integratsiya jarayon ishtirokchilari soni ortishi bilan “kengayishi” va shu bilan birga shu ishtirokchilarning turli sohalarda olib borayotgan oʻzaro hamkorliklari natijasida “chuqurlashishi” mumkin.

Davlatlararo hamkorlik amaliyoti anchadan buyon mavjud. Lekin XX asrning ikkinchi yarmidan davlatlararo hamkorlik keng koʻlamda doimiy shaklga ega boʻla boshladi. Bu hamkorlikning intensivligi, uning sohaslarini kengayishi va integratsion jarayonlarning rivojlaniishi bilan bogʻliq. Bularning barchasi davlatlararo institutlarni vujudga kelishiga sabab boʻldi. Shuning uchun integratsiyani xarakterlaydigan muhim jihatlardan biri bu davlatlararo oʻzaro munosabatlar mexanizmi boshqa soʻz bilan aytganda hamkorlikni institutlashtirish yaratildi. Bu borada integratsiya birinchi navbatda davlatlararo mexanizmlarni shakllantirish maqsadida qarorlar qabul qilinadigan hukumatlararo uyushma bilan bogʻliq. integratsion jarayonlar birgalikdagi institusional harakatlar orqali amalga oshiriladi. Ikkinchidan integratsiyaga ikki hil yondashish mumkin: birinchisi “jarayon” sifatida, ikkinchisi “davlatlarning oʻzaro munosabatlari natijasi” sifatida qarash mumkin.

Nima mamlakatlarni integratsiyaga jalb etadi? Birinchi navbatda umumiy muammolarning mavjudligi, ya'ni birgalikda harakat qilinsa yechilishi oson kechadigan muammolarning mavjudligi.

XX asrning oxiri XXI asrning boshida dunyoning tez sur'atlar bilan rivojlanishi xalqaro aloqalarning kuchayishiga, ayniqsa iqtisodiy sohada dunyoning uzviy bog'liqligiga olib keldi va buning natijasida integratsion jarayonlar va turli hukumatlararo uyushmalar paydo bo'ldi.

Mamlakatlarning integratsion jarayonlarga bo'lgan qiziqishining yana bir sababi, "katta" va "kichik" mamlakatlarning manfaatlari, ya'ni mamlakatlararo ta'siri ortdi. Bu mamlakatlar uchun davlatlararo jarayonlarga yolg'iz ta'sir etishdan ko'ra birlashgan holda ta'sir ko'rsatish osonroqdir. Masalan, tadqiqotchilari Yu.A. Borkoning ko'rsatishicha Yevropa hamjamiyatining boshlang'ich bosqichida 3 ta "kichik" va 3 ta "katta" davlat bo'lsa, 1973-yilda 5 ta "kichik" va 4 ta "katta", 1980-yilga kelib 8 ta va 4 ta, 1990-yilda esa 11 ta "kichik" va 4 ta "katta" davlat. Ko'rinib turibdiki ulardan 11 tasi "kichik" davlat hisoblanadi. Davlatlar xalqaro tashkilotlarga qo'shilayotganda rasman bir qator funksiyalarini yo'qotadi va shu bilan birga boshqa bir qator qo'shimcha funksiyalarga ega bo'ladi. Bu funksiyalar "kichik" davlatlar uchun juda muhim hisoblanadi.

Nazariy jihatdan integratsion jarayonlar XX asrning o'rtalaridan ko'zga tashlana boshladi va bir necha nazariy maktablar-funksionalizm/neofunksionalizm va federalizmni tanqidiga uchradi.

Funksionalizm maktabi otasi bo'lmish Devid Mitrani 1943-yilda "Dunyo va xalqaro tashkilotlarning funksional rivoji" nomli asarini chop ettirdi. Bu asarda Millatlar Ligasi tashkiloti nima sababdan parchalangani tahlil qilingan va integratsion jarayonlarni siyosiy sohadan boshlamaslik kerakligi haqida xulosalar keltirilgan. Chunki bunday holatda har qanday davlat ham o'z suverenitetidan tashvishga tushadi. D.Mitrani integratsion jarayonlarni iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy sohalaridan boshlashga e'tiborini qaratadi, siyosiy integratsiya esa rejaning keyingi bosqichlarida amalga oshiriladi.

Bugungi kunga qadar iqtisodiy integratsiya jarayoni ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan o'rganib chiqildi va bu jarayon quyidagi qat'iy bir necha pog'onadan iboratligi ta'kidlandi:

1. Erkin savdo mintaqasini yaratish va bu mintaqada qatnashchi davlatlar bojxona to'loqlarini va savdodagi miqdoriy cheklolarni olib tashlaydilar.

2. Bojxona ittifoqini rivojlantirish. Bu bosqichda tovarlar va xizmatlar yagona bojxona tarifi bo'yicha harakatlanadi.

3. Uchinchi bosqich umumiy bozorni shakllantirishdan iborat bo'lib, bu bosqichda davlatlararo to'loqlar tugatilishi, nafaqat o'zaro savdo balki, ishchi kuchi va kapital ham bemalol harakatlaniishi nazarda tutiladi. Bu bosqichda iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari va yo'nalishlarini rivojlantirish siyosati integratsiyaning barcha ishtirokchilari tomonidan ishlab chiqiladi. Shu bilan birga umumiy fondler shakllana boshlaydi va bu fondlar integratsion birlashmaning qoloqroq qismlarini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

4. Iqtisodiy va valyuta ittifoqini tashkil qilish va yagona valyutani yaratish.

5. Oxirgi bosqich siyosiy integratsiya bo'lib, umumiy siyosiy institutlar shakllantiriladi. Bu bosqich birgalikda tashqi siyosat olib borish va xavfsizlik borasida siyosat yuritish, kelgusida esa birgalikda mudofa siyosatini ham olib borish yo'li bilan xalqaro sohada o'ziga xos bir xillikni qaror toptirishni nazarda tutadi.

Iqtisodiy integratsiyaning obyektiv xususiyatlari davlat va davlatlararo tashkilotlar tomonidan milliy iqtisodiyoti chetdan boshqariladi degan ma'noni anglatmaydi. Hududiy integratsion komplekslarni shakllantirish shartnomali-huquqiy bazaga ega. Bir qator mamlakatlarning guruhi o'zaro kelishgan holda mintaqaviy davlatlararo kompleksga birlashadilar, hamda o'zaro hamkorlikda ijtimoiy-siyosiy va xo'jalik hayotida teng ravishda hududiy siyosat yuritadilar. Jumladan, G'arbiy Yevropada YeH va Shimoliy Amerikada-NAFTA, Osiyo-Tinch Okeani hududida Tinch okean hamjamiyati mavjuddir.

Tarixan ancha barqarorlashgan integratsion jarayonlar G'arbiy Yevropada yuzaga kelgan bo'lib, XX asrning ikkinchi yarmida butun bir hududda yagona xo'jalik makoni tashkil etildiki, uning doirasida qayta tiklanishning umumiy shart-sharoitlari shakllandi va uni boshqarish mexanizmi yaratildi. G'arbiy Yevropa integratsiya mexanizmining muhim qismlaridan biri tizimi, tarmoqli va mintaqaviy si-

yosatni birlashib o‘tkazishdir. Shuni aytish kerakki, milliy boshqarish uncha raqobatga bardoshli bo‘lmagan tarmoqlarda va qoloq hududlarda ishlatiladi.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Mintaqashunoslikni fan sifatida ajralib chiqishiga nima sabab bo‘ldi va uning vazifalari (shartlari)qanday?
2. Xalqaro siyosiy mintaqa geografik mintaqadan nimasi bilan farq qiladi?
3. Zamonaviy mintaqashunoslik tizimida qanday bo‘limlarni ajratib ko‘rsatish mumkin?
4. Mintaqashunoslik faniga oid qanday yondashuvlar mavjud?
5. Mintaqashunoslik fanining jadal rivojlanishi qachon boshlandi?
6. Mintaqashunoslik predmeti qaysi davrdan fan sifatida qabul qilindi?
7. Qaysi davr “Mintaqalar” deb nomlanadi va nima uchun?
8. Mintaqashunoslikning boshqa fanlar bilan o‘zaro qanday aloqadorligi mavjud?
9. integratsion jarayonning ijobiy tarafi nimadan iborat?
10. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati nimada?
11. Integratsiyani o‘rganishda pozitivistlar va kognitivistlar yondashuvlarida qanday farq bor?
12. “Tashkillashtirilgan integratsiya”dan “notashkiliy integratsiya”ning qanday farqi bor?
13. Yevropa, Osiyo, Afrika va Amerikada borayotgan integratsion jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. “Janubi-Sharqiy Osiyodagi integratsion jarayonlar” mavzusida ma’ruza tayyorlang.
2. “OTOIH forumi va Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari” mavzusida ma’lumotlar tayyorlang.
3. “OTOIHning asosiy maqsad va vazifalari” mavzusida referat tayyorlang.

4. Integratsiya borasidagi ta'riflarni o'rganib tahlil eting.
5. Yevropa Ittifoqi doirasida integratsion jarayonlarni mustahkamlash boraida olib borilayotga chora tadbirlar haqida ma'ruza tayyorlang.
6. Hozirgi davrda mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.
7. Markaziy Osiyo integratsiyasining xususiyatlari mavzusida referat tayyorlang.
8. Arab davlatlarida mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Муҳаммадсидиков М.М. Замоनावий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Муҳаммадсидиков М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O'quv qo'llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

7-BOB. XALQARO MINTAQAVIY SIYOSAT

Darsning maqsadi:

- Mazkur ma'ruzani o'qitishdan ko'zlangan maqsad talabalarning jahon siyosatida turli mintaqalar haqida tasavvurga ega bo'lish hamda xalqaro mintaqashunoslik fani yuzasidan bilimlarini chuqurlashtirish;

- talabalar turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;

- usul va uslublardan foydalanish tajribasini oshirish hamda ilmiy tadqiqot ishlari, axborot-tahliliy yozishmalarni olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;

- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Mintaqa, mintaqaviylashuv, siyosat, xalqaro mintaqaviy siyosat, mintaqaviy tashkilotlar, mintaqaviy hudud, ittifoqlar, xalqaro siyosiy mintaq, nizo, siyosat, xalqaro mintaqaviy siyosat, mintaqaviy tashkilotlar, mintaqaviy mojaro, ittifoqlar, xalqaro siyosiy mintaq, urush, hududiy nizolar*

1. Xalqaro siyosiy mintaq va mintaqaviy hudud tushunchasi

Xalqaro siyosiy mintaq tushunchasi geografik va ijtimoiy-iqtisodiy mintaq tushunchasidan farq qiladi. Muammoviy-siyosiy mintaqaning umumiy qismi bo'lgan xalqaro-siyosiy mintaq (MNR) eng avvalo xalqaro sahnada faol geostrategik faoliyat yurituvchi davlatlar o'rtasidagi munosabatlar bilan xarakterlanadi.

Jahon siyosatida yangi tartibotning o'rnatilishidan keyingi davrda mintaqaviylashuv (regionalizm) davlatlarning ichki va tashqi siyosatining muhim omiliga aylandi, u makon va ijtimoiy zamon funksiyalari rolining o'sishi, hududning geosiyosati, geoiqtisodi va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarining qo'shilishi bilan xarakterlanadi. Ichki va xalqaro munosabatlarning mintaqalashuvi hududiy iyerarxiyaning turli darajalarida amalga oshiriladi, ular orasida quyidagilar

ajratib ko'rsatiladi: submintaqa, kontinental va transkontinental⁴⁴.

Shu bilan birga, mintaqalashuv (regionalizm) G'arb yoki industrial sivilizatsiya rivojlanishining obyektiv qonuniyatlarga asoslangan natijasi bo'lib hisoblanadi⁴⁵. Shu tariqa, Yagona Yevropa shakllanishining asosida, fuqarolik jamiyatini davlatning vasiyigidan qutqarishga qaratilgan Amerika inqilobidan boshlanadigan, atlantik model turadi. «Atlantik federalizm» g'oyasi G'arbiy Yevropaning ijtimoiy-madaniy strategiyasiga aylandi. Bu yerda mintaqalashuv o'zining eng rivojlangan cho'qqisiga erishdi. Prioritet milliy davlatlarning emas, balki fuqarolik jamiyatining birlashishiga, Yevropa milliy iqtisodiy, bojxona va valyuta ittifoqidan sekin-asta mintaqalar Yevropasiga o'tishga berilmoqda. Shu tariqa, bu yerda mintaqalashuv mohiyati «mintaqalar Yevropasi» formulasi ostida integratsiyalashishdan iborat.

Ikki qutbli dunyoning parchalanishidan keyingi davrda mintaqalashuvning kuchayishi turli iqtisodiy kengliklarning «chet»ida joylashgan chegara davlatlar rolining o'sishi bilan birga kechmokda. Bu yerda postsovet va G'arbiy Yevropa (Finlyandiya, Turkiya, Kipr va boshqalar) o'rtasidagi chegaraviy funksiyalardan samarali tarzda foydalanib keluvchi davlatlar guruhi ajralib ko'rsatiladi. Agar Finlandiya bevosita eng yirik postsovet davlat-Rossiya bilan qo'shni bo'lgan Yevropa Ittifoqining a'zosi bo'lsa, Turkiya va Kipr Yevropa periferiyasida joylashgan.

Umumsayyoraviy doirada geografik jihatdan har doim ham bir turda bo'lmagan bir necha iqtisodiy hududlarni ajratish mumkin: shimoliy atlantik, tinch okeani va janubiy makromintaqalar; transmilliy korporatsiyalarning, ayniqsa bank-moliyaviy, davlat nazoratiga tobe bo'lmagan va erkinlikning yuqori darajasiga ega bo'lgan meta mintaqalar; 400–500 mlrd. dollarlik oborotga ega bo'lgan narkokartellarning geografik «uchburchak»lardan iborat bo'lgan bir necha jinoiy iqtisodiyotning transmilliy meta mintaqalar.

⁴⁴ Odilqoriyev X.T., Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik. –T.: O'qituvchi, 2008. – B. 56

⁴⁵ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. P 87

Ma'lum bir MNR ga kiruvchi davlatlar iqtisodiy va geosiyosiy va periferiya markazlar sifatida xarakterlanadi. Shu tariqa, AQSh va Yaponiya dunyodagi iqtisodiy buyuk derjava bo'lib hisoblanadi. Shuningdek, quyidagilar ajratib ko'rsatiladi: «Shimol katta yettiligi» – AQSh, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Kanada; «Janub katta yettiligi»-Xitoy, Hindiston, Braziliya, Indoneziya, Meksika, Janubiy Koreya, Tailand. Bu bo'linish shartli hisoblanadi. Masalan, Xitoy tulaqonli huquq bilan «Shimol yettiligi» ga kirishga da'vo qilishi mumkin, bir vaqtning o'zida jahon moliyaviy inkirozidan so'ng Rossiya ramziy sifatda davlatlarning ushbu guruhi-ga, Indoneziya va Tailand esa janubning yetakchi davlatlariga kirishi mumkin. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha Rossiya XX asr so'ngida, hatto, «Janub yettiligiga» ham yon berdi.

G'arbning rivojlangan postindustrial davlatlari qatoriga AQSh, Yaponiya, G'arbiy Yevropa, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya va Isroil kiradi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (GOSR) o'z qatoriga yuqorida sanab o'tilgan davlatlardan tashqari, shuningdek, Meksika, Vengriya va Polsha davlatlarini qo'shadi.

Rivojlanayotgan davlatlar orasida Sharqiy Osiyo yangi industrial davlatlari (YaID), Lotin Amerikasi va Yaqin Sharq davlatlari ajralib turadi. Asosiy o'rinni ijtimoiy xaos hukm surayotgan Qora Afrika davlatlari egallaydi.

Sotsialistik tizim va SSSR parchalanganidan so'ng Markaziy-Sharqiy Yevropa va MDH davlatlari guruhi ayniqsa ajralib turadi. Bu «demokratik tranzitlar» deb nomlanuvchi o'tish iqtisodiyotli davlatlardir.

XX asrning oxirgi 20 yili davomida G'arb mamlakatlari jahon yalpi mahsulotida ham, sanoat ishlab chiqarish va xalqaro savdoda ham o'z ulushini ko'paytirmadi. Yaponiya mavjud bo'lgan barqarorligini yo'qotdi, AQSh esa o'sishning yuqori bo'lmagan sur'atlarini saqlab qoldi. Nisbatan yuqori dinamiklik sharqiy Osiyo mamlakatlari, ayniqsa Xitoy va YaID da kuzatilgan edi.

Agar davlatlar guruhini XX asrning oxirgi 10 yilligi davomidagi jahon sanoat industriyasidagi ulushini qiyoslasak, rivojlangan davlatlarning ulushi 53% dan 46% gacha qisqarganini ko'rish mumkin. Ommaviy mahsulotlarni ommaviy ishlab chiqarish sekin-asta Shimoliy

Atlantika mintaqasidan Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga (OTM) (Yaponiyadan tashqari), Hindiston va Lotin Amerikasiga ko'chmoqda.

Rivojlanayotgan davlatlarning ulushi 35% dan 48% ga, shu jumladan «janub katta yettiligi»ning ulushi 19% dan 28% gacha oshdi. Agar AQSh ulushi 17% darajada saqlanib qolgan bo'lsa, Xitoyning ulushi 8% dan 15% gacha o'sdi.

Jahon sanoatida ulushning qisqarishi MDH davlatlarida – 7%dan 2,5% gacha, shuningdek, Qora Afrika davlatlarida eng halokatli xarakterga egadir.

Milliy davlatlarning bir-biriga bog'liqligi globalizatsiya sharoitlarida iqtisodiy, moliyaviy va texnologik sohalarda nisbatan to'liq holda namoyon bo'lmoqda. Bu yerdan xalqaro munosabatlar subyektlarining o'zaro aloqasiga, eng avvalo davlatlar, ularning milliy manfaatlari, xavfsizlikka intilish, dunyodagi farovonlik va barqarorlikka yo'nalishga ehtiyoj kelib chiqadi⁴⁶.

Davlatlarning ikki tomonlama bog'liqligini kuchaytirgan holda, globalizatsiya bilan bir qatorda, mintaqalashuv (regionalizatsiya) ham tegishli siyosiy tuzilishga, ya'ni zamonaviy jarayonlarning talab va shart-sharoitlariga javob beruvchi xalqaro munosabatlarga ega bo'lishi lozim. Bu davlatlar o'z milliy manfaatlaridan voz kechishi kerak degani emas. Hozirda mavjud bo'lgan davlatlarning ikkidan uch qismi XX asrda, eng avvalo, XMning ikki qutbli tizimi va mustamlaka tizimning yemirilishi natijasida vujudga keldi. Va XXI asrda davlat jamiyat namoyondasi, uning suveren hokimiyatining amalga oshiruvchisi sifatida hali uzoq muddat MO tizimida ham uning asosiy namoyondasi sifatida chiqadi va ularning tartibga soluvchisini ikki tomonlama, mintaqaviy va global darajalarda ishlab chiqishda ishtirok etadi.

Faol geostrategik faoliyat yurituvchi davlatlar ayniqsa ajralib turadi. Bunday davlatlar mavjud bo'lgan geosiyosiy holatni o'zgartirish uchun hokimiyatni amalga oshirish va o'z chegaralaridan tashqarida ta'sir ko'rsatish qobiliyati va milliy ixtiyoriga ega⁴⁷. Ular, geosiyosiy

⁴⁶ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. P 95

⁴⁷ Odilqoriyev X.T., Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik. –T.: O'qituvchi, 2008. – B. 68.

siy nuqtai nazardan, o'zgaruvchanlik salohiyati va yoki moyilligiga ega. Qanday sabab bilan bo'lmasin – milliy buyuklikka, mafkuraviy amalga oshirilganlik, diniy mesiyalik yoki iqtisodiy yuksalishga intilish – ba'zi davlatlar mintaqaviy hukmronlik yoki butun dunyo masshtabida o'rinni egallashga harakat qilishadi. Mashhur amerikalik siyosatchi Z.Bjezinskiy shunday o'ylaydi. Uning bergan xarakteristikasiga ko'ra, davlatlar orasida geosiyosiy markazlar ajralib turadi. Bu shunday davlatlarki, ularning ahamiyati ularning kuchi va motivatsiyasidan emas, balki ularning muhim joylashuvi va geostrategik jihatdan harakat qilayotgan davlatlar tomonidan harakat qilish uchun ularning salohiyat jihatdan nozikligi oqibatlaridan kelib chiqadi.

Ko'pincha geosiyosiy markazlar o'zlarining geografik joylashuvi bilan shartlanadi, bunday joylashuv ularga muhim hududlar ustidan nazorat qilishga yo'l ochadi, yoki muhim geosiyosiy faoliyat yurituvchi davlatlarga resurslarni qo'lga kiritishda rad javobini berish imkoniyati borasida o'ziga xos o'rin beradi. Boshqa hollarda geosiyosiy markazlar geosiyosiy maydonda hayotiy muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlatlar va hatto mintaqalar uchun qalqon sifatida xizmat qilishi mumkin.

Z. Bjezinskiyning fikriga ko'ra, hozirgi kunda kamida 5 ta asosiy geostrategik faoliyat olib boruvchi va 5 ta yangi Yevroosiyo siyosiy xaritasida harakat qiluvchi tomonlar mavjud. Fransiya, Germaniya, Rossiya, Xitoy va Hindiston yirik va faol figuralar hisoblanadi, juda muhim davlatlar deb tan olingan Buyuk Britaniya, Yaponiya va Indoneziya esa bu guruhga kirmaydi.

Ukraina, Ozarbayjon, Janubiy Koreya, Turkiya va Eron davlatlari prinsipial muhim geosiyosiy markazlar rolini o'ynaydi, garchi Turkiya ham, Eron ham qandaydir darajada – o'z imkoniyatlari doirasida tobora chegaralangan – geosiyosiy jihatdan faol davlatlar bo'lib hisoblanada.

O'z masshtablari bo'yicha o'rta va kichik bo'lgan, hamda ko'pchiligi NATO yoki YeI ning a'zolari bo'lgan Yevropa mamlakatlari, yoki AQSh ning yetakchiligiga amal qiladi yoki Germaniya yoki Fransiya ketidan turadi. Ular na geostrategik jihatdan faoliyat yurituvchi, na geosiyosiy markazlar bo'lib hisoblanadi.

Rossiya va xorij adabiyotida Rossiyaning jahon hamjamiyatidagi oʻrni haqidag ayniqsa koʻp fikrlar oʻrtaga tashlangan. Rossiyaning Yevroosiyo qitʼasidagi, turli sivilizatsiyalar, madaniyatlar, davlat va xalqlar toʻqnashuv joyida joylashgan geografik oʻrni, hududlarining ulkanligi va undan chiquvchi tortilish va itarilish kuchi, zamonaviy dunyoning geosiyosiy konturlari uchun salohiyatli oqibatlari koʻplab savollarni keltirib chiqarmoqda. Rossiyani «Sharq va Gʻarb oʻrtasidagi hudud» deb nomlash mumkinmi? U dunyoviy buyuk derjavami yoki mintaqaviy derjava boʻlib hisoblanadimi? Baʼzi bir mualliflar Rossiyani rivojlanayotgan davlatlar qatoriga qoʻshishadi. Gap shundaki, Rossiya global oʻzgarishlarning markazida boʻlib qoldi va beqarorlikning eng yirik zonasiga aylandi. Tashqi dunyoga Rossiya eng kamida 3 tomondan chiqadi: yevro-amerika dunyosiga qaratilgan gʻarbiy; turli xil boʻlgan islom dunyosiga qaratilgan janubiy; Osiyo va OTM (ATR) ga qaratilgan sharqiy.

Hozirda Rossiya jahon markazlariga nisbatan birinchi jahon urushigacha boʻlgani kabi yarim chet holatni, yoki ikkinchi jahon urushidan keyingi ikki qutbli dunyodagi ikki qutbdan biri boʻlgan holatni emas, balki Yevropa, Uzoq Sharq va musulmon dunyosi orasidagi oʻrta holatni egallaydi. Shu bilan bir vaqtda u postsovet hududidagi eng salmoqli figura boʻlib hisoblanadi va yagona geografik mintaqani shakllantirmasada, ammo xalqaro siyosiy mintaqani kasb etadi. Ushbu omillar sababli Rossiya uchun nafaqat harbiy jihatdan, balki barcha aspekt va sohalarda: global, mintaqaviy, milliy, shuningdek, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, informatsion, siyosiy borada xavfsizlikni taʼminlash juda muhim hisoblanadi.

Agar Rossiyaga mintaqaviy derjava sifatida qarasa, shunday savol tugʻiladi: aynan qaysi mintaqada Rossiya derjava sifatida harakat qiladi? Real ahvolning tahlili shuni koʻrsatadiki, Rossiya uchun Yevropa, Yaqin Sharq, Oʻrta Sharq, Markaziy Osiyo, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi, shuningdek, Yaqin xorij dolzarb hisoblanadi. Jahon kuchlar muvozanati uchun quyidagi munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi: Rossiya-YeI, Rossiya-NATO, Rossiya-AQSh, Rossiya-Xitoy, Rossiya-Yaponiya, Rossiya-Yaqin Sharq mamlakatlari, Rossiya-MDH va boshqalar. Barcha yoʻqotishlarga qaramasdan,

Rossiya bir vaqtning o'zida Yevropa, Osiyo va Osiyo-tinch okeani derjavasi, kontinental va okeanik derjava bo'lib qolmoqda. Uning geosiyosiy joylashuvining o'ziga xosligi ham ana shundadir. Shuning uchun ham Rossiya siyosiy strategiyasining asosiy yo'nalishi bo'lib geosiyosiy status-kvo ning barqarorligini o'rnatilishi, yuzaga kelgan dunyo kuchlari muvozanatining saqlab qolinishi va mustahkamlanishi bo'ldi.

Milliy davlatlar bilan bir qatorda, MNR tarkibiga MNK, mega polislar, davlatlararo xalqaro tashkilotlar kiradi. Bunday tashkilotlar mintaqaviy integratsiya, xavfsizlikni ta'minlash, ekologik va boshqalar kabi bir davlatning kuchi bilangina hal qilinishi mumkin bo'lmagan muammolarni hal etish uchun yaratiladi.

Shu tariqa, MNR ning xarakteristikasida siyosiy bilan bir qatorda geografik va iqtisodiy tarkiblar mavjud. Mintaqachilik (regionalizm) mintaqaviy rivojlanish tendensiyasi va ongli ravishda shakllantiriladigan maqsad sifatida mavjuddir. Yuzaga keluvchi yangi mintaqalashuvning farq qiluvchi xususiyati bo'lib: global ta'sir, transmilliy karakter, integratsiyaning rivojlanishi, milliy usti tizimlar hisoblanadi.

2. Mintaqaviy tuzilish muammosi

“Osiyo-Tinch okeani mintaqasi” (OTM) tushunchasini aniqlashtirish borasida katta munozaralar olib borilmoqda. Bir qator mualliflar «OTM bir butun mintaqa sifatida mavjudmi?» degan savol berishmoqda. Unga xarakteristika berishga Amerika, Avstraliya, Yaponiya, Xitoy, Rossiya mutaxassislari harakat qilishgan. Bir qator tadqiqotchilar OTMni aniqlash asosiga okean-geografik tamoyilni, boshqalari-iqtisodiy tamoyilni, uchinchi guruh- ijtimoiy-siyosiy strukturalarning birligi tamoyilini olishgan. Bir tomonlama yondashuv yetarli emas, majmuaviy yondashuvni qo'llash lozim, MIR tuzilishida yetakchi rolni mintaqa subyekt-elementlarini tizim sifatida aniqlab beruvchi integratsion jarayonlar o'ynaydi.

Mintaqachilik ikki turda bo'ladi: ochiq va yopiq.

Ushbu mintaqadagi davlatlarning iqtisodiy taraqqiyoti va integratsion o'zaro ta'sirini jahon iqtisodiyoti rivojlanish kontekstida ko'rib chiqadigan ochiq mintaqalashuv iqtisodiy globalizatsiya yo'lida

joylashgan bo‘lib, jahon iqtisodiyotining globalizatsiyasidan oldin keluvchi o‘ziga xos zamin, bosqich bo‘lib hisoblanadi. YeI va NAFTA bunday ochiq turdagi mintaqalashuvga misol bo‘la oladi.

Yopiq mintaqalashuv, aksincha, globalizatsiyaga qarshi chiqadi, mazkur mintaqani globalizatsiyaning salbiy oqibatlaridan himoya qilishga yo‘naltirilgan bo‘lib, mintaqaviy chegaralargacha kengaygan «o‘z kuchiga tayanish» siyosatini kasb etadi. Yopiq mintaqalashuvga sobiq Sovet Ittifoqi faoliyati misol bo‘la oladi. Yopiq mintaqalashuvning strategiyasi izolyatsiyaga, o‘sib boruvchi dunyoviy o‘zaro bog‘liqlikka moslasha olmaslikka olib keladi⁴⁸.

Yevropa ochiq mintaqachiligidan farqli o‘laroq, zamonaviy Osiyodagi o‘ziga xoslik shundan iboratki, bu yerda YeI ga o‘xshash davlatlararo struktura mavjud emas. Siyosiy-institutsional bo‘shliq Osiyo mintaqachiligining rivojlanishining yo‘nalish va yo‘llarini kuchaytiradi. Bunda tarkibiga 20 ta davlat kiruvchi ATES muhim rol o‘ynaydi. Hozirgi kunda bu muammoga 3ta asosiy yondashuv mavjud:

Birinchisi umum Osiyo iqtisodiy va moliyaviy integratsiyasini jahon va Osiyo bozorlarida Amerika va g‘arbiy Yevropaning ustunligiga alternativa sifatida qaraydi. Yagona Osiyo valyutasi va yagona Osiyo bozorini yaratish bo‘yicha turli konsepsiyalar ishlab chiqarish ishlari ketmoqda. Maqsad – Osiyo iqtisodiyotining Amerika dollariga xaddan ziyod bog‘liqligini yengish, shuningdek, Yevropaning yangi valyutasi- yevroga qarshi tura olishdir.

Yapon mutaxassislari tomonidan taklif etilayotgan ikkinchi yondashuv ham Osiyo-Tinch okeani iqtisodiyotini yagona iqtisodiy va moliyaviy makon, ammo shimoliy Amerika yoki g‘arbiy Yevropa integratsiyasiga qarshilik ko‘rsatmaydigan, balki kelajakda YeI va NAFTA ga o‘ziga xos Osiyo alternativasini tashkil qilishga qodir bo‘lgan istiqbolda ko‘rib chiqadi.

Uchinchi yondashuv Osiyo iqtisodiy integratsiyasining submintaqaviy darajada bosqichma-bosqich rivojlanishidan kelib chiqadi. Bunday submintaqaviy markazlar bo‘lib: ASEAN, yapon-janubiy Koreya iqtisodiy alyansi bo‘lishi mumkin. Iqtisodiy integratsiyaning riv-

⁴⁸ Гладкий Ю.Н,ЧистобаевА.И.Регионоведение: - М.:Гардарики, 2003. – С.38.

ojlanish tendensiyalari shuningdek, Rossiya va Yaponiya, Rossiya va Xitoy, Yaponiya va Xitoy orasida kuzatilmoqda. Biroq, Yaponiyaning Osiyo yetakchiligiga intilishi boshqalar tomonidan ma'qullanayotgani yo'q. Yaponiya tomonidan yetaklanuvchi bo'lishni istamayotgan Xitoy mintaqaviy iqtisodiy yetakchi rolga hali tayyor emas.

Rossiya o'zining Osiyo mintaqachiligi muammosiga nisbatan yondashuvini va OTM ga integratsiyasi strategiyasi hali ishlab chiqqani yo'q.

Shuni unutmaslik lozimki, obyektiv ravishda OTM da Yaponiya va Xitoy bilan bir qatorda, iqtisodiy integratsiyaning 3-markazi – AQSH mavjud bo'lib, uning jahon YaIM dagi ulushi 25 % ni tashkil etadi. (Qiyoslash uchun-Yaponiya ulushi-15 %, Xitoyniki-3%.)

Shuni qayd qilish lozimki, olimlar mintaqalashuv rivojlanishining davrlashtirilishiga turlicha yondashadilar. Masalan, ispaniyalik professor F. Latamendiya mintaqalashuv rivojlanishining quyidagicha bosqichlarga bo'linishini taklif etadi:

Birinchi bosqich – obyektivizm;

Ikkinchi bosqich – perspektivizm;

Uchinchi bosqich – ratsionalizm⁴⁹.

Rassiyalik muallif A.Landabaso agar mintaqalashuv rivojlanishining birinchi bosqichi fenomenologiya bilan, ikkinchisi – plyuralizm bilan xarakterlangan bo'lsa, hozirgi bosqich eng murakkab, sotsiologlarning majoziy ta'rif bo'yicha, asosi bo'yicha-ideokratik bo'lib hisoblanadi, buning ustiga u antropotsentrizm bilan va bir vaqtning o'zida umum milliy g'oya va doktrinalardan chekinish bilan o'tkazilgan deb hisoblaydi. Oxirgi yillarda yuzaga kelayotgan bosqichning asosiy xususiyati, ushbu muallifning fikricha, quyidagidan iborat: ijtimoiy jarayonlar olimlar «radikal voqelik» deb nomlovchi xarakterga ega bo'lmoqda. Aniq mintaqa kirgan hukmron-axloqiy kontekst shunchalik muhim ahamiyatga egaki, xatto moddiy deatamaantlardan yuqori turishi mumkin. Xususan, bunday mintaqalarga u G'arbiy Yevropani kiritadi.

Mintaqachilik fan sifatida u yuzaga chiqadigan inson jamiyati va muhiti taraqqiyotini o'rganuvchi boshqa fanlar bilan yaqin o'zaro

⁴⁹ Гладкий Ю.Н, Чистобаева.И. Регионоведение: - М.:Гардарики, 2003. – С.32.

bogʻliqlikda rivojlanadi. Shuning uchun ham mintaqaviy siyosatni ishlab chiqarishda va ayniqsa uni bashorat qilishda geografiya, iqtisodiyot, sotsiologiya, huquq, etnologiya, dinshunoslik, demografiya, ijtimoiy psixologiya, geosiyosat, konfliktologiya va boshqa fanlar maʼlumotlaridan foydalanish zarur. Bularning barchasi, oʻrganilayotgan mintaqa haqidagi, uning qobiliyatlari, shu bilan birga boshqa mintaqalar uchun xos boʻlgan tipik xususiyat va tendensiyalari haqida toʻliq va obyektiv xarakteristika beradi. Mintaqashunos-olimlarning xulosalari mintaqaviy tuzilishda (kurilishda) toʻplangan ijobiy malakalardan foydalanishga, siyosatda xatolarning qaytarilishining oldini olinishiga, mintaqalar rivojlanishining qonun-qoidalarini aniqlashga, murakkab vaziyatlarndan muvaffaqiyatli chiqib ketishga yordam beradi.

3. Xalqaro mojarolar interpretatsiyasi

Mintaqaviy mojarolarning nazariy jihatini ochishdan oldin mojaro soʻzining oʻziga (konflikt) eʼtibor qaratsak. Ilmiy-siyosiy adabiyotlarda “mojaro” tushunchasi turlicha taʼriflanadi. Shu bois ham “mojaro” atamasining koʻplab maʼnodagi taʼriflari bor. Ulardan eng asosiysi mazkur atamaning tomonlar oʻrtasidagi qarama-qarshilik, avvalo ijtimoiy ziddiyat tushunchasiga yaqinligidir. Siyosatda ichki qarama-qarshilik, mojarolilik gʻoyasi XIX asrdan kirib kelgan. Konflikt tushunchasi esa (lot. *Confictus* soʻzidan) iborasi murakkab oqibatlariga olib kelishi mumkin boʻlgan toʻqnashuv, nizo kelishmovchilik, bahsni anglatadi. Hozirgi paytda ijtimoiy fanlarda nizo deganda, siyosat sohasida yetarli darajada salmoqqa ega boʻlgan ayrim shaxslarning, shuningdek, butun-butun ijtimoiy guruhlar manfaatleri, xatti-harakatlari, qarashlari va yondashuvlarining toʻqnashuvi tushuniladi.

Ayrim mutaxassislarning aytishicha muammolarga nisbatan aynan jamiyatdagi mojarolarni emas, balki jamiyatdagi qarama-qarshilik, yaʼni bir-biriga qarama-qarshi boʻlgan kuchlar oʻrtasidagi munosabatlargina tadqiq qilingan⁵⁰. Mojarolarni tadqiq etuvchi ilmiy uslubiy yondashuvlar ijtimoiy hayotning turli qatlamlarini oʻrganishda

⁵⁰ Жўраев С.А., Саидолимов С.Т., Абдуғаниева З. Халқаро хавфсизлик. –Т.: Академија, 2007. – Б.26.

ham qo‘llaniladi. Masalan, biror davlat siyosiy hayotini olaylik, davlatda istiqomat qiluvchi odamlar va guruhlarning turmushi, albatta, siyosiy ahamiyatga molik qadriyatlar bilan yo‘g‘rilgan. Bu tabii holdir. Xalqaro munosabatlardagi jarayonlarni tadqiq etishda mojaro muammolarini o‘rganishga qaratilgan ilmiy-uslubiy yondashuvlar eng muhimdir. Shuningdek, yurispridensiyada ham bunday yondashuvlar zarur. Zero, bunda umumiy mojaroning bir qismi sifatida insonlar o‘rtasidagi ziddiyatlar, ularning yuzaga kelish mehanizmi o‘rganiladi⁵¹.

Mintaqaviy mojarolar haqida birinchi Prezidentimiz I.Karimov ham ko‘p bora o‘z asarlarida ta’kidlab o‘tgan, Prezidentimiz “Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo‘lida” asarida shunday degan edi: Afg‘onistondagi tanglikning chuqurligi va keskinligini, uning mintaqaviy va dunyo miqyosidagi jo‘g‘rofiy-siyosiy jarayonlarga ta’sirini e’tiborga olib, bu fojijani ko‘lami va xavfi jihatidan hozirgi dunyoning eng katta mintaqaviy mojarolari jumlasiga kiritish mumkin.

Shunday ekan, mintaqaviy mojarolar jamiyatimiz farovonligi va respublikamiz taraqqiyoti uchun qanday xavf tug‘dirmoqda? Bir qarashda, O‘zbekiston chegaralariga yaqin joylarda yuz berayotgan barcha nizolar davlatimizdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni saqlab turishga bevosita aloqasi yo‘qdek tuyuladi. Bundan buyon ham tashvishli hodisalar bizni chetlab o‘z yo‘lidan rivojlanaveradi, barqarorlik o‘z-o‘zicha saqlanaveradi, mamlakatning kelajagi esa o‘z-o‘zidan ta’minlangan, deya fikr yuritishni ham siyosiy, ham fuqaroviy kaltabinlikdan boshqa narsa emas, deb hisoblaymiz⁵².

“AYSEF” deb atalmish koalitsion qo‘shinlarning 2014-yilgacha va undan keyin Afg‘oniston hududidan olib chiqib ketilishi bilan bog‘liq ravishda ushbu mamlakat va uning atrofidagi vaziyatning yanada keskinlashib, terrorism, ekstremizm va narkotrafikning kuchayishi xavfi borligi, qisqa qilib aytadigan bo‘lsak, mamlakatda ahvol chegaradan chiqib ketishi mumkinligi qo‘shni davlatlarda jiddiy xavotir

⁵¹ Узаков Н.А. Проблемы теории международного права. – М.:Наука, 1988. – С. 215.

⁵² Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. – Т.6. – Т.,1998. – Б. 24- 28,132.

uyg‘otmasdan qolmaydi, albatta“.

Haqiqatdan ham, Afgonistonda 30 yildan ko‘proq vaqtdan buyon davom etayotgan urushning oxiri, yakuni haligacha ko‘rinmayapti. Afgonistondagi vaziyatni barqarorlashtirish masalasi bugungi kunning eng murakkab muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Afg‘oniston mojarosi faqat bu mamlakat yoki uning qo‘shnilarining muammosi emas. Mojaro oqibatlarini mintaqaviy va global xavfsizlikka bevosita va g‘oyat kuchli salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bunday sharoitda Afg‘oniston muammosini hal qilish yo‘llarini topishda O‘zbekiston alohida o‘rin tutmoqda. So‘nggi 10 yil davomida mamlakatimiz xalqaro hamjamiyatning Afg‘oniston muammosini hal qilish borasidagi sa‘y-harakatlarida yetakchi o‘rinlardan birini egallab kelmoqda⁵³.

Shunday ekan, har qanday mintaqaviy mojaro qamrov doirasi keng bo‘lgan ichki va tashqi holatlarga bog‘liq bo‘lib bu holatlar qanchalik o‘zgaruvchan va o‘ziga xos bo‘lmasin, baribir ular o‘rtasida mutanosiblik mavjud. Mojaroni tashqi va ichki omillari bir-biriga bog‘liq bo‘lsa-da, o‘sha tashqi yoki ichki omillarni tadqiq etishdagi uslubiy yondashuvlar bir-biridan farq qilishi mumkin. Ichki va tashqi holatni o‘rganishda yuzaga keladigan farqliklarni avvalo, mojaroning qamrov doirasi ularning aniq bir kategoriyalarga yo‘nalishlarga ega bo‘lishi kabi sabablar yuzaga chiqaradi. Lekin, mojaroni umumiy qilib (ichki yoki tashqi holatlarga ajratmasdan) tadqiq qilayotgan mojaro yo‘nalishi va uning mavjudligini belgilovchi ikki jihati – ya‘ni mojaro predmeti va uning obyektini ajratib ko‘rsatish kerak⁵⁴.

Mojaro predmetini tadqiq etish faqat tomonlar o‘rtasidagi vositachi yoki arbitr (hakam)largagina tegishli bo‘lib qolmasdan, balki bevosita mojaro subyektlarning ham muhokama mavzusi bo‘lishi mumkin. Bunday muhokamalar tomonlarning o‘zaro muzokaralar olib borishi bilan amalga oshiriladi. Sub‘yektlar o‘rtasidagi muzokaralar (vositachilik yoki hakamlik qilishga nisbatan olganda) o‘zining tomonlar

⁵³ Каримов И. А. Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик керак. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўқитувчи НМИУ, 2013. – Б.27-28.

⁵⁴ Жўраев С.А., Қосимова Н.А. Актуальные вопросы современных международных отношений. –Т.: Академия, 2008. – Б.27.

oʻrtasida ruhan muammoni his qilishi, ijtimoiy oʻzaro taʼsir etish kuchiga (munosabatlarga nisbatan) egaligi, imkoniyatlarini bir qadar koʻpligi bilan ajralib turadi. Gap shundaki, muzokaralar chogʻida subʼyektlarning oʻziga xos yashirin manfaatlarini umumiy «manfaatlar mojarosi»si doirasida hal qiladi yoki aksincha. Muzokaralar predmeti esa aynan manfaatlar mojarosi tanlagan predmetning xuddi oʻzidir. Biroq, bu yerda tomonlar mojarodagi kabi harakat qilmaydilar. Ular oʻrtasidagi mubohasalar risoladagidek olib borilib, u koʻproq, ilmiy bahs yoki bozordagi savdoni eslatadi. Biroq muzokaralar – mavjud munosabatlar yuzasidan boʻladigan mubohasadir. Qolaversa, bu bahs va muzokarlarda tomonlar manfaatlarini qarama-qarshiligi soʻz yuritiladi.

Muzokaralar davomida tomonlar oʻzlarining mojarolari predmetini aniqlab olishi yoki uni maʼlum darajada hayolan tasavvur etishlari mumkin. Biroq muzokaralar jarayonida tomonlar bir-biriga nisbatan tutayotgan pozitsiyalarini, vositachilar esa mojaroni yuzaga keltirgan asosiy «yadro»ni aniqlab olishlari kerak. Ana shu mojarosi «yadro»si keyinroq «mojarosi obʼyekti» tushunchasini anglab yetishda kerak boʻladi.

Mojarosi obʼyekti degan tushunchaga nisbatan va bu tushuncha orqali mojaroning ikkala ishtirokchilari ham egallashga harakat qiladigan ana oʻsha konkret moddiy yoki manaviy boylik nazarda tutilganligining guvohi boʻlamiz. Mojarosi obʼyekti sifatida shaxs, guruhlar yoki davlat va jamiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi moddiy dunyo va ijtimoiy borliqdagi mavjud narsalar u yoki bu koʻrinishda namoyon boʻlishi mumkin. Moddiy dunyo va ijtimoiy borliq elementlarining maʼlum bir mojarosi obʼyekti boʻlishi uchun, ushbu element ustidan nazorat oʻrnatishga harakat qilayotgan turli ijtimoiy subʼyektlar manfaatlarini uning atrofida bir-biriga tutashgan holda boʻlishi kerak. Bunga koʻplab misollar keltirish mumkin: chiroyli oʻyinchoq ustida talashib qolgan bolakaylar oʻrtasidagi munosabatlar, u yoki bu hududni oʻz nazoratiga olish istagida yurgan davlatlar oʻrtasidagi xalqaro mojarolar va boshqalar.

Munosabatlarning muayyan tizimidagi mojarosi obʼyekti – doimo tanqis resurslar boʻlgan. Masalan:

- boʻsh direktor lavozimiga daʼvogarlik qilayotgan ikki oʻrinbosar;
- doʻkondagi soʻnggi non uchun navbatda turganlarning janjali;

– bitta Qora dengiz floti va undagi bitta harbiy port masalasi va boshqalar – haqiqata nogahon yuzaga keladigan muammolarni ana shu resurslar o‘rnini to‘ldirish bilan hal etishi mumkin. Afsuski, insonlar hayotida uchrab turadigan bunday ko‘plab muammolarni barcha tomonlar istaganidek hal etib bo‘lmaydi. Kundalik hayotimizda sodir bo‘lib turadigan bir qator mojarolar ob‘yektini ajratib olganimizda umumiy xarakterga ega muammolar doirasini belgilab olish mumkin. Masalan, biror narsani olish uchun navbatda turish, bekatlarda yo‘l transportini kutish va boshqalar mahsulotlar yetishmovchiligi yoki transport resurslarining cheklanganligi bilan bog‘liq emasmi?!

Gap shundaki, tomonlar o‘rtasidagi ana shu ob‘yektning obyektivlik nuqtai nazaridan bo‘linmasligi uning sub‘yektiv bo‘linmasligiga ham bog‘liq. Agar ikki yosh bolaga chiroyli ikki xil o‘yinchoq tutqazsangiz, ularning har biri sherigi o

O‘ynayotganni olishga harakat qiladi. Boshqacha aytganda, resurslarning yetishmovchiligi va xarakterini aniqlash hamda ob‘yekt chegarasi – nisbiy tushuncha bo‘lib, u o‘zgaruvchan xususiyatga ega.

Biroq, mojaro aniq ob‘yektga ega bo‘lmasligi ham mumkin. “Ob‘yekтли” mojarodan tashqari mojaro kategoriyalari o‘z ustidan nazorat qilishga yo‘l bermaydigan “ob‘yektsiz” mojaro turiga ham ajratiladi. Masalan, oddiy ko‘p qavatli uydagi ikki qo‘shnilardan biri yozuv ustida ishlayotgan paytda, ikkinchi qo‘shni biror san‘at asbobini chalyapti. Birinchi qo‘shni muzika tovushi unga xalaqit berayotgani uchun devorni taqillatadi... Natijada mojaro boshlanadi. Ko‘rinib turibdiki, mojaroga ikki tomonning o‘zaro kelishib vaziyatni yumshatishga intilishi emas, balki bir tomon faoliyati ikkinchisining ishiga xalaqit berib, uning faoliyatini susaytirib yuborishi sabab bo‘lmoqda.

Prezidentimiz I.Karimov aytganidek, umuman olganda, cho‘zilib ketgan mintaqaviy mojarolar atrofdagi davlatlar uchun (tabiiyki, O‘zbekiston ham bundan mustasno emas) aynan hozir keng doiradagi muammolar manbayiga aylandi. Keyinchalik esa ular siyosat, mafkura, millatlararo munosabatlar va boshqa sohalariga ham zimdan salbiy ta‘sir etishi, putur yetkazishi mumkin.

Mintaqaviy mojarolarning oqibatlari ancha sezilarli shaklga ham ega. Ular davlatlarning milliy iqtisodiyotiga va xo‘jalik aloqalariga

ta'sir ko'rsatadi. Bu esa mavhum kategoriya bo'lmay, balki har bir fuqaroning va jamiyat a'zosining aniq hisoblab ko'rsa bo'ladigan manfaatlari demakdir. Milliy xavfsizligimizga mojarolarning katta salbiy potentsiali butun dunyo ko'lamida halokatli oqibatlariga olib kelishga qodir. Nafaqat Markaziy Osiyo mintaqasidagi, balki undan tashqaridagi har bir sog'lom fikrli inson mintaqaviy mojarolarning yanada avj olishi bu hududdagi mamlakatlarning tanlaydigan yo'liga ta'sir ko'rsatmasdan qolmasligini yaxshi anglaydi.

Ayni vaqtda BMTning tuzilmasigina emas, balki uning amal qilishi, ish tartibi va harakatlarni amalga oshirishi ham buyuk davlatlarning ta'sir doiralari uchun eski kurash ta'siridan hali qutula olgani yo'q. BMTning mintaqaviy mojarolarni tartibga solish yuzasidan amalga oshirayotgan tinchlik o'rnatish yo'lidagi ishlar hamma vaqt ham muvaffaqiyatli bo'lmayotganligini qisman shu bilan izohlash mumkin⁵⁵.

Shu bilan birga Prezidentimiz mintaqaviy mojarolar haqida gapirar ekan Afg'onistondagi bugungi holat haqida shunday deydi: "Hech qaysi xalq urushni xohlamaydi. Bizning qo'shnimiz Afg'oniston xalqi ham agar o'z holiga qo'yilsa, o'zaro kelishib, tinch hayot kechirgan bo'lardi. Biz qo'shni Afg'onistonda tinchlik barqaror bo'lishini istaymiz. Afg'oniston bilan aloqalarimiz va hamkorligimiz ikki tomonlama asosda tashkil topishini ma'qul deb bilamiz⁵⁶.

Mintaqaviy mojarolalar aslida siyosat sub'yektlarining o'zaro hamkorliklaridan kelib chiqadi. Lekin, jamiyatning turli tabaqadagi kishilardan tashkil topganligi, ularning o'z maqomlaridan norozi bo'lishlari, dunyoqarashlar, qadriyatlarining mos kelmasligi natijasida individlarning xatt-harakatini o'zgartiruvchi mojarolar kelib chiqadi. Mojaro raqobatning ko'rinishi bo'lib, unda hokimiyat vakolatlari va resurslariga egalik qilish istagidagi ikki yoki undan ortiq tomonlar bir-birlari bilan o'zaro raqobat qiladilar⁵⁷.

Siyosat sub'yektlari mojarolarni o'zlari uchun qulay bo'lgan

⁵⁵ Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. –Т.6. –Т.:Ўзбекистон, 1998. – Б.24- 28.

⁵⁶ Karimov I. Tinchlik va ahillik – mamlakatimiz taraqqiyotiva xalqimiz farovonligining asosidir // Xalq so'zi. – 2014. – N 91.

⁵⁷ Исаева Б.А. Теория политики. –М.:Питер, 2008. – С.221.

yoʻnalishga oʻzgartirish istagida uning tarkibiy qismlari va xususiyatlarini oʻrganadilar. Siyosat subʻyektlari, bu xususiyatlardan kelib chiqib, oʻz harakatlarini oʻzgartirishlari mumkin. Turli mojarolarni chuqur oʻrgangan koʻpgina olimlar – konfliktologlarning fikricha, ular quydagi tarkibiy qismdan iborat:

- mojaroning manbai (predmeti) bahslashayotgan tomonlar oʻrtasidagi kelishmovchilikning asl mohiyati;

- mojaroning kelib chiqishiga, tomonlarning oʻz maqsadlari, pozitsiyalari hamda manfaatlarini himoya qilish uchun ularning faol harakatiga turtki boʻlgan sabab va bahonalari;

- hokimiyat vakolatlari va resurslarini talashayotgan tomonlar;

- raqobatlashayotgan subʻyektlarning gʻoyalari, oʻz oldilariga qoʻygan maqsadlari, kontagentlari bilan munosabatlari – ularning qarashlari va pozitsiyalari;

- tomonlarning bir-biriga taʼsir koʻrsatishda foydalangan resurslari, usullari hamda qoʻllagan vositalari;

- raqobatlashayotgan tomonlarning munosabatlarini koʻrsatuvchi mojaroning tabiati.

Mojarolarning tarkibiy qismlarini bir-biridan ajratib oʻrganish, uning asl mohiyatini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Qator olimlarning fikricha ular oʻzining koʻrinishi va intensivligi bilan bir-biridan farq qiladi⁵⁸.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda dunyoda turlicha mintaqaviy mojarolar mavjud, ularni hal qilish esa juda murakkabligini jahon siyosatida roʻy berayotgan siyosiy jarayonlar tasdiqlab turibdi. Mazkur muammolarni hal qilish uchun ularning har birini alohida oʻrganib, mojaroni keltirib chiqargan sabablar, uning subʻyektlari, vaqti va umuman olganda mojaroning faqat oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, uni hal qilish texnologiyasini ishlab chiqish zarur. Bir mintaqaviy mojaroni nazorat va hal qilish uchun ishlab chiqilgan texnologiyani boshqasiga qoʻllab boʻlmaydi. Bundan tashqari, mojarolarni hal etish strategiyasi faqat bir tomonlama emas, ikki tomonlama harakat qilishga yoʻnaltirilgan. Yaʼni mojarolar hal

⁵⁸ Жўмаев Р.З., Убайдуллаев У.А., Хўжанов Б.А. Конфликтология асослари. –Т.:Академия, 2000. – Б.156.

qilingach, uning shartlarini ikkala tomon ham tashqi ta'sirlarsiz, o'z xohishi bilan qabul qilishlari lozim. Natijada, bahslashayotgan raqiblar o'rtasida yaxshi aloqalar o'rnatiladi.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Integratsiya qanday jarayon?
2. Xalqaro siyosiy mintaqa geografik mintaqadan nimasi bilan farq qiladi?
3. Zamonaviy mintaqashunoslik tizimida qanday bo'limlarni ajratib ko'rsatish mumkin?
4. Integratsiya borasida qanday yondashuvlar mavjud?
5. Integratsiyani jadal rivojlanishi qachon boshlandi?
6. Mintaqashunoslik predmeti qaysi davrdan fan sifatida qabul qilindi?
7. Qaysi davr "Mintaqalar" deb nomlanadi va nima uchun?
8. Mintaqashunoslikning boshqa fanlar bilan o'zaro qanday aloqadorligi mavjud?
9. integratsion jarayonning ijobiy tarafi nimadan iborat?
10. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati nimada?
11. Integratsiyani o'rganishda pozitivistlar va kognitivistlar yondashuvlarida qanday farq bor?
12. "Tashkillashtirilgan integratsiya"dan "notashkiliy integratsiya"ning qanday farqi bor?
13. Yevropa, Osiyo, Afrika va Amerikada borayotgan integratsion jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. "Janubi-Sharqiy Osiyodagi integratsion jarayonlar" mavzusida ma'ruza tayyorlang.
2. "OTOIH forumi va Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari" mavzusida ma'lumotlar tayyorlang.
3. "OTOIHning asosiy maqsad va vazifalari" mavzusida referat tayyorlang.
4. Integratsiya borasidagi ta'riflarni o'rganib tahlil eting.
5. Yevropa Ittifoqi doirasida integratsion jarayonlarni mustah-

kamlash boraida olib borilayotga chora tadbirlar haqida ma'ruza tayyorlang.

6. Hozirgi davrda mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

7. Markaziy Osiyo integratsiyasining xususiyatlari mavzusida referat tayyorlang.

8. Arab davlatlarida mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.

2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.

3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.

2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замоनावий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O'quv qo'llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

8-BOB. MINTAQAVIY HAMKORLIK JARAYONLARINING METODOLOGIK ASOSLARI

Darsning maqsadi:

- Mazkur ma’ruzani o‘qitishdan ko‘zlangan maqsad talabalarning jahon siyosatida turli mintaqalar haqida tasavvurga ega bo‘lish hamda xalqaro mintaqashunoslik fani yuzasidan bilimlarini chuqurlashtirish;
- talabalar turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko‘maklashish;
- usul va uslublardan foydalanish tajribasini oshirish hamda ilmiy tadqiqot ishlari, axborot-tahliliy yozishmalarni olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Mintaqa, mintaqaviylashuv, siyosat, xalqaro mintaqaviy siyosat, mintaqaviy tashkilotlar, mintaqaviy hudud, ittifoqlar, xalqaro siyosiy mintaqqa, mintaqqa, nizo, siyosat, xalqaro mintaqaviy siyosat, mintaqaviy tashkilotlar, mintaqaviy mojaro, ittifoqlar, xalqaro siyosiy mintaqqa, urush, hududiy nizolar.*

1. Mintaqaviy hamkorlik tushunchasining mazmun va mohiyati

Asrlar mobaynida urushlar o‘chog‘i, jahon urushlarining asosiy ishtirokchisiga aylangan Yevropa davlatlari mintaqaviy hamkorlik tufayli 70 yildirki, urushsiz yashamoqda. Yevropa hamkorligi haqida Yevropa Markaziy bankining sobiq vitse-prezidenti T.Padao-Shioppa, o‘zining “Yevropa – jamoaviy kuch” kitobida “Urushdan keyin butun dunyo kabi Yevropa ham o‘sha davr qiyinchiliklariga duch keldi. Lekin hamkorlikdagi harakati uni bu qiyinchiliklardan boshqalarga nisbatan tezroq va osonroq qutulishiga olib keldi. Yevropa Ittifoqining tajribasi dunyoni keyingi rivojlanishiga o‘rnak bo‘la oladi”⁵⁹ – deb

⁵⁹ Padao-Shioppa T. Europe, a Civil Power. Lessons for EU Experience.

yozadi.

Bugungi kunda aynan hamkorlik natijasida ushbu davlatlar dunyoning eng yetakchi davlatlari safidan o‘rin egalladi⁶⁰. Ularning tarixiy tajribasidan kelib chiqib, dunyoning boshqa mintaqalarida joylashgan mamlakatlar ham mintaqaviy hamkorlik jarayonlarini shakllantirishga intilmoqda. Jumladan, mintaqamizda ham bu jarayon o‘ziga xos tarzda kechmoqda. Ana shunday sharoitda mintaqaviy hamkorlikning nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganish, tahlil qilish, uni amaliyotga tadbiiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchi bobda biz «mintaqaviy hamkorlik» tushunchasi, mazmun va mohiyatini, mintaqaviy hamkorlik tizimi, unga xos murakkab munosabatlar, mintaqaviy hamkorlik jarayonining asoslari va ularni rivojlantirish zaruriyati, unga ta’sir etuvchi omillar haqida to‘xtalamiz.

Hamkorlik tushunchasi ijtimoiy-siyosiy fanlarda XX asrning 20-yillarida talqin qilina boshlandi. Bu masala ko‘proq konflikt tushunchasi bilan yonma-yon uning oldini oluvchi vosita sifatida o‘rganilgan. 1960-yillarga borib g‘arbda integratsiya jarayonlari kuchayishi hamkorlikni jiddiy o‘rganishga, unga nisbatan yangicha yondashuvlarni shakllantirishga olib keldi⁶¹. Bunda integratsiyaga hamkorlikning bir shakli sifatida qaraldi.

Mazmun va mohiyatiga ko‘ra «hamkorlik» tushunchasi ko‘p qirali. Shu boisdan uni qo‘llanilayotgan sohasiga qarab turlicha talqin qilish mumkin.

“Hamkorlik” tushunchasi ijtimoiy-falsafiy lug‘atlarda turlicha talqin etiladi. Hamkorlik – maqsad va manfaatlar to‘g‘ri kelganda ikki yoki undan ortiq tomon o‘rtasidagi ijobiy hamfaoliyat hisoblanadi⁶². Bunda hamkorlikning manbasi maqsad va manfaat o‘rinli ko‘rsatilsa-da, ammo u faqat ijobiy faoliyat o‘rnida talqin qilinadi.

London: Federal Trust for Education and Research. 2004. p-173.

⁶⁰ Европа Иттифоки ЯИМ хажми бўйича дунёда етакчи ўринни эгаллайди. Қаранг: <http://cia.gov/library/publication/the-world-factbook/>

⁶¹ Қаранг: Haas E. The Uniting of Europe: Political, Social and economic Forces, 1950-1957 London 1958’ Lingberg L. The Political Dynamics of European Economic Integration. London. 1963

⁶² http://gufo.me.content_pol/sotrudnichestvo-1523.

Vaholanki, hamkorlik har doim ham ijobiy bo‘lavermaydi. Zero, insoniyat istiqboliga soya solayotgan terroristik tashkilotlar ham o‘zaro hamkorlikka intiladi.

Boshqa bir talqinga ko‘ra, hamkorlikni bevosita konflikt bilan bog‘lashga e‘tibor qaratilgan. Unda yozilishicha u – tomonlarning birgalikdagi faoliyati, konfliktlarning oldini olishi yoki unga birgalikda yechim izlashga oid yo‘nalish bo‘lib, hamma ishtirokchilarning manfaatlarini qondirishga xizmat qiladi⁶³. Bunda muhim jihat manfaatdorlik ochib berilgan bo‘lsa-da, konflikt masalasiga urg‘u berish hamkorlik mohiyatini tushunishga to‘sqinlik qiladi. Chunki, hamkorlikdan maqsad faqat konfliktni oldini olish emas, balki o‘zaro manfaatlarni qondirishdir.

Yana bir masala – hamkorlik vaziyatni yoki jarayonni masalasida turli qarashlar o‘rtaga tashlanadi. Masalan, g‘arb tadqiqotchilaridan R.Koxeyn davlatlararo hamkorlikni tahlil qilarkan, unga aktorlar faktik yoki kutiladigan manfaatdorlik uchun o‘z munosabatlarini tartibga solish vaziyati (situation) deb yondoshadi⁶⁴.

Xalqaro hamkorlik masalasini uzoq yillar tadqiq qilgan g‘arb olimi E.Milner bu jarayon ekanligini ilgari surib, uch elementdan tashkil topishini ta’kidlaydi:

- hamkor davlatlarning umumiy maqsadi;
- vaziyatdan foydani (manfaatdorlikni) kutish;
- manfaatdorlikni o‘zaro xarakterga egaligini ilgari surish.

Olimning fikricha yuqoridagi uch elementning reallikka aylanishi esa yaxlit jarayonni qamrab oladi⁶⁵.

Rossiyalik professor P.A. Tsgankov hamkorlikni jarayon bilan bog‘liqligiga to‘xtalib, uni muzokara, kelishuv va unga amal qilishdan iborat yahlit jarayon, – deydi⁶⁶.

⁶³ Энциклопедический словарь по психологии и педагогике-М.:Издательский центр ИЭТ »//3 -с - 128. ‘

⁶⁴ Milner H. International Xheories of Cooperation: Strengrhs and Weaknesses// world Politics. 1992 - P.465.

⁶⁵ O’sha joyda. - B.467.

⁶⁶ Цыганков П.А. Политическая социология международных отношений. Содержание и формм международного сотрудничества.

O‘zbekistonlik olim R.Alimov ham hamkorlikning jarayon ekanligini asoslaydi. U mintaqani o‘rganishga bag‘ishlangan kontseptsiyalarda “integratsiya” va “hamkorlik” roli haqida to‘xtalib, ular mohiyatan jarayon ekanligini qayd etadi⁶⁷.

Masalaga falsafiy jihatdan yondoshsak, vaziyat deganda ma’lum bir jarayon natijasida vujudga kelgan holat tushuniladi. Jarayon ma’lum tamoyillar asosida davom etayotgan o‘zgarish hisoblanadi. Vaziyat tugallangan, jarayon tugallanmagan hali davom etadigan holatdir.

Falsafiy lug‘atlarda jarayon muayyan vaqt oralig‘ida bo‘lib o‘tgan hodisaning davomiyligi deb talqin qilinadi⁶⁸. Yoki, jarayon – voqealar rivojidadagi uzluksizlikni ifodalovchi falsafiy tushuncha sifatida qabul qilinadi⁶⁹.

Yoki professor S.Otamuratov “jarayon tabiat, jamiyat va insoniyat hayotida kechadigan voqea va hodisalarning uzluksizligini anglatuvchi tushunchadir. Uning o‘zak mohiyatini ana shu uzluksizlik tashkil qiladi” – degan qarashni ilgari suradi⁷⁰.

Hamkorlikda vaziyat ham belgilovchi omil hisoblanadi. Chunki vaziyatdan kelib chiqib yoki uni shakllantirish uchun hamkorlik amalga oshiriladi. Biroq hamkorlikni ibtidosidan boshlab intihosigacha bo‘lgan oraliq esa jarayon bilan bogliq. Shunga asoslanib hamkorlikni jarayon sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagilarga asoslanib, hamkorlikni ikki yoki undan ortiq subyektning ummumanfaatdorlik uchun birgalikdagi amaliy faoliyati, deb talqin qilish mumkin.

Hamkorlik turli shakllarda, xususan sohasiga ko‘ra, iqtisodiy, harbiy, madaniy, siyosiy; ishtirokchilariga ko‘ra ikki tomonlama, ko‘p

http://societv.iDolbu.ru/tsv.oankov_sociology/ch4l_all.html

67 4 Алимов Р.М. Центральная Азия: общность интересов. - Т.: “Шарк” 2005. -С.-43.

68 Фалсафа энциклопедик луғат –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, давлат илмий нашриёти 2010., -6.1 12.

69 Фалсафа комусий луғат –Т.: Шарк, 2004. – В.126.

70 Отамуратов С. Глобаллашув миллий-маънавий хавфсизлик. (сиёсий-фалсафий таҳлил) -Т.: Ўзбекистон, Иккинчи нашр 2015, - Б.12.

tomonlarga; ko‘lamiga ko‘ra davlatlararo, mintaqaviy, global; darajasiga ko‘ra faol, sust hamkorlikka ajratiladi.

Mavzumizdan kelib chiqib, mintaqaviy hamkorlik haqida to‘xtalsak. Bizningcha mintaqaviy hamkorlikni o‘rganishda hamkorlik bilan birga bu mavzu uchun muhim bo‘lgan kategoriya mintaqa (region) hisoblanadi. Shundan kelib chiqib “mintaqa” tushunchasiga to‘xtalamiz.

Taniqli nemis olimi Karl Doytch mintaqani turli yo‘nalishda bog‘lanadigan hududiy birlik sifatida talqin qilib, uchta asosiy belgisini qayd etadi.

1. Umumiy geografik yaqinlik.
2. Hamkorlikning doimiyligi va intensivligi.
3. Mintaqa tizimi haqidagi umumiy yondashuv⁷¹.

Shvetsiyalik professor B.Xettne mintaqani ushbu jihatlari mavjudligini ta’kidlaydi:

- tabiiy chegaralar bilan cheklangan geografik va ekologik birlik (masalan, Yevropa Atlantikadan -Uralgacha);
- ijtimoiy tizim sifatida ijtimoiy, siyosiy, madaniy va iqtisodiy tartibotning translokal munosabatlarda aks etishi;
- ichki yaxlitlikning mavjudligi, birdamlik yoki qismlar bilan genetik bogliqlikning mavjudligi;
- xalqaro munosabatlarda alohida maqomga egaligi va tan olishi ⁷².

Rossiyalik tadqiqotchilar A.A. Sergunin va L.Remkeldalar talqiniga muvofiq, mintaqa superatama bo‘lib, aholi, hudud, umumiy tarix, tabiiy sharoit va muammolarni echish xarakterini o‘z ichiga oladi⁷³.

Ko‘rinib turibdiki, mintaqaga uning asosiy belgilaridan kelib chiqib yondashish ko‘proq qo‘llaniladi.

“Mintaqaviy hamkorlik” tushunchasi haqida ham turli qarashlar mavjud. Rossiyalik tadqiqotchi Olga Butorina mintaqaviy hamkorlik

⁷¹ K. Doych. The analysis of international relations. Englewood cliffs N.J.: Prentice - Hall 1978. -P-134.

⁷² B.Heltne. The future of regionalism: old divides, new frontiers. - Routledge, London and New York, 2008

⁷³Сергунин А.А. Проблемы и возможности регионалистики// Полис. 1994. №5. С. 149-150.

to'grisida "globallashuv sharoitida dunyo stratifikatsiyasi"⁷⁴ jarayoniga bir guruh davlatlarning anglangan faol ishtiroki modelini o'zida aks ettiradi⁷⁵, degan kontseptsiyani ilgari suradi. Ta'rif lo'nda va ancha mukammal bo'lib, mintaqaviy hamkorlik aynan globallashuv sharoitida yuz berayotganligini, bu anglangan faoliyat ixtiyoriylik asosida sodir bo'lishini aytadi. Tadqiqotchi ko'proq jarayon asosiga e'tiborni qaratadi. Shu bilan birga, bu yondashuvda makon omili aks etmagan. Ya'ni, ma'lum bir mintaqada joylashishi sharti ko'rsatilmagan. Bunday yondashuv asosida global hamkorlik bilan mintaqaviy hamkorlikni farqlash qiyin kechadi.

G'arb tadqiqotchisi E.Xaas bu atamani milliy ko'lamda harakat qiluvchi davlatlarni o'ziga torta oladigan yangi siyosiy ta'sir etuvchi markazlarning vujudga kelish jarayoni⁷⁶, deydi. Muallif yondashuvda asosiy e'tiborni jarayon mahsuliga qaratadi va Yevropa ittifoqi hamkorlik modelidan kelib chiqib yondashishiga harakat qiladi. Bugungi kunda nafaqat siyosiy ta'sir markazlari, shuningdek, iqtisodiy ta'sir markazlari ham mintaqaviy hamkorlikni ta'minlab bermoqda. Bu borada birinchi Prezidentimiz Islom Karimov to'g'ri ta'kidlaganlaridek "...barcha ishtirokchi mamlakatlar tomonidan tanlangan va vujudga keltirilgan umumiy boshqaruvchi tuzilmalar faoliyat olib borayotgan Yevropa ittifoqi bilan bir qatorda Janubiy Sharqiy Osiyo (ASEAP) va Osiyo-Tinch okeani mintaqasi (ATES) mamlakatlari tajribasi ham mavjud. Biroq ularda milliy davlatlardan yuqori turuvchi Parlamentlar, Vazirlar kengashlari va boshqa birlashtiruvchi tuzilmalar yo'q"⁷⁷.

Rossiyalik tadqiqotchilar N.Liventsev va V.Xarlamovlar "mintaqaviy hamkorlik umumiy ko'rinishda bir qator davlatlarni bosqichmabosqich birlashuvi natijasida yangi yaxlit xo'jalik organizmi – xalqa-

⁷⁴ Strata (lotin tilidan "stratum"-katlam) - umumiy ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy boshka belgilari bilan umumlashgan guruh.

⁷⁵ <http://www.polit.ru/reseash/2012/04/10/butorinaprint>

⁷⁶ Harrison R. Europe in question: theories of regional international integration London- Georae Allen & Unwin Ltd., 1974. P. 21

⁷⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997. 320-6.

ro mintaqaviy majmua shakllanishi”,⁷⁸- degan fikrni ilgari suradilar. Tadqiqotchilar jarayon mahsuliga e’tibor qaratib, qaysi tamoyillar asosida birlashuviga e’tibor qaratishmaydi. Masalan, imperiyalarda davlatlar kuch asosida bosqichma-bosqich birlashtirilib yagopa xo’jalik “organizmi” shakllanadi. Vaholanki, mintaqaviy hamkorlik jarayonlarida moyillik va tenglik ustuvorlik kasb etmogi, eng muhimi bu jarayon milliy suverenitetga, mustaqillikka daxd qilmasligi lozim.

Rossiya FA Lotin Amerikasi instituti olimlarining tadqiqotlarida mintaqaviy hamkorlik globallashuvning ulkan raqobati davrida mintaqada davlatlari uchun islohotlarni jadallashtiruvchi qo‘shimcha jarayon va xalqaro munosabatlarga to‘g‘ri yo‘l ochuvchi voqelik⁷⁹ sifatida talqin qilinadi. Shunga o‘xshash yondashuvni ko‘plab integratsion birlashmalarning hujjatlarida ham uchratamiz. Masalan, MERKOSUR davlatlari hujjatlarida “Umumiy bozorning tashkil etilishi ulkan iqtisodiy makonda sodir bo‘layotgan iqtisodiy o‘zgarishlarga o‘ziga xos javob bo‘ladi” deb yozib qo‘yilgan⁸⁰.

Mintaqaviy hamkorlikning bugungi kundagi natijalari ham (mintaqaviy hamkorlikni yuqori cho‘qqisi mintaqaviy integratsiyaning kuchayishi) tushunchaga turli ta’rif berishga sabab bo‘lmoqda. Ya’ni, ba’zi olimlar mintaqaviy hamkorlik natijasida ishtirok etuvchi davlatlar o‘rtasida chegaralarning yo‘qolib ketishi tushuniladi desa, boshqalari davlatlarning yagona iqtisodiy-siyosiy birlikka jiplashishi sodir bo‘lishini ilgari suradi. Yana bir talqinga ko‘ra, mintaqaviy hamkorlik ishtirok etuvchi subyektlarning o‘zaro iqtisodiy va siyosiy aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan jarayon tushuniladi⁸¹.

⁷⁸ Ливенцев Н.Н., Харламова В.Н. Международная региональная экономическая интеграция. Международные экономические отношения. Учебник. М.: РОССГЭН. 2010. – С. 323.

⁷⁹ Лавут А.Д. Развитие региональной интеграции в Западном полушарии // Интеграция в западном полушарии и Россия. - М.: Институт Латинской Америки. 2004. - С. 25.

⁸⁰ Қаранг: <http://www.gura-mercosur.com>

⁸¹ Қаранг Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. М.: Наука. 1983; Намазова А.С., Эмерсон Б. История европейской интеграции (1945-1994) М

Ko‘rinib turibdiki, «mintaqaviy hamkorlik» tushunchasiga yagona ta’rif ishlab chiqilmagan. Ammo aksariyat nazariyotchilar mintaqaviy hamkorlik ishtirok etuvchi tomonlar uchun bir qator imkoniyatlari yaratishini e’tirof etishadi. Shu bilan birga, yuqoridagi fikrlarning mintaqaviy hamkorlikni jarayon ekanligi va ma’lum mintakada kechishi, ma’lum tamoyillar asosida shakllanishini inobatga olib, mintaqaviy hamkorlik – bu obyektiv zaruriyat natijasida ma’lum bir mintaqada davlatlarining tenglik, ixtiyoriylik, ummummilliy manfaatlarining uyg‘unlashuvi asosida birgalikdagi faoliyati, deb ta’rif berish mumkin. Bunda mintaqaviy hamkorlik o‘zagini obyektiv zaruriyatlardan boshlanib, ma’lum tamoyillar asosida mintaqaviy integratsiyani shakllantiruvchi yaxlit jarayon tashkil etadi.

Xo‘sh, mintaqaviy hamkorlik boshqa turdosh jarayonlardan nimasi bilan farqlanadi yoki uning o‘ziga xos belgilari nimada? Avvalo, bunday hamkorlik tenglik, yaxlitlik manfaatlar uyg‘unligi asosida amalga oshiriladi. Tarixda aynan bir xil modeldagi mintaqaviy hamkorlik uchramaydi.

Birinchidan, bu hamkorlikning maqsadi va vazifasidan kelib chiqib, turli modellari va turlari borligini bildirsa, ikkinchidan jarayon subyektlarining imkoniyatlari, milliy manfaatlar, mintaqalar turli tumanligi va davr talabining o‘zgaruvchanligi bilan bog‘liq masala ham mavjud. Bundan tashqari, jarayonga mintaqaga xos omillar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Bundan o‘ggtiz yil oldin Yevropadagi hamkorlik jarayonlarini o‘rgangan olim V.Baranovskiy nazariy tadqiqotlarda turdosh tushunchalar bog‘liqligini inobatga olish zarurligini asosli ta’kidlagan edi⁸². Zero turdosh tushunchalarni qiyosiy tahlili ularning mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Shundan kelib chiqib, “mintaqaviy hamkorlik” ning “globallashuv”, “mintaqaviy integratsiya” bilan bog‘liqligi va farqli tomonlari haqida to‘xtalib o‘tish lozim.

1995: Обердорф А. Политическое становление Европъг - Европейская интеграция: современное состояние и перспективы. - Минск, 2001.

⁸² Қаранг. Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторме вопрос! теории и практики. - М.: Наука, 1983. – С.125.

Mintaqaviy hamkorlik va globallashuv. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov globallashuv haqida to‘xtalib: “globallashuv – bu avvalo hayot sur‘atlarining beqiyos darajada tezlashuvi” ekanligini qayd etadilar⁸³. Globallashuv va mintaqaviy hamkorlik haqida tadqiqotchilar tomonidan turli fikrlar bildirilmoqda. Jumladan, M. Lebedeva hamkorlikni globallashuv jarayonining muhim bir qismi ekanligini qayd etadi⁸⁴. Yana bir rossiyalik olim L.E. Grinin ‘Globallashuv – bu mintaqalar va umuman jahonning hamkorligi, yaqinlashuvning natijasidir’⁸⁵, degan fikrni ilgari suradi.

Globallashuv va mintaqaviy hamkorlikning farqli jihatlari mavjud. Birinchidan, globallashuv dunyoni universallashtirishga olib borsa, mintaqaviy hamkorlikda mintaqadan tashqaridagi davlatga nisbatan ma’lum cheklovlar qo‘yiladi. Ikkinchidan, mintaqaviy hamkorlik jarayonida tomonlarning manfaatdorligiga amal qilinadi. Ya’ni, undan bir tomon emas, balki barcha tomonlar manfaat ko‘radi. Globallashuv jarayonida esa, bu amalga oshmaydi. Bundan tashqari, globallashuvda tengsizlik mavjud bo‘lsa, mintaqaviy hamkorlik tenglik, xohishiylik tamoyillari asosida rivojlanadi.

Mintaqaviy hamkorlik barqarorlikning samarali vositasi. U mintaqaning rivojlanishiga imkoniyat yaratish bilan birga, globallashuvning ijobiy jihatlari bilan to‘la foydalanish, salbiy ta’sirlarini cheklash imkonini beradi. U ishtirokchi davlatlar guruhining tenglik, ixtiyoriylik, umummanfaatlar ustuvorligi asosiga quriladi.

Mintaqaviy hamkorlik globallashuvdan farqli ravishda tenglik, ixtiyoriylik, eng muhimi, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik asosida shakllanayotganligini alohida qayd etish lozim. Shu nuqtai nazardan, u insoniyat taraqqiyoti uchun faqat ijobiy ahamiyat kasb etsa, globallashuvning insoniyat boshiga ne kunlar solishini bugungi kunda uning ayrim qusurlari vujudga kelganligi bilan ham izohlash

⁸³ Каримов И. Юксак маънавият - энгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008 П., 1 11-бет.

⁸⁴ Лебедева М.М. Мировая политика. Учебник. - М.: Аспект Пресс. 2003. – С.122.

⁸⁵ Гринин Л.Е. Глобализация и национальный суверенитет: История и современность. - М.№1 2014, 8-11 бетлар.

mumkin. Aniqroq qilib aytganda globallashuv ko‘proq yetakchi davlatlar manfaatlariga xizmat qilib, davlatlar o‘rtasida tabaqalanishga, keskinlikka, eng yomoni, xalqaro tartibotda ikki qutbli yoki bir qutbli dunyo shakllanishiga xizmat qilsa, mintaqaviy hamkorlik dunyoda kuchlar balansini muvozanatga keltirishga, ko‘p qutbli dunyoni shakllanishiga, davlatlararo tinchlikni ta‘minlanishiga yordam beradi.

Buni ko‘plab tadqiqotchilar, jumladan G‘arb olimlari ham e‘tirof etishmoqda. Masalan, amerikalik tadqiqotchi K.Doytch mintaqaviy hamkorlikni “davlatlararo tinchlikni ta‘minlashi mumkin bo‘lgan real imkoniyat”⁸⁶, deb baholaydi. Professor V.Bobkov “O‘zaro hamkorlik unda ishtirok etuvchi subyektlarga shunday moddiy, intellektual va boshqa vositalarga ega bo‘lish imkoniyatini yaratib beradiki, bunday imkoniyatlarga alohida olingan hech bir davlat umuman erisha olmaydi⁸⁷», degan fikrlarni bildiradi.

Globallashuv insoniyatning xohish va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan sa‘y-harakatlar mevasi bo‘lib, u obyektiv jarayondir. Lekin ana shu jarayondan turli kuchlar, davlatlar o‘z manfaatlarini yo‘lida foydalanib, qolganlarni o‘zlari ortidan ergashtirishga harakat qilmoqdalar. Bu borada rossiyalik olim A.Duginning “hozirgi paytda dunyoda borastgan globallashuv jarayonida biz amerikacha jamiyatdan nusxa olingan tsivilizatsion modelni boshqa davlatlarga ularning xohishiga qarshi ravishda tiqishtirish va o‘rnatishni ko‘rmoqdamiz”⁸⁸, degan fikrlari asosiga o‘xshaydi.

Globallashuv jarayoniga doir tadqiqotlar olib borayotgan va bir nechta monografiyalar chop ettirgan professor S.Otamuratovning bu masalaga qarashlari diqqatga sazovor. “Globallashuv real jarayon sifatida bir qator omillar bilan bugun yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlarning ustuvorligini ta‘minlashga, kam taraqqiy qilgan yoki taraqqiy-

⁸⁶ Бобков В. Баланс терпения и нетерпения //Республика. 1998. 1 декабря. С.5

⁸⁷ Дугин А. Г. “Философия глобализма” доклад на международной конференции Глобализм и глобальная безогтсность. - М.: 2001. - С-56.

⁸⁸ Лебедева М.М. Мировая политика: проблемь! и тенденции развития. Мировая политика и международные отношения на пороге третьего тысячелетия. - М.: МОНФ, 2000. С. 44.

yot yo‘liga kirayotgan mamlakatlar va ularda yashayotgan xalqlarning ongi, qalbi va dunyoqarashida “boqimandalik” ruhiyatini rivojlantirmoqda. Fikrimizcha, ular quyidagilar orqali yuzaga kelmoqda:

a) iqtisodiyot omili; b) fan-texnika va texnologiya yutuqlarini ommalashtirish;

v) yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlarning qudratli ikgisodiy, intellektual va uddaburonlik salohiyati ustuvorligi asosida vujudga kelgan “ommaviy madaniyat” ni jahon xalqlari o‘rtasida keng yoyish va ular ongiga singdirish borasida olib borayotgan faoliyatlar orqali o‘z ifodasini topmoqda”⁸⁹.

Yana bir o‘zbekistonlik olim N.Tuxliev ham globallashuv va mintaqalashuvni solishtirib “Globallashuv jahon xo‘jalik aloqalarining barcha qatnashchilari uchun ularning real salohiyatidan qati nazar, o‘yin qoidalarini birxillashtirish (unifikatsiyalash)ni taqozo etadi. Mintaqalashuv esa qo‘shni mamlakatlar o‘rtasidagi alohida prefereptsiyal, ya’ni imtiyozli, masalan, boj undirilmaydigan, ko‘nroq qulaylik tarkibini yaratish tamoyiliga asoslangan bo‘lishi mumkin”, degan fikrni ilgari suradi. Olim ikki jarayonning muqim jihati unifikatsiya va prefentsiya orqali globallashuv va mintaqaviylashuvni mohiyatini ochib beradi⁹⁰.

Yuqoridagi jarayonlarning rivojlanish tendentsiyalarini kuzatadigan bo‘lsak, mintaqaviy hamkorlik jarayonida rang-baranglik, xilma-xillik namoyon bo‘ladi. Aynan shuning uchun ham yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, bir xil modeldagi mintaqaviy hamkorlik mavjud bo‘lmaydi. Bo‘lishi ham mumkin emas. Buni quyidagilar bilan izohlash mumkin:

a) mintaqalarning taraqqiyot darajalari;

b) milliy mentalitetdagi turli tumanlik;

v) hozirgi paytda jahon miqyosida turli ziddiyatlarning kuchayishi;

g) mintaqaviy manfaatlarning turli-tumanligi.

Globallashuvda esa umumiylik namoyon bo‘ladi.

⁸⁹ Отамуратов С. Глобаллашув: миллий-маънавий хавфсизлик. (сиёсий-фалсафий таҳлил) -Т.: «Ўзбекистон» Иккинчи нашр 2015, 81-82-6.

⁹⁰ Тухлиев Н. Осиё тараккиёт модели. – Т.:Ўзбекистон, 2015. 144-6.

Bundan tashqari, globallashuv haqida oʻrtaga tashlangan ilmiy bashoratlar kishini oʻylantirib, mintaqaviy hamkorlikni obyektiv zaruriyat sifatida anglab etishga turtki beradi. Masalan, dunyoning shakllanish jarayoni ikki yoʻldan borishi mumkinligi haqida tadqiqotchilar bashorat qiladi:

birinchisi, yaxshi boshqarilmaydigan, turli kuchlar oʻrtasidagi kelishmovchilik yoʻli. Bu yoʻldan borish oqibatida insoniyatni dunyoviy halokat kutadi (bugun uning u yoki bu koʻrinishiga guvoh boʻlmoqdamiz);

ikkinchisi, yangicha dunyoviy tuzilmalarni shakllantira borish orqali inqirozlarni boshqarish taraqqiyot davomiyligini taʼminlash imkonini berishini eʼtirof etishadi⁹¹. Nazarimizda, mintaqaviy hamkorlik jarayon sifatida yangi tuzilmalarni shakllantirishga keng imkoniyat beradi.

Globallashuv davrida insoniyatning bugungi kungacha erishgap maʼnaviy boyligi xavf ostida qolmoqda. Eng xatarlisi, globallashuv – oʻta murakkab hamda notekis jarayon sifatida oʻngʻaysizlikni keltirib chiqarib, boshqarib boʻlmaydigan darajaga etdi.

Globallashuv davlatlararo chegaralarning “yuvilib” ketishiga, transmilliy korporatsiyalar (TMK), turli xil nohukumat tashkilotlarning xalqaro maydonga chiqishiga yoʻl ochib bermoqda. Bugungi kunda TMKlar xalqaro munosabatlarda ham mustahkam mavqega ega boʻlib, son jihatdan ham davlatlardan oʻzib ketdi⁹². Globallashuv natijasida koʻpchilik mamlakatlar bir yoʻla 100 dan ortiq tashkilotlarda muntazam ishtirok etishga majbur boʻlmoqdalar. Masalan, Daniya – 164, Frantsiya – 155, Buyuk Britaniya – 140,

⁹¹ Дугин А. Г. «Философия глобализма» доклад на международной конференции Глобализм и глобальная безопасность. М.: 2001. С-107.

⁹² Bryussel ittifoqi xalqaro assotsiatsiyasi tadqiqotchilarining fikricha, bugungi kunda er yuzida davlatlar soni 200 dan ortiq boʻlsa, xalqaro xukumatlararo tashkilotlarning soni dunyoda 500 dan oshgan. Oʻtgan asrning 80 yillarida ularning soni 378 tani tashkil etgan. Yoki xalqaro noxukumat tashkilotlari XXI asrga kelib dunyoda 10800 tadan oshgan. (Bunday tashkilotlarga kasaba uyushmalari, transmilliy korgyuratsiyalar va boshqalar kiradi).

AQSh -122, O‘zbekiston 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlar faoliyatida⁹³ muntazam qatnashmoqda.

Fikrimizcha, agar tegishli tadbir, choralar ko‘rilmasa, kelajakda davlatlar milliy manfaatlarni himoya qilishda globallashuvning lokomotivlari bo‘lgan TMKlar bilan raqobatlasha olmaydilar. Globallashuv oqibatida siyosiy xavfsizlik uchun javobgar bo‘lmagan kuchlarning mavqei oshishi esa, professor T. Jo‘raev ta’kidlaganidek, tizimbardor tayanchlarning barbod bo‘lishiga olib keladi⁹⁴. Bugungi kunda butun hamjamiyatni tashvishga solayotgan global iqtisodiy inqiroz aynan ana shu tizimbardor tayanchlarning yemirilishidan nishonadir. Bunga yo‘l qo‘ymaslik uchun milliy manfaatlarni uyg‘unlashtira olgan hamkorlik lokomotivlari bo‘lgan mintaqaviy qurilmalarni shakllantirish zarur bo‘ladi.

Bu borada milliy manfaatlar masalasiga ham to‘xtalib o‘tish joiz. Ular obyektiv zaruriyatdir. Aslini olganda, davlatlarning xalqaro maydondagi harakati ham o‘z manfaatlari yuzasidan bir maqsadni amalga oshirish ehtiyoji bilan bogliq. Milliy manfaatlar mavjud ekan, ularni himoya qilish ham muhim. Zero, globallashuvning talabi bo‘lgan barchaning manfaati aynan bir vaqtda va bir masalada bir xilda bo‘lishi mumkin emas, unga intilishning o‘zi yangi muammolarni tug‘diradi. Bundan tashqari, globallashuv davlatlar yoki tomonlarning ma’lum masalada manfaatdorligini turlicha bo‘lishiga olib keladi. Chunki o‘yin qoidalarini birxilashtirishdan rivojlangan davlatlar ko‘proq manfaatdor bo‘ladilar. Bunday sharoitda norozilik, manfaatlar qarama-qarshiligi kuchayadi. Natijada insoniyat yangi mojarolar, urushlar girdobiga tushib qolishi mumkin. Bizningcha mintaqaviy hamkorlik orqali bu muammoning oldini olsa bo‘ladi. Ya’ni, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari oqibatida davlatlar milliy manfaatlarini uyushgan holda, hamkorlikda har qanday kuch oldida himoya qila oladilar.

Xullas, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari globallashuvning ijobiy jihatlarini rivojlantirishga, salbiy jihatlaridan himoyalani shga imkon

⁹³ Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Изд. 2-е, доп. и перераб.: Учебник для вузов. - М.: Логос, 2000. - С.141

⁹⁴ Жўраев Т. Миллий давлатчилик: хавфсизлик ва барқарорлик. -Т.: Академия, 2007. – Б.117-118.

yaratadi. Shu bilan birga davr talabi bo‘lgan xalqaro tizimni isloh qilishga, xalqaro munosabatlarda yangicha gartibotlar shakllanishiga, insoniyat uchun vorisiylikni, taraqqiyot davomiyligini ta’minlashga imkoniyat paydo bo‘ladi. Bir so‘z bilan aytganda, mintaqaviy hamkorlik umuminsoniy taraqqiyot nuqtai nazaridan konstruktiv jarayon bo‘lsa, globallashuvning destruktiv jihatlari ham mavjud.

2. Mintaqaviy hamkorlik va mintaqaviy integratsiya

Hamkorlikni davlatlar misolida olsak, ular vujudga kelgandan buyon u yoki bu ko‘rinishda hamkorlik qilib kelishgan. Hamkorlikda asosiy e’tibor milliy manfaatlarga qaratiladi, davrning xususiyati, u yuzaga keltiradigan muammolar nuqtai nazaridan yondashiladi. Davlat hamkorlikdan manfaatdor bo‘lsa, albatta unda ishtirok etadi. Mintaqaviy integratsiyada esa asosan kelajakdagi samara ustuvorlik qiladi. Shuningdek, mintaqaviy hamkorlik bilan mintaqaviy integratsiya uzviy bog‘liq. Bu ikki jarayon uchun davlatlarning taraqqiyot darajalari, siyosiy tuzumining yaqinligi muhim ahamiyatga ega. Bunday omillar bo‘lmasa, ikki jarayon ham samara bermaydi. Deylik, Yaponiya bilan Shimoliy Koreya geografik nuqtai nazardan bir mintaqada joylashgan, bunda makon omili mavjud bo‘lsa-da, ularning siyosiy tuzumlari va iqtisodiy darajalaridagi farq jarayonning amalga oshishiga to‘sqinlik qiladi.

Mintaqaviy integratsiya hamkorlikni institutsiyalashuvi hamdir. Hamkorlik uchun esa institutsiyalashuv shart emas. Shunga qaramay har qanday integratsion jarayonlarning ibtidosi aynan hamkorlikdan boshlanadi. Mintaqaviy hamkorlik natijasida integratsiya jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi.

Bugungi kunda mintaqaviy integratsiyaning eng katta kamchiligi – milliy suverenitetga daxl qilishi ko‘pchilik tomonidan tan olinmoqda. Ya’ni, aksariyat tadqiqotchilar “mintaqaviy integratsiya” tushunchasini tahlil qilishda va o‘rganishda umumiy manfaatlar ustuvorligini ta’minlash maqsadida davlatlar o‘zlari yaratayotgan yangi institutsional strukturaga o‘z suverenitetlarining bir qismini berish jarayoni” sifatida qarashadi⁹⁵.

⁹⁵ Qarang. Corbey D. Dialectical functionalism: stagnation as a booster of

Lekin boshqa bir tadqiqotchilar mintaqaviy integratsiya jarayonlari milliy suverenitetga hech qanday daxl qilmasligini ta'kidlaydilar. Jumladan, rossiyalik olim T.V. Bordachyov "Yevropa ittifoqiga kiruvchi davlatlar siyosiy va iqtisodiy sohalarda istisnosiz suverenitet huquqini saqlab qolgan. Milliy mudofaa, tashqi energetika sohasidagi aloqalar, adliya va ichki ishlar, migratsiya siyosati va ta'lim milliy hukumat qo'lida"⁹⁶, degan fikrlarni qayd etadi. U olim quyidagi sotsiologik tadqiqotlar natijasiga suyanib o'z fikrini isbotlashga urinadi. Yevrokomissiyaning sotsiologik xizmat tashkiloti 2011-yil kuzida o'tkazgan Yevropa davlatlarida jamoatchilik fikrini o'rganishga doir tadqiqotlarida 42% aholi o'z davlatlarini fuqarosi ekanligi, hech qachon Yevropa fuqarosi bo'lmaganliklari, 37% aholi onda-sonda Yevropa fuqaroligini his qilganligini, 7% aholi avvalo Yevropa Ittifoqi fuqarosi ekanligi, 53% Yevropalik davlatlarining Yevropa ittifoqiga a'ziligini qo'llab- quvvatlashlarini e'tirof etishadi⁹⁷.

Umuman olganda, siyosiy integratsiyaga ustuvorlik berilgan integratsiya jarayonida suverenitetni cheklash mavjud. Chunki, integratsiya jarayonlariga ishtirok etuvchi davlat ichki siyosatda ham, tashqi siyosatda ham umummanfaatlarni hisobga olishga majbur bo'ladi, ikkinchidan, ma'lum bir vakolatlarini mintaqaviy tashkilotga beradi va bu tashkilot davlat ustidan nazorat o'rnatadi. Masalan, Ukraina muammosi bilan Rossiyaga nisbatan santsiya qo'llash masalasi Evro organda ko'rib chiqilib shunday qarorga kelindi, a'zo davlatlar esa katta iqtisodiy zarar ko'rishlariga qaramasdan uni amalga oshirmokdalar. Balki, bu Yevropada tinchlik va taraqqiyot uchun eng samarali yo'ldir. Aynan bu masala haqida Jon Monning quyidagi fikrlari diqqatga molik: "Agar mintaqa davlatlari o'z milliy suverenitetlarini ustuvor yo'nalish sifatida qarab rivojlangudsk bo'lishsa, Yevropada hech qachon tinchlik bo'lmaydi. Chunki bunday rivojlanish davlat-

European integration // International Organization. 1995. Vol. 49. №2. P. 255.

⁹⁶ www.globalaffairs.ru/numbers/24/7045.html

⁹⁷ www.globalaffairs.ru/numbers/24/7045.html

larning ustunlik qilish siyosatiga va iqtisodiy qaramligiga olib keladi. Yevropa davlatlari yakka holda o'z xalqlari uchun yetarli darajadagi turmush sharoitini yaratib bera olmaydilar"⁹⁸.

Masalaning boshqa tomoni shundaki, integratsion birlashmalarda vujudga kelayotgan turli muammolar yuzasidan munozaralar hamon davom etmoqda. Masalan, Buyuk Britaniyaning Yelga nisbatan munosabati, YeI kengayishining keyingi taraqqiyotga ta'sir etishi masalalari yoki Gretsiyaning ittifoq tarkibida qolish yoki qolmasligi masalalarida, u ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, hozirgacha YeI manfaatlari bilan AQSh manfaatlari ko'pchilik holatlarda muvozanatlashib kelgan bo'lsa, bugungi kunda bu borada ma'lum muammolar paydo bo'lmoqda.

Bugungi kunga kelib yetakchi davlatlar mintaqaviy integratsiya subyektlarini (birlashmalarni) tuzish orqali geosiyosiy nuqtai nazardan, o'z mavqelarini mustahkamlab olishga intilishlari diqqatni jalb etadi. Masalan, MERKASURda AQSh manfaatlari ustuvorlik kasb etayotganligi fikrimizni tasdiqlaydi. Boshqacha aytganda, nazariyada biz ko'p ta'kidlagan tenglik va ixtiyoriylik amalda hammavaqt ustuvorlik kasb etmayapti. Rivojlangan davlatlarning mintaqaviy integratsiya niqobida yangi bloklarni shakllantirish ehtimollari ham hatarli tus olayotganligi tashvishlidir.

Tinchlikni saqlash, xavfsizlikni ta'minlash, manfaatlar muvozanatini ta'minlash, umummilliy manfaatlar uyg'unligiga erishish, hamkorlik natijasida shaxs va jamiyat farovonligini ta'minlash mintaqaviy hamkorlikning asosiy vazifasini tashkil etadi. Bundan tashqari, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari umuminsoniy taraqqiyot omili sifatida evolyutsion tarzda rivojlanib bormoqda.

Mintaqaviy hamkorlik jarayonlari rivoji uchun quyidagi shart-sharoitlar muhimdir:

1. Geografik yaqinlik. Ya'ni, geografik nuqtai nazardan bir mintaqada joylashganlik.

2. Barqaror taraqqiyot. Bunda iqtisodiy, siyosiy barqarorlik va shu asosida taraqqiyot ko'zda tutiladi.

⁹⁸ Kohl H. Die Europäische Gemeinschaft - Bilans und Perspective// Europe - unzure Zukunft. Herford. 1989 -S.21

3. Davlatlar siyosiy tizimining mutanosibligi. Davlatlar siyosiy tizimlarining mutanosib bo'lishi, ya'ni har bir tizimning o'z tartibodlari bo'ladiki, ular bir-biriga mos kelmasa hamkorlik kutilgan samara bermaydi.

4. Hamkorlikni siyosiy elita va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi.

5. Milliy madaniyatlarning o'zaro yaqinligi va tarixiy ildizlarning umumiyliigi.

6. Boshqaruv shakli va iqtisodiy tizim o'xshashligi.

7. Harbiy potentsial darajasini yaqinligi va tashqi taxdidlarning umumiyliigi.

8. Davlatlarning hamkorlik tajribasi.

9. Umumiy muammolarning mavjudligi.

10. Tashabbuskorlik va siyosiy liderlarning unga moyilligi.

Mintaqaviy hamkorlikning mazmun-mohiyatini anglashda uning tamoyillari ham muhim ahamiyatga ega. Bu borada rossiyalik olim E.Kuznetsova: "1) manfaatlar balansi; 2) o'zaro kelishuvlar tizimiga putur etkazilgan taqdirda, ittifoqchi davlatlarning aralashuv huquqiga egaligi; 3) ko'ptomonlama harakatda bo'lish⁹⁹ni mintaqaviy hamkorlik tamoyillari sifatida ilgari suradi. Bunday yondashuvga qo'shilgan holda, tenglik va ixtiyoriylik jarayonning asosiy tamoyili deb hisoblaymiz. Aynan ana shu tamoyillar orqali mintaqaviy hamkorlik jarayonlari mevasi bo'lgan davlatlararo birlashmalar kuchga asoslangai imperiya yoki ittifoqlardan farq qiladi. Shularni inobatga olib, mintaqaviy hamkorlikning asosiy tamoyillariga: a) tenglik; b) ixtiyoriylik; v) milliy manfaatlar uyg'unligi asosida shakllangan umummanfaatlar ustuvorligi; d) o'zaro ishonch va hurmat; s) milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik; i) ichki ishlarga aralashmaslik tamoyillarini kiritish mumkin.

Tenglik manfaatdorlik bilan bog'liq bo'lib, bu jarayonda ishtirok etuvchilar har qanday umumiy xatti-harakatlardan teng manfaatdor-

⁹⁹ Кузнецовн Е. Разммшления...// Международная жизнь. №2 2013, - С. 6-7.

ligi bilan bogliq. Buning murakkabligi shundaki, nafaqat bugungi kundagi teng manfaatdorlik, balki istiqboldagi teng manfaatdorlik ham ta'minlanishi muhim.

Ixtiyoriylik haqida to'xtaladigan bo'lsak, avvalo hamkorlik qilish yoki qilmaslik masalasida ixtiyoriylik bo'lishi lozim. Buning muhim jihati shundaki, ixtiyoriylik bo'lgan joyda kuchga hojat qolmaydi. Uning asosida amalga oshirilgan har qanday hatti-harakat majburiylik orqali amalga oshirilganga nisbatan samaraliroq kechadi. Bundan tashqari, u demokratik tamoyillarga ham mos keladi. Shu bilan birga, ixtiyoriylikni ma'suliyat bilan chegaralab turish maqsadga muvofiq.

Milliy manfaatlarni uyg'unlashtirish orqali umumintaqaviy manfaatlarni shakllantirishga amal qilish muhim ahamiyat kasb etib, har qanday hamkorlik jarayoni natijasi ana shu tamoyilga nechog'lik amal qilinishiga bogliq. Bunda nafaqat bugungi kundagi manfaatdorlik, balki istiqboldagi manfaatdorlik ham inobatga olinishi va bosqichma bosqich uyg'unlashtirib borilishi ahamiyatlidir.

O'zaro ishonch va hurmat. Hamkorlik subyektlari zimmlariga olgan vazifani amalga oshirishga yoki istiqbolda hamkorlikdan manfaatdor bo'lishga ishonishi lozim. Shu bilan birga o'zaro hurmat ayniqsa siyosiy lider va siyosiy elita o'rtasida ishonch ham zarur. O'zaro ishonch va hurmat siyosiy liderning ambitsiyasini oldini oladi.

Umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik. Hamkorlikdan asosiy maqsad faravonlikni ta'minlashga qaratiladi. Bunda birlashib umumiy dushmanni izlash yoki urishish emas, balki umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik, do'stlikka amal qilish muhim omil hisoblanadi.

Rossiyalik tadqiqotchilar Yu.Borko va O.Butorinalar mintaqaviy hamkorlik haqida quyidagi xulosalarini qayd etadilar.

1. Hamkorlik maqsad emas, balki vosita.
2. Hamkorlik davomiylikni talab qiladi.
3. Hamkorlik tenglashtirilgan (adekvat) mehanizmlarga
4. muhtojlik sezadi¹⁰⁰.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning fikriga qo'shilgan holda, shuni qayd etish joizki, hamkorlikdan hamma manfaatdor bo'ladi. Sababi

¹⁰⁰ Европейский союз на пороге XXI века. Вьбор стратегии развития/ под ред. Ю.А.Борко и О.В.Буториной. - М.: Эдиториад УРСС, 2001. – С.79

hamkorlikda manfaatlar oson qondiriladi. Hamkorlikdan olingap samaradan hamma foydalanadi. Shu bilan birga mintaqani umumiy rivojlanishiga hissa qo'shadilar.

Hamkorlikni tenglashtirilgan (adekvat) mehanizmlarga muhtojlik sezishi hamkorlik jarayonlarida qatnashuvchi davlatlar manfaatlarini, pozitsiyalarini uyg'unlashtirib turish ancha murakkab masala bo'lib, har qanday hodisaga nisbatan mintaqa manfaatlaridan kelib chiqib teng javob qaytarishni talab qiladi. Uni adekvat mehanizmlar hal qila oladi.

Yana bir e'tiborli masala – mintaqaviy hamkorlikning chegarasidir. Deylik, Yevropa ittifoqi makon nuqtai nazaridan ancha kengaydi. Bu mintaqaviy hamkorlik tamoyillariga yoki xalqaro tartibotlarni, tizimbardor tayanchlarni mustahkamligiga nechog'lik ta'sir qiladi? Falsafadagi me'yor kategoriyasi bu masalada qanchalik sig'ishadi.

Zamon nuqtai nazaridan tahlil qilsak, mintaqaviy hamkorlik manfaatdorlik vujudga kelishi va hamkorlikni institutlashuvi bilan mintaqaviy integratsiyaga aylanadi (tomonlar manfaat ko'rsa). Albatta, hamkorlik jarayonlarini yakuni haqidagi fikrlarimiz bahsli bo'lishi mumkin. Lekin masalaga siyosat falsafasi jihatidan yondashsak, har qanday jarayonning ibtidosi va intihosi bo'ladi. Boshqacha aytganda, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari ibtidosi u yoki bu sohadagi hamkorlikni yo'lga qo'yish bilan boshlansa, uning intihosi mintaqaviy integratsiyaning vujudga kelishiga olib keladi.

Mintaqaviy hamkorlik obyektiv jarayondir. Muammo insoniyat undan o'z manfaati va taraqqiyoti yo'lida samarali foydalanishni o'rganishiga bogliq.

Endilikda xalqlar hamkorligi va hamjihatligi, muammolarni hal qilishi dunyoning taraqqiyotini kafolatlaydi. Shundagina siyosiy makonda hammaga joy topilib, hech kim o'zini kamsitilgan, huquqlari cheklangan, deb bilmaydi. Bunday imkoniyatga faqat mintaqaviy hamkorlik orqali erishish mumkin.

Mintaqaviy hamkorlik uchinchi ming yillik xalqaro siyosatida yetakchi mavqeni egallaydi. U global taraqqiyot zarurati sifatida shakllanadi. Ana shu haqiqatni o'z vaqtida tushunib etish va uni rivojlantirish uchun amaliy sa'y-harakatlarga o'tish vaqti etib keldi.

Uni nazariy jihatdan o‘rganish bugungi kunning eng dolzarb muammosi bo‘lgan insoniyat hayotining iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy sohalarida qanday o‘zgarishlar kechishini aniqlashda yetakchi omil vazifasini o‘taydi.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Integratsiya qanday jarayon?
2. Xalqaro siyosiy mintaqa geografik mintaqadan nimasi bilan farq qiladi?
3. Zamonaviy mintaqashunoslik tizimida qanday bo‘limlarni ajratib ko‘rsatish mumkin?
4. Integratsiya borasida qanday yondashuvlar mavjud?
5. Integratsiyani jadal rivojlanishi qachon boshlandi?
6. Mintaqashunoslik predmeti qaysi davrdan fan sifatida qabul qilindi?
7. Qaysi davr “Mintaqalar” deb nomlanadi va nima uchun?
8. Mintaqashunoslikning boshqa fanlar bilan o‘zaro qanday aloqadorligi mavjud?
9. integratsion jarayonning ijobiy tarafi nimadan iborat?
10. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati nimada?
11. Integratsiyani o‘rganishda pozitivistlar va kognitivistlar yondashuvlarida qanday farq bor?
12. “Tashkillashtirilgan integratsiya”dan “notashkiliy integratsiya”ning qanday farqi bor?
13. Yevropa, Osiyo, Afrika va Amerikada borayotgan integratsion jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. “Janubi-Sharqiy Osiyodagi integratsion jarayonlar” mavzusida ma’ruza tayyorlang.
2. “OTOIH forumi va Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari” mavzusida ma’lumotlar tayyorlang.
3. “OTOIHning asosiy maqsad va vazifalari” mavzusida referat tayyorlang.
4. Integratsiya borasidagi ta’riflarni o‘rganib tahlil eting.

5. Yevropa Ittifoqi doirasida integratsion jarayonlarni mustahkamlash boraida olib borilayotga chora tadbirlar haqida ma'ruza tayyorlang.

6. Hozirgi davrda mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

7. Markaziy Osiyo integratsiyasining xususiyatlari mavzusida referat tayyorlang.

8. Arab davlatlarida mavjud integratsion birlashmalar haqida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.

2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.

3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.

2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замоनावий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O'quv qo'llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

9-BOB. OSIYO REGIONALIZMINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Darsning maqsadi:

- Mintaqaviy integratsion uyushmalarning asosiy ko‘rinishlari, integratsiya va globallashtirish jarayoni, uning asosiy jihatlari va yo‘nalishlari haqida tushunchalarni shakllantirish;
- hozirgi davrda mintaqa va mintaqaviylashuvning nazariy masalalariga ilmiy baho berish;
- mazkur bilimlarni mustaqil tahlil qilishga ko‘maklashish; yoshlar o‘rtasida sog‘lom ma‘naviy va tarbiyaviy muhitni shakllantirish.
- talabalarning turli mintaqalardagi mamlakatlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko‘maklashish;
- usul va usullardan foydalanish tajribasini oshirish hamda ilmiy tadqiqot ishlari, axborot-tahliliy yozishmalarni olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatishdan iborat.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Mintaqa, mintaqaviylashuv, Osiyo, iqtisodiy birlashuvi, siyosiy birlashuvi, harbiy birlashuv, OTM, jahon hamjamiyati, Yangi industrial mamlakatlar, rivojlangan mamlakatlar, ASEAN, ATES.*

1. OTMning xalqaro munosabatlar tizimidagi roli.

Iqtisodiy integratsiya mintaqaviylashuv bilan yonma-yon sodir bo‘layotgan tushunchadir. Xalqaro integratsiya jarayonlari o‘tgan asrning 50- yillarida G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida boshlangan bo‘lib, ishlab chiqarish kuchlarini o‘sishi va sifat o‘zgarishlari, xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi va chuqurlashuvi, kapital va ishlab chiqarishning baynalminiallashuvi jarayonlari, sanoati rivojlangan mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda baynalminiallashuviga bo‘lgan harakatlari bilan bo‘g‘liqdir.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy sabablari fan texnika taraqqiyoti bo‘lib, u moddiy, moliyaviy, mehnat kabi ahamiyatli resurslar rivojini, shuningdek, ilmiy texnikaviy sohada alohida mamlakatlarning birlashib faoliyat yuritishdagi katta bozorlar yuzaga kelishini taqozo etadi. Iqtisodiy integratsiyaning bosh sabablaridan biri transmilliy korporatsiyalar ya’ni yirik xalqaro monopoliyalarning taraqqiyotidir.

Iqtisodiy integratsiyaning katta ahamiyatga ega bo‘lgan sababi bu siyosiy omildir. Bu omil davlatlarning integratsiya yordamida nufuzli siyosiy obro‘ qozonishiga, dunyo siyosiy hamjamiyatida yuqori maqoiga ega bo‘lishga intilishidan iboratdir.

Erkin savdo hududi – iqtisodiy integratsiyalarning boshlang‘ich darajasi bo‘lib, u mamlakatlarning soliq to‘lashga maxsus imtiyoz tartibiga amal qiladigan alohida hududdir. Unga kiritilgan tovarlar boj va kvotalar to‘lovidan ozod etiladi va bojxona nazoratidan holi bo‘ladi.

Bojxona ittifoqi- ikki yoki bir qancha davlatlarning bojar bo‘yicha o‘zaro chegaralarni bekor qilish va yagona boj tarifi joriy etish yuzasidan o‘zaro kelishuvidir.

Umumiy bozor iqtisodiy integratsiyasining hammadan ko‘proq rivojlangan turi. Integratsiyalashgan mamlakatlar nafaqat tovar va xizmatlar erkin harakati haqida kelishishadi, balki ishlab chiqarish faktorlari-davlatlar o‘rtasida kapital va ishchi kuchi borasida ham almashinuvlar qilishadi.

Iqtisodiy ittifoq- integratsiyaning oliy formasi bo‘lib, bunda qatnashuvchi mamlakatlar o‘z iqtisodiy siyosatlarini, shu jumladan pul soliq va ijtimoiy siyosatlarini, shuningdek, savdoga ishchi kuch va sarmoya ko‘chib yurishga nisbat siyosatini muvofiqlashtiradilar. Unda bojxona tariflari, tovar va ishlab chiqarish faktorlari, mikroiqti-sodiy siyosat koordinatsiyalari, valyuta, budjet, pul sohalarida qonunchilikning unifikatsiyasi ko‘rib chiqiladi.

To‘liq iqtisodiy integratsiya-a’zo mamlakatlar guruhlariga yagona iqtisodiy siyosatni o‘tkazilishda qarab chiqilgan tillari aralashadi. Ular integratsion ittifoq chegarasida huquqiy qonunchilikning unifikatsiyasining talab qiladi.¹⁰¹

¹⁰¹ Ишмухамедов А.Э,Суннатов М.Н, Шибаршова Л.И.Жахон

XX asr oxirlariga kelib integratsiyalar jarayonining asosiy kuchi Osiyo-Tinch okeani hududida birlashdi. Ular o‘zlarida mavjud gigant imkoniyat hamda 3,5 mlrdga ega bo‘lgan aholisi bilan katta hududga ega bo‘lishdi. Ushbu hudud hisobiga hozirda 565 turdagi dunyo yalpi ichki mahsulotlarini ishlab chiqarish va jahon eksporti importining 45% lik ulushi to‘g‘ri kelmoqda.¹⁰²

Osiyo Tinch okeani hududi integratsion jarayonlarining o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:¹⁰³

- bu integratsiya iqtisodiyoti rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar jalb etiladi;
- integratsiya jarayonlari hududidagi mamlakatlar firma va korporatsiyalari o‘rtasida asosan makroiqtisodiy darajalarning yuqoriligi;
- integratsiya jarayonlarining maxsus alohida hududlarda yuqori darajada vujudga kelishi;
- integratsiya jarayonlari yuqori tayyorgarlikda tashkil etilmagan hududlarni rivojlantirishi;
- mavjud integratsion guruhlarining aniq ajratilmaganligi.

Osiyo- Tinch okeani hududi bir qator subregional birlashmalar, ya’ni janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN). Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati tashkiloti (ATES) – Avstraliya, Yangi Zellandiya erkin savdo hududi, Janubi-Tinch okeani forumi (YuTF), Tinch okeani iqtisodiy soveti (TES) dan tashkil topgan. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mintaq va mintaqaviylashuv jarayonini o‘rganish iqtisodiy integratsiyani o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Kelajakda asosiy iqtisodiy integratsiya guruhlarining tajriba va yutuqlaridan Markaziy Osiyoda integratsiya jarayonlarining sodir bo‘lishida foydalanish mumkin.

Keyingi uch yil ichida Osiyo-Tinch Okeani mintakasidagi (OTM) kuchlarning o‘zaro nisbati va geostrategik vaziyatda jiddiy o‘zgarishlar yuz bermoqda. OTMning dunyo siyosati va iqtisodi-

иктисодиётига интеграция.-Т.:ТДИУ,2004-б 67

¹⁰² Маматкулов Х.М. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма, Тошкент, 2008 й. 224 бет.

¹⁰³ Usha joyda

yoti konsentratsiyasining markazlaridan biriga aylanganligi ushbu o'zgarishlarning eng sezilarli o'zgarishlaridan biridir. Bu yerda amal qiladigan kuchlar balansi umuman dunyodagi geosiyosiy muvozanatning salmoqli elementi bo'lib bormoqda va uning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Urushdan keyingi davrda, asosan mustamlaka imperiyalarining barbod bo'lishi natijasida paydo bo'lgan yangi davlatlar dunyodagi o'z o'rnini izlashdi – ularning bir qismi ikkita ijtimoiy tizimning biri tomoniga o'tishdi, lekin asosiy ko'pchilik mamlakatlar qo'shilmaslik pozitsiyasini egallashni afzal bilishdi. Bunday siyosat yosh davlatlarga sezilarli siyosiy, harbiy-strategik va iqtisodiy foydalarni berdi. Ularni ushbu davlatlarning ko'pchiligi o'zlarining milliy rivojlanishi va xo'jaligini tiklash manfaatlari uchun qo'llashdi.

Bu davlatlar har ikkala tizim o'rtasida noziklik bilan ish yuritib va ularning har biridan maksimal foydalarni olish bilan o'z iqtisodiyotini tiklashdi, ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot yo'lidan borishdi, milliy-madaniy o'ziga xosligini mustahkamlash muammolarini hal etishdi. Ayni shu davrda «Osiyo mo'jizasi»ning yaratilishi boshlandi: unga ko'ra yaqinda mustamlaka va yarim mustamlaka bo'lgan mamlakatlarda gullab-yashnayotgan, dinamik rivojlanayotgan va kelajakka optimizm bilan qaraydigan davlatlarga – yangi industrial mamlakatlarga aylanishdi.

Lekin XX asr oxirida o'zgarishlar yuz berdi. Sovet Ittifoqidagi qayta qurish, «Berlin devori»ning qulashi, so'ngra SSSRning barbod bo'lishi dunyoning mafkuraviy jihatdan bir-biriga qarama-qarshi turadigan ikki lagerga bo'linishiga chek qo'ydi. O'z mohiyatiga ko'ra dunyodagi urushdan keyingi tartibning buzilishi boshlandi. «Sovuq urush» tugadi. Konfrontatsiyadan va o'tmishdagi ishonchsizlikdan holi, maksimal keng hamkorlikka va jahondagi hamma mamlakatlarning xalqaro barqarorlik va hammaning farovonligi manfaatlarini ko'zlab o'zaro harakat qilishga asoslangan prinsipial yangi tipdagi xalqaro munosabatlarni ko'rish kabi noyob imkoniyat ochildi.

Jahon hamjamiyati oldida jiddiy masalalar ko'ndalang bo'ldi: xalqaro munosabatlarning rivojlanishi qanday yo'nalishda ketadi va ochilgan imkoniyatlar amaliyotda qanday amalga oshiriladi, turli

davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qanday tamoyillar asosida shakllantiriladi? Munosabatlar birinchi navbatda Sharq bilan G'arbning bir-biriga qarama-qarshi turishiga asoslangan ikki qutbli dunyo o'rniga har biri alohida davlat, mintaqaviy va submintaqaviy tashkilot va birlashmalar roli oshib boradigan, hurmat qilish va aralashmaslik tamoyillari o'rnatiladigan, hech kim o'z irodasini boshqalarga tazyiq bilan o'tkazmaydigan chinakam demokratik, liberal va plyuralistik model paydo qilinadimi?

Hozirgi zamonning ana shunday tub masalalariga javoblarni izlashda OTM davlatlari muhim rol o'ynashdi. Ularning ko'pchiligi qadimgi tarix va madaniyat, bir-biri bilan o'zaro munosabatlarni qurishning noyob an'analoriga, murakkab nizoli vaziyatlarni hal qilishda o'z tajribasiga egadir. Bunda keyingi o'n yilliklarda ushbu mintaqa mamlakatlarining xalqaro ishlar va umumanjahon xo'jalik aloqalaridagi roli va ahamiyati tinmay oshib bordi. OTM to'g'risida hozirgi dunyo iqtisodiy rivojlanishining «lokomotivi» sifatida gapira boshlashdi, kelgusidagi yuz yillik haqida esa oldindanoq «Tinch Okeani asri» sifatida so'z ketmoqda. Buning uchun iqtisodiy va geosiyosiy jihatdan asoslar to'liq yetarli edi.

OTMda dunyoning eng qudratli va ta'sirchan davlatlari joylashgan. Ularning uchtasi – BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zolari, ikkitasi esa bunday o'rin da'vogari. Mintaqada uchta yadro quroliga ega davlatlar joylashgan, bir qator mamlakatlar esa yadro qurolini yaratishga qodirligi imkoniyatini isbotlagan yoki bu yo'nalishda ish olib borishayapti. Bu mintaqa mamlakatlari iqtisodiyoti eng so'nggi vaqtgacha dunyodagi eng jadal sur'atlar bilan rivojlanib keladi.

1997–1998-yillardagi birinchi mamlakatda Janubiy Osiyoga to'g'ri kelgan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz keltirib chiqargan jiddiy oqibatlariga qaramasdan umuman mintaqa mamlakatlari o'zlarini yana qayta tiklash va jadal xo'jalik rivojlanishi uchun asosiy obyektiv asoslarini saqlab qola bilishdi. Mintaqadagi barqaror harbiy-siyosiy barqarorlik sharoitida ularda inqiroz oqibatlarini nisbatan tez bartaraf qilish va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini qayta tiklash uchun barcha asoslar mavjud.

OTM salohiyati shunda namoyon bo‘ladiki, u o‘zining yanada kengayishi, binobarin, o‘zining hozirgi dunyodagi siyosiy va iqtisodiy mavqeini oshirishi uchun istiqbollarga egadir. Bunda gap mintaqqa ishlariga tobora ko‘proq yangi davlatlarni, avvalo Lotin Amerikasi, shuningdek, Osiyodagi Tinch Okeaniga bevosita chiqishga ega bo‘lmagan, OTMga yaqin mamlakatlarni jalb qilish haqida borayapti.

Markaziy Osiyodagi postsovet davlatlari va, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi xususida shuni aytish mumkinki, ular mustaqillikka erishgan vaqtidan boshlab hozirgi dunyoning qudratli qutblari ta’siri doirasini sezib turishadi. OTMdagi yetakchi mamlakatlarning Markaziy Osiyodagi vaziyatga ta’siri oshib borayapti. Markaziy Osiyodagi beshta respublikaning OTM tomoniga burilishi tezlashmoqda va ularning kelajagi qaysidir ma’noda ularning ushbu mintaqadagi mehnat taqsimotidan qanday o‘rin olishiga bog‘lik bo‘ladi.

Markaziy Osiyodagi barcha davlatlar ham dunyo okeaniga chiqish yo‘liga ega bo‘lmagan mamlakatlarga kiradi. Bunday vaziyatda «Ipak yo‘li XXI asrda» g‘oyasi juda ommaviy tus olayaptiki, uning qayta tiklanishi Markaziy Osiyoning jug‘rofiy izolyatsiyasiga barham berish va uni iqtisodiy jihatdan jahonga ochib berishga imkon beradi.

Bularning hammasi OTMdagi strategik vaziyatning rivoji va xalqaro munosabatlar dinamikasi tadqiqotini ilmiy-nazariy va amaliy nuqtai nazardan dolzarb qiladi. Buning ustiga, O‘zbekiston Respublikasi ushbu mintaqa mamlakatlari bilan samarali savdo-iqtisodiy hamkorlik qilishga tomon amaliy qadamlarni qo‘ymoqda.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “O‘zbekistonning qulay geosiyosiy holatidan maksimal foydalanish bizning manfaatlarimizga to‘g‘ri keladi. Yevropaga o‘tadigan va Yaqin Sharqdan Osiyo-Tinch Okeani mintaqasiga olib boradigan yo‘llar bizning respublikamizda kesishadi”.

Ana shuni hisobga olib, O‘zbekiston Respublikasi kompleks sharqiy siyosatni ishlab chiqayapti. Mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti bunga asos bo‘ladiki, bu hol uning Osiyo va Tinch Okeani siyosiy sohasida muvaffaqiyatli faoliyat olib borishiga kafolatdir.

XXI asrda OTM dunyodagi iqtisodiy va siyosiy rivojlanishning yangi asosiy markazlaridan biri bo‘ladi. Yuz yilliklar va ming yilliklar

oralig'ida xalqaro munosabatlar murakkablashib qoladi. Butun jahon tarixi paradigmasi o'zgardi. Sharq iqtisodiy va siyosiy salohiyatiga ko'ra G'arbdan qolishmaydi.

Osiyo mamlakatlari jahon siyosatida har doim muhim rol o'ynab kelgan. Mustamlakachilik bosqinlari paytida bosqinchilar to'dalari ayni shu yerga, g'oyat boy bo'lgan Hindiston va Xitoyga qarab intilishgan. Angliya, Fransiya, Gollandiya, chor Rossiyasi manfaatlari shu yerda to'qnash bo'lgan. Tez orada AQSh ham bu kurashga qo'shilib, Filippindagi qonli janglar bilan imperialistik urushlar asrini boshlab berdi. Harbiy-feodal Yaponiya ham ularga ergashdi.

Holbuki, AQSh XX asr boshidan OTMni o'zining geosiyosiy manfaatlari zonasiga aylantirib, Osiyo va Tinch okeani sohasida bosh subyektlardan biriga aylandi. Vashington o'zining Sharqiy Osiyodagi ta'sir doirasini mustahkamlash va boshqa davlatlar, ayniqsa Yaponiyaning haddan ortiq katta pozitsiyalarini tutib turishga intilib, OTMda o'zaro munosabatlarning yangicha konstruksiyasini shakllantirishga faol kirishdi. Amerika bilan Yaponiya manfaatlarining to'qnashuvi oxir-oqibatda Yaponiyaning 1941-yil dekabrda Perl-Harborga hujum qilishiga olib keldiki, bu ikkinchi jahon urushining bir qismiga aylanib ketdi. Yaponiya Tinch okeanidagi urushdagi mag'lubiyatdan keyin o'zining Shimoli-sharqiy Osiyodagi oldingi ustunlik holatidan mahrum bo'ldi. Uning tor-mor qilinishi va u tuzgan mustamlakachilik tizimining yemirilishi "kuch vakuumi"ni hosil qildi va mintaqadagi kuchlar nisbatining yangidan bo'linishiga olib keldi.

Yangicha kuchli va siyosiy paradigmalarda shakllana boshladi. Bunda Xitoy muhim rol o'ynay boshladi. XXR bilan Rossiya o'rtasidagi sherikchilik munosabatlarining qanday rivojlanishi va bunday sherikchilikka boshqa davlatlar, avvalo, AQShning qanday munosabatda bo'lishi ko'p jihatdan xalqaro munosabatlarning bo'lg'usi konfiguratsiyasini belgilab beradi.

Xitoyning AQSh va Yaponiya bilan yaqinlashuvi Uzoq Sharqdagi xalqaro aloqalar tisi va mazmuniga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Yangicha geosiyosiy voqealarda AQSh hali ham Oilgarigidek mintaqadagi "kuchlar balansi"ning o'ziga xos tartibga soluvchisi bo'lishga intilayapti. Shunga qarab Yaponiyaning o'z rolini juda os-

hirishga intilishi va Xitoyning qo‘shni mamlakatlar uchun o‘ziga tortish markaziga aylanishi amerikalik strateglarga AQSh manfaatlariga xavf bo‘lib ko‘rinayapti.

Keyingi yillarda XXR bilan Yaponiya o‘rtasida OTMda mintaqani hosil qiluvchilik markazi roli uchun yashirin kurash kuzatilayapti. Yaponiya-Xitoy munosabatlari sekin-asta OTMdagi vaziyatni belgilaydigan muhim omil bo‘lishi kutilmoqda.

Amerika-Xitoy munosabatlari esa bugungi kunda OTMdagi kuchlar paradigmasida asosiy o‘rinni egallaydi. Amerikalik ekspertlarning hisoblashicha, Xitoy yangi kuchli davlat roliga da’vogarlik qilish bilan AQShga qarshi chiqqandek bo‘layapti. Jumladan, AQSh Xitoyning bu mintaqada kuch ishlatish harakatlari boshlashidan xavfsiraydi. Bunday sharoitda Xitoy AQSh tomonidan amalda “tutib turish” obyektiga aylandi. O‘z navbatida, XXRda ham amerikaliklarni Xitoyning iqtisodiy rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi, uni bo‘lib tashlash, jahon hamjamiyatida o‘ziga munosib o‘rin olishiga qarshilik qilishga intilyapti, deb hisoblashadi.

Ikki qutbli xalqaro tizimning yo‘qolganligi ayrim mamlakatlarning bir paytlar bloklar yetakchilarining qat’iy nazorati ostida bo‘lgan Osiyoda mustaqil siyosat yuritishi uchun katta imkoniyatlar ochib berdi. Yangicha vaziyatda mintaqaning Janubiy Koreyadan to ASEAN mamlakatlarigacha bo‘lgan davlatlari o‘z mustaqilligi jiddiy mustahkamlab, mintaqadagi ishlarda tobora kattaroq rol o‘ynashayapti. Shunday qilib, Shimoliy-Sharqiy Osiyo va OTMdagi kuchlar balansi umuman dunyoning shu qismidagi “ikkinchi plandagi” mamlakatlarning geosiyosiy yo‘nalishiga bog‘liq bo‘ladi. Bu ikki qutbli tizimdan ko‘p qutbli tizimga o‘tish jarayonini tezlashtirib yuboradi.

Umuman olganda hozir mintaqada shakllanayotgan tuzilmani ko‘p qutbli tizim sifatida tavsiflash mumkin. Bu jarayon uchun AQShning ustunlik holatining biroz cheklanishi, SSSRga nisbatan Rossiya ta’sirining sezilarli oshishi, Yaponiyaning yanada faolroq pozitsiyalarga chiqishi, Xitoyning iqtisodiy, qisman, harbiy imkoniyatlarining jadal oshishi, mintaqadagi boshqa mamlakatlar siyosiy imkoniyatlarining mustahkamlanishi, ularning xalqaro ishlarda teng

huquqli munosabatlarga intilishi xosdir. Aftidan bunday tendensiyalar oldimizdagi o‘n yillikda hukmron tus oladi.

OTMdagi submintaqalar (Shimoliy-Sharqiy Osiyo, Hindixitoy, Janubiy-Sharqiy Osiyo, Janubiy Osiyo) etnomadaniy xususiyatlari, jahon sahnasidagi siyosiy “salmog‘i”, siyosiy va iqtisodiy integratsiyalashuvi va integratsion jarayonlarni rivojlantirish uchun imkoniyatlariga ko‘ra turlichadir.

Yaponiya, Xitoy, Koreya, Rossiya ish olib boradigan Shimoliy-Sharqiy Osiyo submintaqasi xalqaro miqyosda ancha “salmog‘li” roqdir. AQSh va Kanada submintaqa ishlariga Tinch okeani shimoliy qismi davlatlari sifatida jalb etilgan. O‘z navbatida, Janubiy-Sharqiy Osiyo mintaqasi ASEAN haqidagi amaldagi bitimga ko‘ra eng ko‘p integratsiyalashgan bo‘lib hisoblanadi.

Janubiy Osiyo uni OTMdagi submintaqalar qatoriga kiritish uchun Tinch okeanidan ancha olisda joylashgandek tuyuladi. Biroq, Janubiy Osiyo davlatlari va, birinchi navbatda, Hindiston va Pokistonning Shimoliy-Sharqiy Osiyo va Janubiy-Sharqiy Osiyo submintaqalaridagi xalqaro munosabatlarga jalb etilganlik darajasi shundayki, bu submintaqalardagi davlatlar o‘zining tashqi siyosiy strategiyalarini ishlab chiqishda ular jamuljam holda ko‘rib chiqiladi.

Bundan tashqari, yana bir hol bunday yondashuvni tasdiqlaydi: BMTning Hind okeani muammolari bo‘yicha maxsus rezolyutsiyasi 70-yillardayoq shunday tushuntirish bergan ediki, Hind okeani davlatlari nafaqat sohilbo‘yi mamlakatlari deb hisoblanadi, shu bilan birga okeanga bevosita chiqmaydigan mamlakatlar ham mintaqada yetarlicha siyosiy, iqtisodiy va boshqa manfaatlarga egadir. BMT qabul qilgan universalizm tamoyiliga amal qilib, bunday yondashuvni OTMga ham tegishli deb hisoblash mumkin.

2. ASEAN va ATEs tavsifi.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi jahon siyosatida tobora ko‘proq rol o‘ynamoqda, yer yuzi aholisining yarmidan ko‘pi yashaydigan ushbu mintaqadagi juda katta xom ashyo va kishilik resurslari tobora ko‘proq miqyoslarda jahon xo‘jaligiga qo‘shilib bormoqda. Osiyoda turli ijtimoiy tizimdagi davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlikning

g'oyat ulkan loyihalari, shuningdek, transosiyo transport tizimini yaratish, energetika resurslarini o'zlashtirish kabi va boshqa mintaqaviy rejalarni amalga oshirish uchun obyektiv shart sharoitlar yuzaga keldi.

ASEAN va ATES. Yer yuzining eng yirik qismi sifatidagi OTM hozirgi xalqaro munosabatlarda muhim rol o'ynamoqda. Ko'pgina tadqiqotchilar dinamik OTMning XXI asrda jahon iqtisodiy va siyosiy hayoti markazi bo'lishini allaqachon bashorat qilishgan.

Sharqiy Osiyo mamlakatlarining xalqaro miqyosdagi iqtisodiy va siyosiy ahamiyatining keskin oshishi ularning OTMdagi integratsion jarayonlarga ta'sirining kuchayishiga ham sabab bo'ldi. Janubiy Sharqiy Osiyo Mamlakatlari Assotsiatsiyasi tashkil topganiga 32 yil to'ldi. Hozirgi paytda mintaqadagi o'nta mamlakat: Bruney, Kombojja, Indoneziya Respublikasi, Laos Xalq Demokratik Respublikasi, Malayziya, Filippin Respublikasi, Singapur Respublikasi, Tailand Qirolligi, Vetnam Sotsiolistik Respublikasi, Myanma ittifoqi, ASEAN (ASEAN) a'zolari hisoblanadi. Mintaqa mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro bir birini tushunishni yaxshilashga yordam berish, tinchlik, barqarorlikni saqlab qolish, tenglik va o'zaro foyda tamoyillari asosida madaniy soha va xalq farovonligi sohalaridagi hamkorlikni yaxshilash tashkilot maqsadlari deb e'lon qilingan.

O'ttiz yildan ortiqdan muddatdan beri OTM mamlakatlarining akademik, amaliy va siyosiy doiralarida ayrim davrlarda har xil intensivlik darajasi bilan Tinch okeani hamjamiyati deb ataladigan u yoki boshqa shakldagi uyushmani tashkil qilish konsepsiyasi muhokama etib kelinadi. Biroq, nisbatan kompakt, asosan quruqlikda joylashgan va iqtisodiy taraqqiyot darajasi hamda madaniy tavsifnomalariga ko'ra deyarli bir xil tartibdagi mamlakatlardan iborat G'arbiy Yevropadan farqli ravishda Tinch okeani basseyni ulkan jug'rofiy, asosan suvli makonni qamrab olgan. Bunda ushbu hududning chekkalari bo'ylab o'zaro bir biridan iqtisodiy parametrlari, madaniy tarixiy, diniy etnik va boshqa jihatlariga ko'ra jiddiy farq qiladigan davlatlar joylashgan. Shuning uchun bu yerda davlatlarning siyosiy manfaatlarini aytmaganda ham, iqtisodiy manfaatlarning to'g'ri kelishi negizida birlashuvi g'oyasi uzoq muddatdan beri amalga oshmay kelyapti.

Shu bilan birga 90-yillarga kelib, Tinch okeani iqtisodiy hamkorligining institusional asoslarini yaratish uchun sekin asta harakat qilishda mintaqada iqtisodiy integratsiya tendensiyasining o'sishi, shuningdek, "sovuq urush"ning tugallanishi shaklidagi muayyan qulay shart sharoitlar yetildi. Hozir Osiyo – Tinch okeani iqtisodiy hamkorlik tashkiloti – ATEs (AREK) ana shunday imkoniyatga ega.

ATEs 1989-yilda Tinch okeani basseynida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida Avstraliyaning o'sha paytdagi bosh vaziri B.Xouk taklifiga ko'ra tashkil etilgan. Hozirgi paytda 21ta davlat va OTM hududlari ATEs ishtirokchilaridir. Avval boshda qatnashchilar 12ta edi: Avstraliya, Bruney, Kanada, Indoneziya, Yaponiya, Malayziya, Yangi Zelandiya, Filippin, Singapur, Janubiy Koreya, Tailand va AQSh. Keyingi yillarda ularga Xitoy, Gongkong (ATEs doirasida u "Gonkong, Xitoy" deyiladi), Tayvan (ATEs doirasida u "Xitoy Taypeyi" deyiladi), Meksika, Chili, Papua-Yangi Gvineya, Vetnam, Peru va Rossiya. Ular hissasiga katta iqtisodiy salohiyat – jahon YaMMning 60 %dan ortig'i va jahon eksportining yarmiga yaqini to'g'ri keladi; ATEsda jahon aholisining qariyb 2\5 qismi yashaydi.

Avval boshda ATEs konferensiyalari uning qatnashchilari uchun umumiy manfaatga ega iqtisodiy hamkorlik masalalari bo'yicha maslahatlashish joyi bo'lgan. Biroq vaqt o'tishi bilan u OTMdagi erkin savdo, investisiyalar va iqtisodiy hamkorlikka yordam beradigan yetakchi tuzilmaga aylandi, uning konferensiyalari maqomi esa vazirlar darajasidan oliy darajadagi rahbarlar uchrashuvigacha o'sdi.

ATEsda uchta yangi ishtirokchining paydo bo'lishi bilan (Rossiyadan tashqari yana Vetnam va Peru, ular ATEsning Malayziya poytaxti Kuala Lumpurda 1998- yil noyabrda bo'lib o'tgan sammitida tashkilotning to'la huquqli ishtirokchilari deb rasmiy e'lon qilindi) forumning iqtisodiy va siyosiy salohiyati sezilarli o'sdi. Jahon YaIMning 60 %dan ortig'i va jahon eksportining yarmiga yaqini to'g'ri keladi; ATEsda jahon aholisining qariyb 2\5 qismi yashaydi. ATEs mintaqasida BMT xavfsizlik kengashi beshta doimiy a'zosidan uchtasi (AQSh, Xitoy, Rossiya) shuningdek, Yaponiya joylashgan.

Forum faoliyatining asosiy yo'nalishlari ATEsning har yilgi sammitlarida va tashqi ishlar vazirlari kengashlarida, shuningdek, ATEs

uchun ustuvor faoliyat yoʻnalishlariga boshchilik qiladigan bir qator tarmoq vazirlari (moliya, kishilik resurslarini rivojlantirish, energetika vazirlari va boshqa ayrimlari) uchrashuvlari jarayonida belgilanadi. Forumning amaliy faoliyati ishchi guruhlar va qoʻmitalari va ATESning boshqa ayrim boʻlinmalari orqali amalga oshiriladi.

ATES ishchi guruhlar va qoʻmitalari amaliy faolligining asosiy mazmuni shundan iboratki, ular ATES mamlakatlari sammiti jarayonida qabul qilinadigan qarorlar va hujjatlar asosida ish yuritishadi va oʻz vakolatlari doirasida yaqin istiqbol uchun hamkorlikning asosiy aniq yoʻnalishlarini belgilashadi. ATES Kotibiyati va ishchi guruhi (qoʻmitasi) rahbariyati ular faoliyatining bunday yoʻnalishlarini ishlab chiqishadi; ular taklif qiladigan tavsiyalar ishchi guruh (qoʻmita) lari majlislarida ATESga aʼzo boʻlgan barcha mamlakatlar delegatsiyalari, sharhlovchilar va mehmonlar ishtirokida muhokama qilinadi va tasdiqlanadi.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Jahon xaritasida Shimoliy Sharqiy Osiyo davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering?
2. OTOM davlatlari tashqi siyosat konsepsiyasi asosiy oʻlchamlari tushunchasiga taʼrif bering?
3. JShO davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
4. JShO davlatlarining AQSh va Yevropa davlatlari bilan munosabatlari nimadan iborat deb oʻylaysiz?
5. Bugungi kunda AQShning OTOM siyosati qanday?
6. Uzoq Sharq davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. ASEANning bugungi kuni va istiqbollari haqida maʼlumot bering.
8. Yaponiyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
9. Koreyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
10. “Hozirgi davrda OTOM muammolari” mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
11. “JShO davlatlarida islom omili” mavzusini muhokama etish.

12. Yevropa Ittifoqining JShO davlatlari munosabatlari haqida ma'lumot bering.

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Uzoq Sharq davlatlarini siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering ?

2. AQShning Uzoq Sharqdagi siyosatini xarita yordamida aytib bering ?

3. Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.

4. Yaponiyaning xalqaro munosabatlardagi o'rnini yoritib bering.

5. Avstraliya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini tavsiflab bering.

6. Zamonaviy bosqichda Koreya yarimoroli davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

7. "OTOM – Yevropa munosabatlari" mavzusida ma'ruza tayyorlash.

8. Yevropa Ittifoqi tashqi siyosatida ASEAN davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.

9. Xitoy tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini yoritib bering.

10. Yaponiya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari haqida gapi

10-BOB. YAQIN SHARQ MINTAQASI DAVLATLARI JAHON SIYOSATIDA

Darsning maqsadi:

- talabalarining Yaqin Sharq mintaqasi davlatlaridagi siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga koʻmaklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qoʻllashni oʻrgatish;
- talabalarga Yaqin Sharq mintaqasi davlatlarining xalqaro munosabatlar tizimidagi oʻrni borasidagi toʻla maʼlumotlarni yetkazish hamda ushbu jarayonlarning oʻziga xos jihatlari bilan ularni tanishtirib borish.
- talabalarda davlatni har tomonlama rivojlantirish jarayonida oʻta muhim, oʻziga xos rol oʻynovchi tashqi siyosat va uning maqsadlarini amalga oshirishda muhim omil hisoblangan xalqaro muzokaralar boʻyicha nazariy bilim va amaliy mahoratni shakllantirish.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Fors koʻrfazi, Yaqin Sharq, Xormuz boʻgʻozi, FKADHK, “jahoniy davlat”, “mintaqaviy davlat”, “odatdagi davlatlar”, “Qaynoq nuqta”, Arab-Isroil mojarosi.*

1. Yaqin Sharq mintaqasining oʻziga xos xususiyatlari

Bugungi kunda koʻpchilik davlatlar tashqi siyosiy strategiyalarida energetik resurslar xavfsizligi, energetika infrastrukturasi rivojlantirish va umumiy energetika tizimini shakllantirish masalalari asosiy geosiyosiy omillar sifatida eʼtirof etilmoqda. Xususan, Fors koʻrfazi mintaqasi xavfsizligida energetik xavfsizlikka nisbatan yangicha yondashuvlarning yuzaga kelishi natijasida mintaqa davlatlari siyosatida anʼanaviy ustuvorlikka ega boʻlgan neft-gaz siyosatiga nisbatan munosabat yanada markazlashtirilmoqda.

Yaqin Sharq – Osiyo, Afrika va Yevropaning kesishgan mintaqasida joylashgan. Bundan tashqari geosiyosiy ahamiyati jihatidan Yaqin Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyo bilan birgalikda chegaradosh sifatida qaralib, geostrategik va geosiyosiy imperializm, shu jumladan, AQSh hegemonlik loyihasida juda muhim oʻrin egallaydi.

Yaqin Sharq mintaqasi jahonning muhim transport koridori hisoblanadi. Aynan shu yerda Atlantika va Hind okeanini bir biriga bogʻlaydigan muhim geostrategik ahamiyatga ega boʻlgan Suvaysh kanali joylashgan hamda shu mintaqada davlatlari qulay dengiz yoʻllariga chiqish imkoniyatiga ega, bu xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi rolini oshirish va ishtirokini kengaytirishda zaruriy omillardan biridir.

Yaqin Sharq dunyo aholisining deyarli yarmi eʼtiqod qiladigan uch eng yirik jahon dinlari: Islom, Yaxudiy va Xristian dinlarining kelib chiqish markazi hisoblanadi.

Yaqin Sharq jahon neft zaxirasining 61,7%igaga va tabiiy gaz zaxirasining 40,6%igaga egalik qiladi. Mintaqadagi ikki davlatda esa dunyo neft zaxirasining 35%i jamlangan: Saudiya Arabistonida 26%, Eronda 9%. AQSh Energetika Departamenti tahliliga koʻra, jahonda energetika mahsulotiga boʻlgan talab 1993- va 2015-yil oraligʻida 50%ga ortadi. Bu esa mintaqada davlatlarining jahon iqtisodiyotida va siyosatida taʼsiri oshishiga olib kelmoqda. Xususan, bir qator mamlakatlarga koʻra 2003 -yilgacha faqatgina Saudiya Arabistoni tomonidan AQShga toʻgʻridan-toʻgʻri kiritilgan investisiya miqdori 4000 mlrd. dollar atrofida boʻlgan. Lekin, shu bilan bir qatorda mazkur energetika zaxiralari mintaqaga nisbatan yirik davlatlarning qiziqishi va taʼsirini ortishiga va bevosita mintaqada davlatlari ichki ishlariga aralashishga sabab boʻlmoqda.

Bu mintaqadagi neft tarixi 1914–1918-yillar “Buyuk urush” nomi bilan mashhur boʻlgan urush davomida Britaniya Harbiy dengiz floti tuzish bilan bogʻliq. Britaniya imperiyasi bu yerda harbiy kemalar uchun energiya zaxiralari qazib olishni maqsad qilgan. Shundan buyon Yaqin Sharqning katta energetika zahiralari doimo sobiq va hozirgi yetakchi davlatlarni: Fransiya, B.Britaniya, AQSh va Sobiq Sovet Ittifoqini jalb etib kelgan. Neft kashf etilishi sababli mintaqada diniy nizolar va boy resurslar hamda unumdor yerlar uchun kurash boshlandi.

Bundan tashqari, Arab dunyosi jahon siyosiy va iqtisodiy barqarorligini taʼminlashdagi rolini yaqqol namoyish etadi. Arab dunyosi mamlakatlari yakdilligining dunyo miqyosidagi siyosiy va iqtisodiy

ahamiyati shunda namoyon bo‘ladiki, u jahon neft bozoridagi vaziyatga hal qiluvchi ta‘sir ko‘rsatishga qodirdir. Birinchi marta bu 1973–1974-yillarda “energetik tanglik” davrida namoyish etildi. Oktabr urushi (1973) chog‘ida G‘arb mamlakatlari Isroilni qo‘llab-quvvatlaganiga javoban OPEK mamlakatlari jahon bozoriga neft yetkazib berishni to‘xtatib qo‘ydilar. Bundan ko‘rinadiki, arab olamining siyosiy va iqtisodiy ta‘sir ko‘rsatish imkoniyati hozirgi kunda bir qator yirik davlatlarning milliy manfaatlarini ijrosidagi qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Shuni ta‘kidlash kerakki, zamonaviy davrda hech bir davlat mustaqil o‘z energetik ehtiyojlari va imkoniyatlarini yuzaga chiqara olmaydi. Ayniqsa, jahon siyosatida energiya taqchilligi va xavfsizligi masalalari global muammo sifatida ko‘rilayotgan bir davrda mintaqalar va davlatlarning bir-biriga energetik bog‘liqlik darajasi yanada ortdi.¹⁰⁴ Shu bois hozirgi vaqtda energetika siyosati bir qator davlatlarning, xususan, jahonning yirik davlatlari tashqi siyosiy faoliyatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bunday fenomen bir qancha omillar bilan tushuntirilishi mumkin. Jumladan, jahon energetika bozori subyektlarining o‘z energetik xavfsizligini ta‘minlashga bo‘lgan ehtiyoji, energetika sohasidagi samarali biznes manfaatlarini, neft-gaz xom ashyosini qazib olish, qayta ishlash, transportirovka qilish va boshqalar. Shuni ta‘kidlash joizki, zamonaviy dunyoda energetika jahon iqtisodiyotining dinamik rivojidadagi eng asosiy unsur bo‘lishi bilan birga, umumiy xalqaro munosabatlar tizimiga ta‘sir ko‘rsatuvchi birlamchi omillardan biri sifatida yuzaga chiqdi. Bundan tashqari, dunyo miqyosida energetik bog‘liqlik va energiyaning birlamchi manbalari iste‘moli hajmi oshib borayotganligi mintaqada xavfsizlikka nisbatan yangi tahdidlar ko‘lamining kengayishi xavfini tug‘diradi. Shuning uchun “Arabiston oltiligi” davlatlari oldida mintaqaviy energetik xavfsizlikni ta‘minlash masalasi har qachongidanda dolzarbdir.

2. Yaqin Sharqdagi so‘nggi siyosiy jarayonlar

¹⁰⁴ Гладкий Ю.Н,ЧистобаевА.И.Регионоведение: -М.:Гардарики,2003. – С. 56.

Arabiston oltiligi davlatlarining ulkan energetik imkoniyatlari jahonning yirik davlatlari e'tiborini tortmasdan qolmaydi. Ayniqsa global energetik iste'mol darajasining kun sayin oshib borayotganligi, neft va gaz zahiralarning esa tobora kamayib borishi, bundan tashqari, muqobil energiya manbalarini yaratish harakatlari unchalik ham kutilgan natija bermayotganligi energetik raqobatning kuchayishiga sabab bo'ldi. Ma'lumki, jahon energetik ehtiyojlarning asosiy qismi neft va gazga boy mintaqalar hisobiga qondirilib kelinmoqda.

Bugungi kunda FKADHK davlatlarining siyosiy va iqtisodiy xavfsizligiga eng katta tahdid Eronning yadroviy dasturi borasidagi siyosatidir. Jahon hamjamiyatining Eronga nisbatan keskin siyosiy va iqtisodiy bosimlari Kengash davlatlarining jiddiy xavotiriga sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari Iroqdagi vaziyatning to'liq izga solinmaganligi Kengash davlatlarining istiqbolli iqtisodiy loyihalari amaliyotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ma'lumki, Iroqda jahon neft zahiralarning 11 % joylashgan. Bu ko'rsatkich mintaqaviy energetik loyihalarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tobora diniy nizolarning avj olayotganligi, sunniy va shia mazhabi o'rtasidagi doimiy raqobat muhiti, natijada mintaqaga nisbatan butun bir terrorizm o'chog'i sifatida qaralishi, islom dini va madaniyatiga nisbatan radikal qarashlarning kuchayishi neft va gaz sohasiga xorijiy investisiyalarning jalb qilinishi va istiqbolli bozorlarni egalashga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Qudratli davlatlarning mintaqadagi siyosati bevosita neft va gaz resurslarini qo'lga kiritish bilan bog'liq ekanligi bugungi kunda hech kimga sir emas. Bu borada Birinchi Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi mulohazalari muhim ahamiyatga ega: "...kimda-kim neft va gaz zaxiralarga hukmronlik qilsa, dunyoga hukmron bo'lishi mumkin degan qarashlar kuchayib bormoqda. Va aksincha – kimdagi shunday resurslar bo'lmasa, neft-gaz, umuman, uglevodorod xom ashyosiga ega boshqa davlatlarga nisbatan turli harakatlar ham sodir bo'layapti. Chunki qudratli davlatlar yaxshi biladiki, mana shunday boylik kimning qo'lida bo'lsa, u boshqalarni o'z ta'siriga olishning kaliti, vositasi bo'lib xizmat qiladi".

Umumlashtirib aytadigan bo'lsak, Yaqin Sharq mintaqasi ja-

hon hamjamiyatida o'zining geografik joylashuvi, tabiiy resurslarga boyligi, qulay geoiqtisodiy sharoitlarga egaligi va uch yirik dinning kelib chiqish markazi ekanligi bilan muhim o'rin egallab kelmoqda¹⁰⁵. Mazkur omillar bir tomondan mintaqa davlatlarining xalqaro maydonda iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan rolining oshishiga olib kelsa, ikkinchi tomondan mintaqaning dunyoda yirik davlatlar manfaatlari to'qnashuv markaziga aylanib qolishiga sabab bo'lmoqda.

Yaqin Sharqdagi urushlar jahonning boshqa mintaqalardagi kabi yirik fojiali natijalar keltirdi. Yaqin Sharqdagi urushlar nafaqat davlatlararo, yoki tuzimlararo balki siyosiy, ijtimoiy guruhlar o'rtasida yuz berganligi bilan ajralib turadi. Ular siyosiy o'zgarishning fundamental o'zagi bo'lib, bu energetik zaxiralar va muammolarga boy mintaqaning siyosati va tarixidagi parodaksal va muhim omillarga sabab bo'ldi. Yaqin Sharq tadqiqotchilari tomonidan har tomonlama, atroflicha o'rganilgan va o'rganilmoqda. Biroq, sanoqli tadqiqotchilargina sobiq Sovet Ittifoqining Afg'onistonga kirishi (1979–1988), Eron-Iroq urushi (1980–1988), Iroqning Kuvaytga bostirib kirishi (avgust 1990), Arab-Isroil tinchlik muzokaralarini borishi, hududiy muammolar, AQSh va Buyuk Britaniyaning Yaqin Sharq, xususan Fors ko'rfazidagi mavqeining mustahkamlanishi, strategik masalalarni dolzarb mavzuga aylanishida asosiy turtki bo'lganini atroflicha tahlil etganlar.

XX asrning oxiridagi voqealar mintaqa tarixida xorijiy ta'sirning yanada hukmron mavqe egallaganligini e'tirof yoki zikr etish bilan xarakterlidir¹⁰⁶. Fors ko'rfazining yirik kuchlari Iroq, Eron va Saudiya Arabistoni mintaqaviy masalalardagi ustunligini G'arbgga boy berdi. Yaqin vaqtgacha AQSh bilan ashaddiy dushman bo'lgan davlatlar hozirda u bilan aloqalarni rivojlantirishga, eng kamida, mintaqaviy masalalarda uning mavqei va munosabatini e'tiborga olishga majburdirlar. Hozirda AQShning Yaqin Sharqdagi manfaatlari va mavqeiga asosiy xavf solib turgan omil davlatlar emas, balki Eron in-

¹⁰⁵ Комаров М.П. Инфраструктура регионов мира: -СПб.:Изд-во Михайлова В.А., 2009. -С 60

¹⁰⁶ Гладкий Ю.Н, Чистобаев А.И. Регионоведение: -М.: Гардарики, 2003. С 64

qilobi, islomiy fundamentalizm, Arab millatchiligi kabi g'oyalardir. Hozirda G'arb Yaqin Sharqdagi har qanday tuzum faoliyatini nazorat qilish va uni chegaralab qo'yishga qodir. Ammo u islomiy fundamentalizmning jilovlashga ojizlik qilmoqda. Shuning uchun G'arbning asosiy siyosati Yaqin Sharq va Fors ko'rfazi davlatlarini kuchayib borayotgan fundamentalizmga qarshi kurashishga da'vat etib, tazyiq o'tkazmoqda. Oxirgi davrlarda asosan Fors ko'rfazida AQSh mavqei sobiq mustamlakachilar Buyuk Britaniya va Fransiya mavqeiga o'xshab ketdi. AQSh tomonidan mintaqaga ko'rsatilayotgan harbiy, iqtisodiy va madaniy ta'sir uning mavqeini mustahkamlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

G'arb va Yaqin Sharq davlatlari munosabatlarida AQShdan yuqoriroq bo'lgan omil ularning o'zaro iqtisodiy bog'liqligidir. 1995-yilda G'arb davlatlari AQShdan ko'ra (5 mln barrel) 2 barobar ko'p (kuniga 5 mln barrel) neft import qildi. Fors ko'rfazi G'arbning 24% ehtiyojini, AQShni 19% ehtiyojini qondirdi. Eksport sohasida Germaniyaning o'zi 20 mlrd dollarlik mahsulotni Yaqin Sharqqa sotdi. Bu raqam umumiy AQSh eksporti bilan tengdir. Shu jihatdan savdo Yevropa Ittifoqi va Yaqin Sharq aloqalarida markaziy o'rin tutib, diplomatik munosabatlarning asosiy yo'nalishini ifodalaydi.

Jahon bozorida o'zaro raqobatchilikning kuchaygani sari AQSh Yaqin Sharqdagi iqtisodiy cheklov siyosati AQSh-G'arb munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda Bu o'rinda Buyuk Britaniya mavqei Yevropa Ittifoqi davlatlaridan farq qiladi. U AQSh siyosatining to'liq qo'llab-quvvatlovchisidir. Ingliz siyosiy doiralari Yaqin Sharqdagi siyosat bilan bu mintaqada hanuz muhim ta'sir kuchiga ega ekanligini isbotlashga harakat qiladi.

Hozirgi kunda Fors ko'rfazidagi AQSh va Buyuk Britaniya harbiy qudrati Yevropa Ittifoqi davlatlari ishtirokisiz harbiy amaliyotlar o'tkazish imkoniyatiga ega. Buni 1998- yil oxiridagi Iroq voqealaridan va keyinchalik Iroqdagi Saddam Husayn tuzumini ag'darib tashlash operatsiyalarida guvohi bo'ldik. Hozirda AQSh Yaqin Sharq mintaqasining eng yirik ehtiyoji zamonaviy qurol-yaroq va harbiy mudafaasini ta'minlaydi.

3. Yaqin Sharq mintaqasining jahon siyosatida tutgan o‘rni

Oxirgi paytlarda G‘arb davlatlari Yaqin Sharq bilan asosan iqtisodiy hamkorlik, o‘zaro manfaatli aloqalar o‘rnatishga intilmoqda. Sovuq urush davri tugaganidan keyin Yaqin Sharqda yuzaga kelgan siyosiy tanglik oldida ularning bu siyosati mintaqa davlatlari tomonidan ijobiy kutib olindi. Yaqin Sharq barqarorligini ta‘minlashdan asosiy maqsad G‘arb davlatlari va AQSh uchun yagona-neft mahsulotlari yetkazib berilishining to‘xtovsizligini ta‘minlashdan iborat. Yel davlatlari Yaqin Sharq davlatlari bilan o‘zaro iqtisodiy assosiatziyalar tuzish, ularning ish faoliyatini rivojlantirish orqali o‘zlarining mintaqa bilan aloqalarini yangi bosqichga ko‘tardilar. Bu omil har ikki taraf uchun ham o‘zaro manfaatli munosabatlarda muhim rol o‘ynaydi. Ular o‘rtasidagi aloqalarning yana bir jihati Yaqin Sharqning siyosiy, iqtisodiy muvofiqlashmaganidir (integratsiya). Bu doimo siyosiy kelishmovchiliklar keltirib chiqaradi. Arab davlatlari, neftga boy, yoki boy bo‘lmasligiga qaramasdan, qoniqarsiz iqtisodiy taraqqiyot, aholining tez o‘shishi, demokratik jarayonlar, davlat boshqaruvining qobiliyatsizligi kabi vaziyatlarga yuz tutdi.

Ko‘pgina makro-mintaqaviy kelishuvlar iqtisodiy aloqalar, ayniqsa, erkin savdo kelishuvlaridan iborat. Shu sababli, bir xil makro-mintaqaviy tizimga bog‘liq bo‘lgan davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning yuqori sifati tovarlar va kapitallar aylanmasiga asoslangan siyosiy qarorlar orqali yanada kengaytiriladi. Yevropa Ittifoqi eng rivojlangan hududlar birlashmasida paydo bo‘ldi. Chunki iqtisodiy integratsiyaga hukumat mexanizmiga bog‘liq bo‘lgan siyosiy integratsiya sherik bo‘lgan.

Bu bilan bog‘liq birinchi asosiy muammo – hududiy strategiya sifatida regionalizmga regionalizatsiya jarayonlari bilan aloqaviy mosligi bo‘lgan darajasidir. Boshqacha qilib aytganda, real inson va iqtisodiy oqimdan ko‘tarilayotgan funksiyaviy makro-hududlar siyosiy hududiy shartnomalarning geografiyasiga mos keladimi? Yevropa holatida biz shuni topdiki, javob aniq tarzda “yo‘q”. Yevropa bo‘ylab chuqur va funksional tarzda integratsiyalashgan jahonning bir qismi bo‘lgan funksional Yevropa Yelga a‘zo bo‘lmaganlar (Islandiya, Norvegiya, Shvetsariya, G‘arbiy Bolqon davlatlari) hamda

Yevropaning sharqiy, janubi-sharqiy va janubiy “qo’shnilari”, mos tarzda sobiq SSSR davlatlari, o’z ichiga olish uchun nafaqat Yevropaning siyosiy, balki an’anaviy cheklovlari ostida bo’ladi. Shimoliy Afrika bilan birgalikda Turkiya va Yaqin Sharq ham (Grasland va Van Hamme. 2011). Bu barcha hududlarda inson oqimi termini sifatida YeI hududi bilan kuchli funksional aloqalar mavjud. FDI, tovarlar va xizmatlar savdosi yoki havo aloqalari mavjuddir. Biroq, bu aloqalar muvozanatga solinmagan va “aniq va ikkinchi darajali” aloqalar singari siyosiy-iqtisodiy o’ylashlardan tasvirlanishi mumkin. Shimoliy-sharqiy va Shimoliy Yevropaning asosiy davlatlari asosan o’rtacha va yuqori texnologik miqdori bilan xizmat va tovarlarni sotadi, ular xom materiallarni (Rossiya, Algeriya, Liviya va boshqalardan), asosan energiyani va past-qo’shilgan qiymatni ishlab chiqaruvchi tovalarni (Marokash, Tunis, Misr va Turkiyadan) sotib oladi. Inson oqimi uchun, asosan studentlar va sifatli ishchilar hali ham imkoniyatlar zamini sifatida qabul qilingan G’arbiy Yevropa orqali o’ziga jalb qilinadi, turistlar oqimi esa qarama-qarshi yo’nalishni oladi. Natijada, Yevropa uning qo’shnilariga muhimroq ko’rinadi. Umumiy olganda, funksional aloqalarni qabul qilishda YeI chegaralari umumiy holatda uning chegaralari ulkan tarzda masofa bilan kamayishi ostida Yevropa ta’sirida tushunarsiz ko’riladi, ammo ular, shuningdek, as-simetrik sifatida ko’riladi va bu chegaralar bo’ylab inson va iqtisodiy oqimlar muvozanatlashmagan¹⁰⁷.

Boshqa bir asosiy manfaat regionalizatsiya jarayoni globallashuvga bog’langanmi yoki antonimikmi. Ikkinchi farazda, regionalizatsiya jarayoni ichki integratsiyani oshiradi, ammo asosan bojxona to’lovi orqali global integratsiyani pasaytiradi. Birinchi farazda, qarama-qarshi holatda shu narsa ta’kidlanadiki, regionalizatsiya global savdoni ta’minlaydi. 1990-yillardagi ideologik muhitda, Yevropa integratsiyasi YeI 1993-yilda xizmatlar va tovarlarning erkin aylanishi bilan butunlay integriyatsiyalanganda potensial xavf sifatida ko’pgina iqtisodiy mualliflar orqali qabul qilingan (Krugman. 1991; Frankel, 1995).

¹⁰⁷ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. B 13

Asosiy qoʻrquv shundaki, ichki iqtisodiy integratsiya iqtisodiy jarayon uchun eng zoʻr muhit sifatida (neo)liberal mualliflar orqali koʻrib chiqilgan jahon erkin savdosi boʻlgan iqtisodiy koʻpdavlatlilikka cheklash sifatida harakatlanuvchi iqtisodiy bojxona orqali birlashishi mumkin (Richard va Zanin, 2009). Biroq, 1990-yillarning oxirida bu qoʻrquvlar pasaygandek tuyuladi va hududiy erkin savdo kelishuvlari haqida qarashlar butunlay oʻzgargan. Albatta, koʻpgina mualliflar shuni koʻrsatishdiki, ichki tarzda integratsiyalashgan makro-hududlar iqtisodiy himoyalangan hududlarga olib bormadi (Anselin va OʻLofin, 1996; Poon, 1997). Qarama-qarshi holatda ichki va tashqi savdo ikkalasi ham yuqori darajalarda rivojlandi

Ikkinchi jahon urushi davridan boshlab AQShning Yaqin Sharq mintaqasiga kirib kelishi uning mintaqa xavfsizligi masalalarida asosiy rol oʻynashiga sabab boʻldi. Mintaqa xavfsizligini taʼminlashdagi AQShning aralashuvi muhim oʻrin tutadi. AQShning Yaqin Sharq manfaatlariga xizmat qilar ekan Amerika siyosatchilari xavfsizlik masalalarida oʻzlarining aralashuv taʼsirlarini quyidagi omillardan iborat ekanligini taʼkidlaydilar:

- Arab-Isroil muammolarini tinchlik muzokaralari orqali hal etish, bu oʻrinda ular oʻrtasidagi muzokarada AQShdan boshqa vositachi yoʻqligiga ularni ishontirish;

- Mintaqaning asosiy muammolari: iqtisodiy taraqqiyot, qochoqlar, suv manbalari, atrof-muhit, qurollanishni oldini olish masalalarini koʻp tomonlama, hamkorlikda hal etish uchun xalqaro hamjamiyatga olib chiqish. Bu oʻrinda AQShning roli har bir masalaning hal etishida homiylik qilishidir:

- Mintaqadagi radikal tuzimlarni xalqaro terrorizmni qoʻllab-quvvatlashini oldini olish;

- Mintaqa davlatlariga tahdid solayotgan tuzumni yoʻq qilish;

- Mintaqa davlatlarining mudofaa va harbiy qudratini oshirish maqsadida ular bilan birgalikda strategik hamkorlikni rivojlantirish;

- Oʻzlarining radikal siyosat olib borayotgan qoʻshnilaridan himoya qilishga intilib, mudofaa tizimlarini mustahkamlayotgan davlatlar bilan zamonaviy texnologiyalar yetkazib berishda hamkorlik qilish;

O‘zlarining radikal siyosatlari natijasida ommaviy qirg‘in qurollarini rivojlangan davlatlarning zamonaviy texnologiyalariga ega bo‘lishini nazorat qilish;

Ularning mazkur qurollangan qo‘shni davlatlarga tahdid solishini oldini olish;

Iqtisodiy, ijtimoiy qiyinchilikka uchragan rivojlangan davlatlarga yordam berish ularning hududida faoliyat ko‘rsatayotgan turli terroristik tashkilotlar, islomiy guruhlar xurujini bartaraf etish;

Yaqin Sharqda demokratiya, inson huquqlari, erkin so‘z huquqi, axborot targ‘iboti bu mintaqa iqtisodiy guruhlarning jahon bozoriga chiqishi va erkin faoliyat yuritishini ta‘minlash;

AQShning Isroilni qo‘llab-quvvatlashi uning Yaqin Sharq davlatlari bilan aloqalariga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Isroil Arab davlatlari nazarida Yaqin Sharq xavfsizligi va barqarorligiga xavf solib turgan eng birinchi davlatdir (omildir). G‘arb davlatlari Isroil bilan mustahkam savdo aloqalari bo‘yicha bog‘langan. Isroil muhim qishloq xo‘jaligiga ega. Hozirgi kunda Isroilda yuqori texnologik yutuqlarga erishmoqda.

3-dunyo davlatlari sifatida Arab davlatlari iqtisodiy jihatdan murakkab vaziyatda ekanligida AQSh va G‘arb davlatlari shu vaziyatdan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanib, ularga iqtisodiy yordamni oshirdi. Natijada Arab davlatlari moddiy jihatdan ularga tobe bo‘lib qoldi. G‘arb davlatlari ana shu tobelikni oshirish maqsadida ularga yordamni qurol-yarog‘lar yetkazib berish bilan oshirmoqda.

XX asrning oxirida AQSh va G‘arb siyosiy doiralari Arab dunyosining harbiy qudrati avvalo o‘zlariga qaratilishi mumkinligini angladilar. Endilikda ular Arab dunyosini iqtisodiy muammolar jihatidan nazorat qilishga intilmoqda. Biror sabab topilishi bilan ular G‘arb davlatiga qarshi harbiy chora qo‘llamoqda. Fors ko‘rfazi davlatlari neft mahsulotlarining doimo G‘arb bozorida ularning investitsiyalari kabi xaridorgir bo‘lishini istaydilar. G‘arb davlatlari Fors ko‘rfazi neftiga tobe bo‘lish bilan birgalikda doimo bu ehtiyojni qondirishning yangi yo‘llarini topishga intiladi. Chunki Yaqin Sharqning doimo beqarorligi AQSh va G‘arbning rivojlangan iqtisodiy rivojini xavf ostiga qo‘yadi.

AQSh o‘zining Yaqin Sharq siyosati yo‘nalishida Misr va Iordaniyani strategik hamkor sifatida ko‘radi. Bunday yondoshuv ushbu davlatlarning arab va musulmon dunyosida ahamiyatli obru-e‘tiborga ega ekanligi bilan belgilanadi, shuningdek, ular Isroil bilan tinchlik shartnomasini imzolagan yagona arab davlatlari hisoblanishadi.

Yevropa bozorlariga nisbatan Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) firmalarini imtiyozli deb aytish mumkinki, Yevropada Islom moliyasi uchun de facto standartini yaratdi. London moliyaviy markazi ham shunday (Bassens boshq .. 2010) kuchli ishoratlar ustiga qurilgan. BAA suveren boylik, pul va Fors ko‘rfazi ro‘yxatlarini jalb etish va Londonning halol va ruxsat etilgan mahsulotlarini bozorga moslashtirish maqsadida birinchi moliyaviy markazga asos soldi. London fond birjasi allaqachon islomiy obligatsiyalar savdosi uchun ikkita maxsus bozor yaratdi va shuningdek, soliqlardan ozod qilishni tashkil qildi. Shu bilan birga, qo‘shni BAA davlatlari quvaytlik emitentlar Bahrayn va Omon Sultonligi, faqatgina Yevropa Ittifoqi bilan cheklanib qolishni emas, balki dunyoning qolgan boshqa bozorlariga tomon ham kirib borishni maqsad qilishgan. NAFTA yoki ASEAN + 3 viloyatlari bu arab davlatidan kirib kelayotgan emitentlarni asosan, ayniqsa Dubai Moliyaviy bozorida Borse Dubai, (DSL) bilan kodirovka qilishmoqda. Borse Dubai Group Yaqin Sharq mintaqasi va islomiy moliya va fond bozori va moliya platformasining standart bo‘lishga intiladi. Ayniqsa, u “an’anaviy moliya” ga bag‘ishlangan (hozirgi NASDAQ Dubai sifatida tanilgan) Dubai International Financial birjasini ochib, unda yakdil diversifikatsiya strategiyasi qabul qilgan.

NAFTA yoki ASEAN+3 fond bozorlarida ham korporativ emitentlar, shuningdek, xorijiy afzalliklarini aks ettiradi. Filippin kompaniyalari, asosan, Singapur bo‘yicha Osiyo fond birjasida, Tailand va Xitoy-Gonkong ro‘yxatiga o‘z aksiyalarini kiritishadi.

Shunday qilib, moliyaviy oqimlar tahlili Yaponiyadagi nisbiy payishni tasdiqlaydi va global shaharlar (Sassen. 1991.2002) rivojlanayotgan Osiyo moliyaviy markazlariga nisbatan Tokio maqomini belgilaydi. Xorijiy ro‘yxatlarning kamtarona soni Yaponiya fond bozorlari samaradorligi haqida shubha uyg‘otsa-da, Yevropa fond birja-

sidagi tahlil yuzasidan ko‘rib chiqib unda hozircha o‘z ichki bozori va kapitallashuvi muhim bo‘lib qolmoqda¹⁰⁸.

Yaqin Sharqning mintaqaviy xavfsizligi faqat Arab-Isroil muammolariga borib taqalmaydi. Mintaqaning ko‘plab davlatlari boshqa muammo va ziddiyatlarga aralashib ketgan. Shunga qaramasdan Falastin masalasi Arab- Isroil muammolarining asosini tashkil etgan, u o‘nlab yillar davomida Yaqin Sharq mintaqasi xavfsizligi masalalarining xalqaro hamjamiyat markazidagi asosiy masalalaridan biri bo‘lib qolaveradi¹⁰⁹. 50 yildan ortiq davr davomida Arab-Isroil muammolarining davom etishi, Falastinning mavjudligi va bu muammoni hal etish zarurligini tasdiqlaydi. Yaqin Sharqdagi bu muammo xalqaro hamjamiyat ishtirokisiz hal bo‘lmaydi. Biroq, undan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanish, Arab-Isroil ziddiyatlarini hali-beri nihoyasiga yetkazmaydi. Mintaqadagi vaziyatga obyektiv, tarixiy manbalarga, inson huquqlarini himoya qilgan holda, umumjahon talablariga amal qilgan holda yondashish kerak.

Arab dunyosi davlatlari Isroilni o‘zlarining umumiy dushmani, agressiv siyosatchi, ekspansionist, mintaqada gegemoniyaga intilayotgan, tinchlik muzokaralaridan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanayotganini ta’kidlaydi. Uning bosib olgan yerlaridan chiqib ketmasdan turib, tinchlik muzokaralari oxirigacha hal bo‘lmasligini bildiradilar.

AQShning Yaqin Sharqqa nisbatan siyosatining umumiy mazmunga egaligi, uning mintaqadagi strategik manfaatlaridan kelib chiqadi. AQSh uchun, mintaqaning barqarorligi, turli siyosiy, harbiy ziddiyatlardan ozodligi katta ahamiyatga ega. Bu mintaqada davlatlari qay darajada barqaror bo‘lgani sari AQShning manfaatlari xavfsizligi ta’minlanmay mintaqada davlatlari o‘rtasidagi urush, ziddiyatlar savdo-sotiq, tovar aylanmasi, investisiyani to‘xtatadi, qochoqlar sonini ko‘paytiradi, bu esa AQShning yaqin ittofoqdoshlari Yevropa davlatlari ichki siyosatida muammolarni kuchaytiradi. Janubiy Yevropa

¹⁰⁸ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. B 121

¹⁰⁹ Комаров М.П. Инфраструктура регионов мира: -СПб.:Изд-во Михайлова В.А.,2009. – С. 67.

davlatlari bu vaziyatda AQShdan ko‘ra ko‘proq salbiy oqibatlar uchraydilar. Ikkinchi muhim jihati shundaki, AQSh Fors ko‘rfazi va Shimoliy Afrikadan munosib narxda neft bilan ta‘minlanishning doimiyligidan katta manfaatdor. Yaqin Sharq nefti AQSh ittifoqdoshlari G‘arb davlatlari iqtisodiy rivojining asoslaridan biridir. Shuningdek, G‘arb davlatlari Yaqin Sharq neftiga AQShdan ko‘ra ko‘proq muhtojdirlar. Shu o‘rinda Yaqin Sharq har bir inqiroz neft ta‘minoti doimiyligining buzilishi, narxining o‘zgarishiga sabab bo‘ladi. Neft narxining oshishi Yevropa davlatlari uchun katta iqtisodiy zarar keltiradi. Bu vaziyat AQSh va G‘arb davlatlarida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy muammolar olib keladi. Oxirgi vaqtda AQSh Yaqin Sharqda harbiy qurol yordamida siyosat yuritdi. Endilikda esa ular bu siyosatni faqat o‘z manfaatlarini himoya qilibgina olib boradilar. Uchinchi jihati AQShning Yaqin Sharqda kuchli tijoriy manfaatlar mavjud. Yaqin Sharq AQSh harbiy va maishiy mahsulotlarining eng ahamiyatli bozoridir. AQSh bu mintaqaga katta miqdorda qurol-yaroq va tovarlar sotish bilan neftga sarflanayotgan mablag‘larni qaytarib oladi. Iqtisodiy raqobat kuchaygan ushbu davrda bu muhim bozorning ochiq bo‘lishi katta manfaatdorlik omilidir.

Jahon darajasida immigratsiya ijobiy: nisbiy boylik ta‘sirida rivojlantirish va mamlakatlarda hayot sifati darajasini urbanizatsiya va aholi salomatligi darajasi qayd etiladi. Aksincha, immigratsiya salbiy: bir mamlakat ichida tengsizlik darajasiga ko‘ra ta‘sir qiladi Migratsiya salbiy ijtimoiy rivojlanish ta‘siri (masalan, oliy ta‘lim va ishchi kuchi xarajatlar) daromad sifatida iqtisodiy boylik boshqa jihatlari tomonidan sezilarli ta‘sir etgan emas, Shunday qilib, tasdiqlangan va tarixiy migratsiya tushuntirish sifatida ishonchli zamonaviy yangi tushunchalar bilan boyitilgan bo‘lishi kerak.

Yevropa Ittifoqiga ko‘chish sobiq Yugoslaviya va Shimoliy Afrika davlatlari shuningdek, Yaqin Sharq uchun asosiy maqsad edi. Yevropa muhojirlar uchun turli darajada, Misol uchun, 2008- yilda o‘z hududida ayrim Sharq mamlakatlari (Polsha, Chexiya, Vengriya), ayrim O‘rta yer dengizi mamlakatlarda o‘rtacha turizm imkoniyatlar kam(Italiya, Portugaliya) va Fransiyada ro‘yxatga eng past jozibador past imkoniyatli, balki o‘sha paytda (Ispaniya, Irlandiya)da iqtisodiy

rivojlanayotgan mamlakatlarda va boy mamlakatlar (Norvegiya, Shveysariya) -Yevropa muhojirlar Janubiy Yevropa Fransiya, Buyuk Britaniya va Shvetsiya, ba'zi Sharqiy Yevropa mamlakatlari (Vengriya, Ruminiya) va Boltiqbo'yi hududlari, ham Yevropa va nooziq-Yevropa muhojirlar uchun muvozanatli jozibador salohiyatini namoyon etmoqda. Markaziy Yevropa (Germaniya, Polsha. Chexiya), boshqa Yevropa mamlakatlarida migratsiya oqimlari hukmron bo'ladi.

Yevropa mamlakatlari asosiy oqimlari Amerikaga yo'naltirilgan edi. Sharqiy Yevropa davlatlari esa Sobiq Sovet Ittifoqiga tomon Skandinaviya davlatlari va Islandiya boshqa Yevropa davlatlariga yo'naltirilgan oqimlar edi. Markaziy Yevropa (Belgiya, Gollandiya. Germaniya), Alpine viloyatlari (Avstriya) va ba'zi O'rta Yer dengizi davlatlari (Italiya, Gretsiya, Portugaliya), teng Yevropa mamlakatlari va dunyoning qolgan qismi o'rtasida taqsimlanadi Ayni paytda, Buyuk Britaniya, Fransiya va Ispaniya Yevropadan tashqarida yo'naltirilgan migratsiya oqimlarini ko'rsatadi.

2000–2007-yillar davrida Yevropa o'rtacha migratsiya stavkalarini ko'rsatdi. G'arbiy O'rta yer dengizi hududlari (Ispaniya, Fransiya, Italiya) Irlandiya kabi yuqori ijobiy va juda ijobiy sur'atlarini, ko'rsatadi. Sharqiy Angliya va Skandinaviya janubiy viloyatlari Markaziy Yevropa hududlari (ayniqsa, nemis bo'lganlar) ushbu ijobiy migratsiya stavkalari, ko'chib chiqishi mukammal muvozanatga ega. Yevropada old sanoat obyektlari. Janubiy O'rta yer dengizi hududlari (Italiya Mezzogiomo), Sharqiy Yevropa va Shimoliy Yevropa periferik joylar salbiy va juda salbiy migratsiya sur'atlarini ko'rsatadi¹¹⁰.

Mintaqaning muhim strategik suv yo'llari, kommunikatsiyasi nafaqat savdo-sotiq rivoji balki, AQShning harbiy qudrati uchun ham katta ahamiyatga ega. Bu yo'llardan eng muhimi Suvaysh kanali, Xormuz ko'rfazi, Qizil dengiz, Bosfor, Dardanel, O'rta yer dengizi portlari shular jumlasidandir.

Oxirgi jihati esa AQSh Yaqin Sharq mintaqasi davlatlarida bozor iqtisodi, demokratiya g'oyalari targ'ib qilishga qattiq urinmoqda. Bu omil gohida boshqa manfaatlar bilan muammoga uchrashi mum-

¹¹⁰ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. – B. 69.

kin. Jumladan, barqarorlik bilan, shuning uchun G'arb davlatlari monarxiya usulidagi davlatlar, asosan Fors ko'rfazi davlatlari bilan kelishib siyosat yuritishga majbur (neftning doimiyligini ta'minlash maqsadida). AQSh o'z manfaatlariga ta'sir ko'rsatmaslik sharti bilan Yaqin Sharqdagi ochiq jamiyatlar, inson huquqlari tashkilotlarini qo'llab-quvvatlaydi.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Arab davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering ?
2. Arab davlatlari tashqi siyosat konsepsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering ?
3. Fors Ko'rfazi arab davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering ?
4. Saudiya Arabistoni Podshohligi AQSh va Yevropa davlatlari bilan munosabatlari nimadan iborat ?
5. Bugungi kunda AQShning Iroqdagi harbiy amaliyotlariga SAP va boshqa arab davlatlarining munosabatlari qanday?
6. FKADH davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. Fors Ko'rfazi Arab davlatlari hamkorlik kengashidan "Fors Ko'rfazi arab davlatlari Ittifoqi"ga aylanish istiqbollari haqida ma'lumot bering.
8. Saudiya Arabistonidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
9. Yamanning FKADHKga a'zoligi muammolari nimadan iborat ?
10. "Hozirgi davrda SAP" mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
11. "FKADHK davlatlarida islom omili" mavzusini muhokama etish.
12. Eron Islom Respublikasining FKADHK davlatlari bilan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumot bering.
13. Fors ko'rfazi davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga tavsif bering.
14. BAAning jahon hamjamiyatidagi o'rniga baho bering.
15. Zamonaviy bosqichda Saudiya Arabistoni – Eron munosabatlari qanday?

Mustaqil ish savollari:

1. Zamonaviy bosqichda Yaqin Sharq davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
2. “FKADHK – Yevropa Ittifoqi davlatlari munosabatlari” mavzusida nutq tayyorlash.
3. Yevropa Ittifoqi tashqi siyosatida Yaqin Sharq davlatlari to‘g‘risida ma’lumotlar to‘plash.
4. SAP tashqi siyosatida Yaqin Sharq muammosini yoritib bering.
5. Qatar tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlari.
6. Quvaytning ADLdagi siyosati.
7. “Yaqin Sharq davlatlari va jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi” mavzusida doklad tayyorlang.
8. Qirol Salmon bin Abdulaziz davrida SAPdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.
9. XXI asrda Arab Davlatlari Ligasi: yutuq va muammolari mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
10. AQSh tashqi siyosatida Yaqin Sharq davlatlari.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Мухаммадсидиков М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Мухаммадсидиков М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – Т: ToshDSHI, 2017. – 240 б.

11-BOB. AFRIKA MINTAQASINING O‘ZIGA HOS JIHAT-LARI

Darsning maqsadi:

- Talabalarda Afrika mintaqasining xususiyatlari to‘g‘risida tushuncha shakllantirish;
- Talabalarda Afrika mintaqasidagi siyosiy vaziyat yuzasidan tushunchalarni shakllantirish;
- Yoshlar orasida sog‘lom ma‘naviy muhitni shakllantirish;
- talabalar Afrika davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko‘maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatish;
- talabalarga Afrika davlatlarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to‘la ma‘lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o‘ziga xos jihatlari singdirish;
- talabalarda davlatni har tomonlama rivojlantirish jarayonida o‘ta muhim, o‘ziga xos rol o‘ynovchi tashqi siyosat va uning maqsadlarini amalga oshirishda muhim omil hisoblangan xalqaro muzokaralar bo‘yicha nazariy bilim va amaliy mahoratni shakllantirish.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Afrika Ittifoqi, Afrika Birligi Tashkiloti, xalqaro nizolar, hududiy mojarolar, NEPAD, Addis-Abeba, Gambiya, Zair, Kod-d’Iuar, Niger, Ruanda, Serra-Leone, Durban.*

1. Afrika mintaqasining o‘ziga hos xususiyatlari

Hozirgi vaqtda, Afrika jahon hamjamiyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur “uyg‘onayotgan qit’a” oldida bir qator murakkab geosiyosiy muammolar mavjud bo‘lib, ularning ayrimlari uzoq, ko‘p asrli tarixga ega, masalan mustamlakachilik, ish savdosi va hakazo. Ayrimlari yaqinda paydo bo‘ldi yoki kuchayib ketdi va bu jarayon nisbatan kichik davrni o‘z ichiga oladi, chunki SSSRning parchalanib ketishi bilan jahon geosiyosiy kuchlarining muvozanati o‘zgardi, bu esa shak-shubhasiz, mazkur qit‘adagi hayotning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy sohalarida namoyon bo‘ldi. Afrika

xalqlari nisbatan kechroq siyosiy mustaqillikka erishishdi, biroq iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ularning ko‘pchiligi hamon haqiqiy ijobiy o‘zgarishlarni his etishganlaricha yo‘q.

Afrika mamlakatlari mustamlakachilik zulmidan xalos bo‘lgach, ularning ko‘pchiligida G‘arb, xususan AQShning ijtimoiy institutlari, huquq etalonlari oriyentatsiyasi va vesternizatsiya (g‘arblashtirish) konsepsiyasi qo‘llab-quvvatlanmadi. Biroq, bir vaqtning o‘zida Afrikaning Yevroosiyo, xususan Sovet Ittifoqiga bo‘lgan geosiyosiy moyillik g‘oyasi ham keng taraqqiy etmadi.

Afrika – sayyoraning eng nizoli geosiyosiy nuqtasi degan nom ayniqsa XX asrning so‘nggi choragida tobora mustahkamlandi. So‘nggi o‘n yil mobaynida qit‘ada 35 ta yirik qurolli nizolar sodir bo‘lganligi qayd etilgan bo‘lib, ularda o‘n milliondan ortiq kishi vafot etgan, shulardan 90 foizini – shahar aholisi tashkil etadi. Jahondagi qochoqlar sonining qariyb yarmi, (turli baholarga ko‘ra – 7 mln. kishidan 10 mln. kishigacha) hamda ko‘chirilgan shaxslarning 60 foizi (qariyb 20 mln. kishi) aynan shu qit‘ada yashaydi. Jahon miqyosida, bolalar o‘limi ko‘rsatkichi qit‘ada eng yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi: yiliga 8 mln. kishi¹¹¹.

Bu turli konfliktogen, ya‘ni ixtilofli omillar: etnik va qabilaviy qarama-qarshiliklar, konfessional kelishmovchiliklar, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy xarakterdagi ziddiyatlar va boshqalarning murakkab chigallashuvi bilan izohlanadi. Ayniqsa G‘arbda, ba‘zida Afrikaning rivojlanishini siyqa chizmaga keltirgan va bu muammoni sezilarli darajada ko‘pgina ishlar soddalashtiradi. Bu haqda S.Xantington shunday yozadi: “Siyosatga massaning kirib kelishi keskinlikning yuzaga keltiradi, bu esa siyosiy beqarorlik natijasida rivojlanish uchun xavf-xatar tug‘dirishi mumkin”.

Afrika geosiyosiy holatining tahlili mavjud bo‘lgan biror-bir chuqur izlanmalar (ishlar) SSSR, Rossiya, G‘arb mamlakatlari, Afrikaning o‘zidagi ilmiy adabiyotlarda deyarli mavjud emas. Geosiyosat va siyosatshunoslikning alohida yo‘nalishlarini anglab yetishga bo‘lgan intilishlar mavjud:

¹¹¹ Российские стратегические исследования. – М., 2002. - С. 118

- XX asrning oxirlarida Afrika mamlakatlarining ijtimoiy-siyosiy rivojlanish yo‘llarini tanlash muammolarini o‘rganish;
- qit‘a hayotida diktatorlik tartibi va armiyaning roli;
- diniy omilning ma‘naviy-siyosiy roli;
- madaniyat va jamiyat – an‘anaviylik va zamonaviylik sintezi;
- XXI asrda Afrikaning geosiyosiy rivojlanish istiqbollari.

XX asrning 90-yillari boshida Namibiyada “Afrika mustaqilligining 30 yilligi: yakunlar va istiqbollar” nomli konferensiya o‘tkazilib, unda umumlashtiruvchi xulosa sifatida 30 yillik mustaqillik qit‘aga na demokratiya, na taraqqiyot keltirgani, balki iqtisodiy va siyosiy tanglikni yanada chuqurlashtirib yuborgani, ya‘ni mazkur “orol” geosiyosiy jihatdan G‘arbiy Yevropa mamlakatlari va AQShga bog‘lanib qolgani aytib o‘tildi. SSSR va sotsialistik lager mamlakatlari tugatilganidan so‘ng yuzaga kelgan yangi geosiyosiy holat, jahon kuchlar balansidagi (muvozanat) geosiyosiy bo‘linishga qo‘shimcha salbiy ta‘sir qoldirdi.

Hozirgi zamon Afrika mamlakatlari turli ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy yo‘nalishga ega. Shu bilan birga ijtimoiy yo‘naltirilganlik va ijtimoiy rivojlanish darajasiga bog‘liq bo‘lmagan holda, asriy qoloqlikni tugatish, o‘zining ijtimoiy suvereniteti, iqtisodiy mustaqilligi, ijtimoiy jarayonlarini mustahkamlash, yer osti, inson va moliyaviy resurslariga egalik qilish uchun kurash Afrika mamlakatlarining umumiy xarakterli jihati hisoblanadi.

Afrika yuzlab yillar mobaynida fuqarolik urushlari va harbiy nizolarga aylanib ketadigan etnik qarama-qarshiliklarni boshidan kechirib kelmoqda.

Ulardan eng qirg‘inlisi 1994-yilda Ruandada boshlandi va qariyb ikki yil davom etdi. Hokimiyat qo‘l ostida bo‘lgan, radikal kayfiyatdagi xutu xalqi vakillaridan tashkil topgan hukumat tutsi “dushman” xalqining ommaviy yo‘q qilinishini tashkil etgan holda, milliy masalani butunlay “yopish”ga qaror qildi hamda 1 mln. dan ortiq kishini qirib tashladi¹¹². “Buni faqat irqchilarning fashistlar Germaniyasida-

¹¹² Муҳаммадсидиқов М.М. Африка – геостратегик аҳамиятига молик қитъа // Шарқшунослик (ТошДШИ). – 2007. – № 2. – Б. 109.

gi yoki “qizil kxmerlar”ning Kambodjadagi xatti-harakatlari bilan taqqoslash mumkin” – deydi Rossiyalik siyosatshunos Nartov¹¹³.

2003-yilning iyul oyi o‘rtalaridan boshlab, olmos, temir rudasi, kauchukka boy bo‘lgan G‘arbiy Afrika mamlakati hisoblangan Liberiya har kuni yuzlab kishilarning hayotiga zomin bo‘lgan fuqarolar urushi boshlandi. Qo‘zg‘olonchilar va prezident qo‘shinlari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar mamlakat poytaxti – Monroviya yuz berdi. Biroq, mahalliy nizolar Markaziy va Sharqiy Afrika mamlakatlari Angola, Efiopiya, Sudan, Kongo, Nigeriya, Zimbabve, Somali, Mozambik, Serra-Leone, Chadda hali-hanuz tinchiganicha yo‘q.

Chad Respublikasidagi fuqarolar urushi, qo‘shni Sudandagi kabi, 1960-yillardan boshlab qisqa tanaffuslar bilan davom etib kelmoqda. Isyonchilar erkin ravishda bir mamlakatdan boshqasiga ko‘chib yurishmoqda. Ikkala mamlakatdagi ko‘pgina qo‘zg‘olonchilarga qayerda urush qilishning farqi yo‘q. Ular uchun ushbu hudud avlodajdodlarinikidir. Ularga pul, suv, oziq-ovqat, mollar uchun yaylov, qishloq xo‘jalik ekinlarini yetishtirish uchun yaroqli yer lozim. Bundan tashqari, Chadning janubiy tumanlari va Sudanda neft topildi. Mamlakatga keladigan valyuta tushumlarining ushbu yagona manbai so‘nggi vaqtda keskinlikning qo‘shimcha omiliga aylandi.

Afrikada separatizmning asosiy o‘choqlari, aniqlangan neft zaxiralari mavjud hududlarga to‘g‘ri keladi. Mazkur energiya tashuvchisiga boy bo‘lgan Eritreya Efiopiyadan ajralib chiqdi. Nigeriyada dengizga quyiladigan joyda mahalliy qabilalar neft platformalariga hujumlar uyushtirishmoqda va qora oltinni qazib olishdan olinadigan daromadning nazoratini talab qilishmoqda.

Sanab o‘tilgan va boshqa ijtimoiy “yaralar” qurollanish va harbiy nizolar borasidagi poygani keskinlashtirdi. Masalan, qit‘a mamlakatlari yillik xorijiy yordam 11 milliard AQSh dollarini tashkil etsa, qurollanish va harbiylarni saqlash xarajatlari esa 12 milliard AQSh dollaridan oshib ketadi. Aslida, harbiy to‘qnashuvlar va hatto urushlar deyarli to‘xtamayotgan Efiopiya, Angola, Zair milliy halokat chegarasida turishibdi. Shunday qilib, Efiopiya va Eritreya bir-birlariga

¹¹³ Нартов Н.А., Нартов В.Н. Геополитика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2007. – С. 527.

qarshilik ko'rsatayotgan bo'lsalar, UNITA harbiy guruhi Angolada suv va havo chegaralarini o'z ichiga olgan holda, hududning sezilarli qismini nazorat qilmoqda. Harbiy to'qnashuvlar Mozambik, Sudan, Somali va boshqa ba'zi mamlakatlarda sodir bo'lmoqda. Milliy iqtisodiyotlarning zaifligi to'qnashuvlarning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Zairlik professor Jorj Nzongola Ntalajaning so'zlariga qaraganda, AQSh, Fransiya va Belgiya Zair iqtisodiyoti tanazzulining aybdorlari bo'lib, uning fikriga ko'ra, mazkur qudratli mamlakatlar ushbu mamlakatda "xalq manfaatlariga qaraganda, faqat shaxsiy boy-ish to'g'risida ko'proq g'amxo'rlik qilgan boshqaruvchi qo'g'irchoq to'dalarning manfaatlari doirasida" harakat qilishgan¹¹⁴.

G'arb mamlakatlarining "tinchlik o'rnatuvchi" kuchlari fuqarolar urushining avj olishiga o'z "hissa"larini qo'shishmoqda. Masalan, Chadda "asosan qo'zg'olonlar bo'yicha ogohlantiruvchi zarbalar beruvchi jangovor texnika, vertolyotlar, samolyotlarga ega xorijiy legiyadagi 1,5 mingga yaqin fransuz soldatlari" joylashgan.

Shu va boshqa sabablar tufayli, ko'pgina amerikalik yetakchilar Fransiya sobiq ichki ishlar vaziri N.Sarkozining Senegal, Mali va boshqa mamlakatlarga bo'lgan tashrifini xusumatli tarzda kutib olishdi. Parlament deputatlari Malida uni "toza suvning ig'vogari" sifatida baholab, "tashrifning bekor qilinishi"ni talab qilishdi. Senegalning sobiq prezidenti Abdulay Vad "Fransiyaning Afrika siyosati"ni qattiq tanqid ostiga oldi.

Shimoliy-Sharqiy Afrika mintaqasining geostrategik mavqei uning xalqaro dengiz kommunikatsiyasini bog'lab turgan Qizil dengiz sohillarida joylashganligi bilan belgilanadi. Qizil dengiz Shimoldan Suwaysh va Aqaba portlaridan Janubdagi Bab al-mandab bo'g'ozigacha cho'ziladi¹¹⁵. Bab al-mandab bo'g'ozini Qizil dengizning janubiy darvozasi va bu bo'g'oz Qizil dengizning janubdagi eng tor nuqtasi hisoblanib, juda muhim strategik mavqega ega. Mazkur bo'g'oz janubdan Adan ko'rfazi bilan so'ngra Hind okeani bilan bog'lanadi. Bab al-

¹¹⁴ Смиримонова С. Крепнущий голос Франкфонии // Ж. Азия и Африка сегодня. – 2003. – №5. – С. 31

¹¹⁵ The World Book Encyclopedia. Chicago, London, Sydney, Toronto. – United States of America, 1994. Vol. 16. – P. 191.

mandab – Qizil dengiz – Suvaysh yo‘li Arabiston yarim oroli va Fors ko‘rfazi neftini G‘arbiy Osiyo, G‘arbiy Yevropa va Amerika qit‘asiga eksport qilish uchun xalqaro dengiz qatnovini amalga oshiruvchi asosiy yo‘l hisoblanadi. Ana shu vaziyat, mazkur mintaqaning strategik ahamiyatini belgilovchi omillardan sanaladi. Har kuni ushbu bo‘g‘ozdan o‘nlab neft tankerlari va o‘nlab savdo va harbiy kemalar qatnaydi. Shu bilan birga Qizil dengiz, Arab Mashrig‘i va Mag‘ribini bog‘lab turuvchi eng qulay va qisqa dengiz yo‘lidir. Bab al-mandab bo‘g‘oziga kirib-chiqayotgan barcha kemalar Yaman, Jibuti va Somali qirg‘oqlaridan albatta o‘tadi. Shuning uchun, bu mintaqaning xalqaro ahamiyati ham katta.

Jahon mamlakatlarining ham kundalik faoliyatlarida, xalqaro savdo-sotiq, eksport-import ishlarini amalga oshiruvchi kemalari va harbiy dengiz kuchlarini Suvaysh-Qizil dengiz yo‘nalishi bo‘ylab harakatlanishida mazkur dengiz va kanaldan unumli foydalanadilar. Ushbu dengiz kommunikatsiya yo‘li Shimoliy-Sharqiy Afrika mintaqasidagi Sudan, Jibuti, Eritreya va Efiopiya kabi davlatlar uchun yagona dengiz yo‘li, shuningdek, MAR, Yaman Respublikasi va Isroil uchun muhim dengiz yo‘li bo‘lib xizmat qiladi.

Albatta, ushbu mintaqalarda joylashgan orollar ham mazkur ikki mintaqaga egalik qilishda muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun, Hozirgi vaqtda Isroil davlati Eritreya orqali Qizil dengiz mintaqasidagi muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lgan Xanish orollariga o‘z ta‘sirini o‘tkazishga intilmoqda.

Mintaqa xalqlari qadimdan savdo-sotiq bilan shug‘ullanganliklari sababli bu mintaqa Osiyo bilan Yevropani bog‘lab turuvchi dengiz transport yo‘liga aylandi.

XX asrning 50-yillaridan boshlab, Suvaysh kanali Fors ko‘rfazidan Yevropa va Shimoliy Amerikaga neft transportirovkasi amalga oshiriladigan dengiz kommunikatsiyasining asosiy qismlaridan hisoblanadi.

Ma‘lumki, Hozirgi vaqtda mintaqa xavfsizligini ta‘minlash, mintaqada davlatlari oldida turgan dolzarb masala hisoblanadi. Ammo, buyuk davlatlar neftga bo‘lgan o‘z ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, mintaqa davlatlariga ta‘sir ko‘rsatishning turli vositalaridan foydalanishga harakat qiladilar. Shu sababli, buyuk davlatlar manfaatlarining

neft tankerlari harakatlanadigan hudud, ya'ni mintaqa xavfsizligiga bog'liqligi natijasida uning ahamiyati yana ham ortishi mumkin. Masalan, ikkinchi Fors ko'rfazi urushi paytida (1998–1999-yillar) neft eksport qiluvchi arab mamlakatlari o'z neftini himoya qilish, uning xavfsizligini ta'minlash hamda importer davlatlarga yetkazib berishga qodir emasliklari namoyon bo'ldi. O'z navbatida G'arb mamlakatlari, ya'ni neft iste'molchilari uni himoya etishga qodir ekanliklarini ko'rsatdilar.

Mintaqaning strategik ahamiyati ko'p jihatdan neft omiliga bog'liq bo'lib, FKADHK mamlakatlarida ishlab chiqariladigan neftning ko'p qismi Fors ko'rfazidan Xormuz bo'g'ozi orqali Ummon ko'rfaziga va undan Adan ko'rfaziga, u yerdan Suvaysh kanali bilan O'rta Yer dengizi va Yevropaga yetib boradi. Shuning uchun, Qizil dengiz yo'l xarajatlarini arzon tushishi va vaqtdan yutish jihatidan juda muhim o'rin tutadi.

Suvaysh dengiz yo'li harbiy-strategik jihatdan katta ahamiyatga egadir. 1990–1991-yillarda Quvaytni Iroq bosqinidan ozod etish operatsiyalari davomida va keyinchalik, Afg'onistondagi xalqaro terrorizm bazalariga qarshi aksilterror kuchlarning mintaqaga olib kirilishi, hamda 2003-yilning boshida AQSh va Buyuk Britaniya boshchiligidagi ittifoqdosh kuchlarning Iroqdagi Saddam Xusayn tuzumini ag'darib tashlash maqsadida olib borgan harbiy operatsiyalari davomida AQSh, Yevropa va jahonning bir qancha mamlakatlaridan harbiy kuchlar, harbiy texnika va turli uskunalar asosan Atlantika okeani – O'rta Yer dengizi – Suvaysh kanali orqali Hind okeani va Fors ko'rfaziga olib o'tildi. Harbiy kuchlarni Iroqqa safarbar qilishda, urushdan so'ng vaziyatni barqarorlashtirish va tinchlik o'rnatish hamda Suvaysh yo'nalishi bo'ylab Fors ko'rfazi sari Iroq xalqiga insonparvar yordam ko'rsatish uchun zaruriy ashyolar ortilgan kemalar harakatlanishini ta'minlash maqsadida, Hozirgi vaqtda ham Qizil dengizdan keng foydalanilmoqda. Albatta kemalar qatnovidan Shimoliy-Sharqiy Afrikada joylashgan barcha davlatlar manfaatdordir.

Xulosa qilib aytganda, Afrika nizolari qit'ani beqaror vaziyatda ushlab turibdi. Nizolar kelib chiqish omillari turli xil bo'lib, bizning fikrimizcha, asosiy dominant iqtisodiy-ijtimoiy qoloqlik ekanligi

ma'lum bo'lmoqda. Qit'a davlatlarining past suratlarda rivojlanish jarayoni uzoq vaqt saqlanib qolishi mumkin. Bu esa, qit'adagi vaziyatni yanada uzoqroqqa suradi. Muammolarni global darajadagi ta'siri oshmasligi uchun, nizolarni xalqaro miqyosda hal qilish lozim. Bu – dunyo yetakchi davlatlarining bir maqsad yo'lida birlashtirishga ham bog'liqdir.

2. Hozirgi davrdagi geosiyosiy o'zgarishlar, Afrikadagi barqororlik hamda taraqqiyotni ta'minlash masalalari

Afrika jahon hamjamiyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Mazkur “uyg'onayotgan qit'a” oldida bir qator murakkab geosiyosiy muammolar mavjud bo'lib, ularning ayrimlari uzoq, ko'p asrli tarixga ega, masalan mustamlakachilik, ish savdosi va h.k., ayrimlari yaqinda paydo bo'ldi yoki kuchayib ketdi, nisbatan kichik davrni o'z ichiga oladi, chunki SSSRning parchalanib ketishi bilan jahon geosiyosiy kuchlarining balansi o'zgardi, bu esa shak-shubhasiz, mazkur qit'adagi hayotning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarida namoyon bo'ldi. Afrika xalqlari nisbatan yaqinda siyosiy mustaqillikka ega bo'lishdi, biroq iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ularning ko'pchiligi hamon haqiqiy ijobiy o'zgarishlarni his etishganlaricha yo'q.

Qit'a mamlakatlari rivojlanishining eng xarakterli jihati – ularning siyosiy mustaqillikka erishganlaridan so'ng nisbatan qisqa davr munosabati bilan shakllanish jarayonlarining tugallanmaganligidir. Qit'ada murakkab, ba'zida esa ajoyib tarzda iqtisodiy munosabatlarning har hil turlari – jamoaviy patriarxaldan tortib, kapitalistik va sotsialistik munosabatlargacha qo'shilishib ketdi. Jamiyatning ijtimoiy-sinfy tabaqalanishi zaif, ijtimoiy tuzilma jamoaviy-qabila va hatto avloddoshlik munosabatlarining qoldiqlarini o'z ichiga oladi. Siyosiy tizimda har xil hokimiyat turlari: avtoritar, harbiy-buyruqbozlik, bir partiyaviylik, ko'p partiyaviylik, demokratiya va monarxiya, sirli diniy marosimlar, jinoiy turlari hukmronlik qiladi.

Ma'naviy mafkuraviy hayot sohasida turli nuqtai nazarlarning an'anaviy Afrika madaniyatlari va diniy e'tiqodlaridan tortib, musulmon va xristian dinlarigacha, burjua va sotsialistik g'oyalargacha,

keng spektri xarakterli hisoblanadi. Sirli diniy marosimlar jamiyati Liberiya, Ruandadagi etnik nizolarning urushlari gulxanini qo‘llab-quvvatlaydi. Ular “sutkaning qorong‘i qismi va yashirin (tenevaya) iqtisodiyot, garchi ularning aholiga ruhiy (psixologik) ta’siri hali-hamon Afrikada muhim siyosiy omil bo‘lib qoladigan, ular bilan hisoblashmaslik aqlsizlik hisoblanadigan”ga ketadigan diniy marosimlar hokimiyatini tashkil etishadi.

Malida “O‘rmon bolalari ittifoqi” odob-axloq namoyondalari, diniy marosimlar va urf-odatlarining xatti-harakatlari, shuningdek, xabardor bo‘lmagan uchun taqiqlangan ma’lumotlarning yagona tizimiga ega bo‘lgan assosiatsiyadan iborat. Mazkur yashirin birlashma begonalarning hayotini boshqarish huquqiga ega, biroq mamlakatni boshqarishni “ittifoq yetakchilari bilan doimiy norasmiy munosabatlar boshqargan”.

Nigeriyaning yarim millionli Ile-Ife universitet shaharchasida yashirin jamiyat boshqarmasi real ma’muriy va iqtisodiy hokimiyatga ega: “u muayyan turdagi xo‘jalik ishlarini taqiqlash va ruxsat berishni joriy etib, narxlar shakllanishining mistik vositalarini tartibga solgan holda, o‘zining tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlab, hokimiyat va boshqa shahar muassasalarining faoliyatini boshqarib turadi”¹¹⁶.

Boshqa qit’ada bo‘lmaganidek, Afrika tashqi dunyoga, ayniqsa G‘arbiy Yevropa mamlakatlari va AQSh, transmilliy korporatsiyalar, xalqaro moliya markazlariga bo‘lgan siyosiy va iqtisodiy bog‘liqlikni saqlab qoldi. “Rivojlangan davlatlarning Afrikadagi siyosati” mavzuidagi asarda yozilishicha, “ushbu bog‘liqlik doimo global ijtimoiy muammolar: ochlik, qashshoqlik, kasallik, savodsizlik, xalqning past siyosiy va umumiy madaniyati, keskin iqtisodiy va siyosiy tangliklar, etnik, diniy qarama-qarshiliklarning kuchayishi bilan rag‘batlantiriladi va bu omillardan foydalangan holda, AQSh resurs jihatidan eng boy qit’ani yanada “qo‘shib olishga” intilmoqda”¹¹⁷. “Insonparvar Amerika”ning Prezidenti kongressdan Afrika tez o‘ladigan OITSGa

¹¹⁶ Zack-Williams, Tunde et al. (eds.), *Africa in Crisis New Challenges and Possibilities* (London: Pluto Press, 2002), - P. 246.

¹¹⁷ Андреев И. Криминал с африканской спецификой. // Независимая газета. – М.: 2003. 22 октябрь

qarshi kurash dasturi uchun 15 milliard dollarning (kontrast uchun – Prezident Klinton huzurida 300 mln. dollar) ajratilishiga erishdi¹¹⁸.

Zamonaviy Afrikadagi mamlakatlar siyosiy jihatdan asosan avtoritar tartibdan iborat (XX asrning oxirida ular tropik Afrikaning 45 mamlakatidan 38 tasida boshqaruvlarni amalga oshirishgan). Bunga ichki va tashqi sabablar mavjud. Birinchi sabablarga quyidagilar iqtisodiy qoloqlik, jamiyatning kuchsiz ijtimoiy-sinfy tabaqalinishi, mustamlakachilik tizimining merosi (diktatorlar – qabila, millat boshliqlari – mustamlakachilik ma'muriyatining gumashtasi), fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat unsurlarining mavjud emasligi, aholining past siyosiy madaniyati, o'zaro etnik qarama-qarshiliklar, arxaik infratuzilma: yomon yo'llar, aloqa va h.k.

Avtoritar tartibning shakllanishiga ichki sabablardan tashqari, ikkita jahon tizimi – kapitalizm va sotsializmning – qit'ada ta'sir ko'rsatish sohalari uchun kurashishda qarama-qarshiligi ham ko'mak berdi. Afrika 30 yil mobaynida ikki tizim raqobatchiligining har xil turlarining maydoni bo'lgan. Ushbu tizimlar hokimiyatni ushlab turishgan hamda ularning manfaatlariga olib borgan turli diktatorlarni boqishgan. Xalq, odatda, diktatorlarga, ular hokimiyat tepasiga qay yo'sinda kelgan bo'lmasin, so'zsiz bo'ysungan. Aholi, milliy elitadan tashqari, siyosat va geosiyosiy munosabatlarning subyekti emas, balki obyekt bo'lgan. Shundan Afrika hayotining barcha sohalarida nobarqarorlik vujudga keldi: 1960-yildan so'ng qit'aning mustaqil mamlakatlarida 100 dan ortiq harbiy to'ntarishlar sodir bo'ldi. Ba'zan ularni serjantlar va leytenantlar, agarda ularga xorijdan qo'llab-quvvatlash ta'minlangan bo'lsa, amalga oshirishgan.

Armiya va siyosiy oppozitsiyalarning (muxolafat) separatistik xatti-harakatlar ko'rinishidagi o'ziga xos roli ko'pgina Afrika mamlakatlarining o'ziga xos fenomeni bo'lib qolmoqda. Xalqning ko'z o'ngida armiya – davlat mustaqilligining kafolati va timsoli, mamlakat ichkarisida qandaydir tartibni o'rnatish va qo'llab-quvvatlash hamda tashqi dunyo bilan birmuncha teng huquqli munosabatlarga erishishga qodir bo'lgan tashkilotdir. Armiya Afrikaning deyarli bar-

¹¹⁸ Сиснев В. Буш спасает африканцев от СПИДа и пошлет на Черный континент войска. // Труд. 2003. 9 июль.

cha mamlakatlarida – Nigeriya, Zair, Sudan, Efiopiya, Chad, Somali kabi yirik mamlakatlarda hamda kichik mamlakatlarda ham hokimiyatning tayanchi va dastagi bo‘lib hisoblanadi.

Afrikada kuchlarning geosiyosiy, mintaqaviy taqsimlanishida, tabiiyki, qudratli armiya (ko‘p soni, o‘qitilgan, qurollangan va h.k.) va sezilarli darajada inson salohiyatiga ega bo‘lgan mamlakatlar katta rol o‘ynaydi. Ushbu qit‘ada XX asrning oxirida qariyb 2 mln.ga yaqin kishi harbiy holatda bo‘lishgan. Eng yirik armiyalar: Misr – 448 ming (61 mln. kishilik aholi holatida), Marokash – 196 mingga yaqin (28 mln. dan ortiq), Jazoir – 122 mingga yaqin (28 mln. dan ortiq), Efiopiya – 120 ming (50 mln.), Angola – 82 ming (11 mln. dan ortiq), JAR – 79 ming (40 mln.).

Islom diniga e‘tiqod qilinadigan Shimoliy Afrika mamlakatlarida “Islom davlati”ni tuzishga qaratilgan jarayonlar kuchayib bormoqda. Fundamentalistik mazmundagi islom guruhлари 1990-yillardan boshlab, nafaqat dunyoviy shakldagi davlatchilik (Jazoir, Misr, Sudan), balki boshqa dinlar va xalqlarga qarshi ochiqdan-ochiq ekstremistik xatti-harakatlar, “jihod (muqaddas urush)” yo‘liga o‘tishdi.

“Qora qit‘a”ning geosiyosiy holatiga katta ta’sir ko‘rsatuvchi navbatdagi o‘ziga xos omil, o‘zaro etnik munosabatlar hisoblanadi. Afrikaning etnik tarkibi – millatlar, xalqlar, qabilalarning qo‘shilishidir. Qit‘ada mingta tilda so‘zlashuvchi 50 ga yaqin millatlar va xalqlar, 3 mingga yaqin qabilalar mavjud. Afrika hududining mustamlakachilar tomonidan chegaralanishi natijasida davlat chegaralari aholi istiqomat qiladigan tabiiy-geografik va tarixiy chegaralari bilan hech qanday umumiylikka ega emas. Chegaralarning 44 foizi meridianlar va parallellar bo‘yicha, yana 30 foizi – to‘g‘ri va egri chiziqlar bo‘yicha o‘tkazilgan. Hududning bunday bo‘linishi sekin-asta borib portlaydigan mina, etnik nizolar va urushlarning asosi bo‘lib, Sharq va G‘arb o‘rtasidagi qarama-qarshilik, ijtimoiy rivojlanish, geosiyosiy oriyentatsiya yo‘llarini tanlash muammosi esa ularni qizitib yuborgan. Bularning barchasi nafaqat mahalliy o‘zaro etnik nizolar, balki yuqorida ta’kidlab o‘tilgan qirg‘inbarot urushlarning yuzaga kelishiga yordam bergan.

XX asrning 90-yillaridan boshlab qit'adagi ijtimoiy ongda mintaqalararo, qit'alararo hamkorlik g'oyalari ildiz ota boshladi. Tanzaniya poytaxti Daru-s-Salamda afrikaliklarda o'z muammolarini xorijiy vositachilikka umid bog'lagandan ko'ra, mustaqil hal qilishni uyg'otish maqsadida, nizolarni tartibga solish bo'yicha Afrika markazi tuzildi. Afsuski bundan qutulishga erishilganicha yo'q,

S.Xantington shunday yozadi: "Sovet kommunizmining yemirilishi natijasida G'arb bir umrga butun dunyoni egallab oldi deb ta'kidlash oshkora be'manilik bo'lardi"¹¹⁹. Uning fikriga ko'ra, g'arbiy va g'arbiy bo'lmagan sivilizatsiyalar hal qiluvchi rolni o'ynay boshlagan joyda, turli sivilizatsiyalarning konfrontatsiyasi jahonning geosiyosatini belgilaydi. Biz bilgan konfutsiylik, slavyan-pravoslav, Lotin Amerika va Afrika sivilizatsiyalarini u so'nggisiga kiritgan.

Submintaqa, qit'a va qit'alararo darajalarda kuch maydonlarining taqsimlanishi, o'zaro ta'siriga ko'pgina omillar ta'sir ko'rsatadi. Biroq, S.Xantingtonning ta'kidlashicha, turli sivilizatsiyalar xalqlarining Xudo va inson, individ va guruh, fuqaro va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, huquq va majburiyatlar, erkinlik va hokimiyat, tenglik va iyerarxiyaning nisbati to'g'risida turli tasavvurlarga egaligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu farqlar ko'p asrlik tarixning sababidir. Ular siyosiy mafkuralar va tartiblarning farqlariga qaraganda chuqurroq.

Afrika taqdirlari tarixan butun dunyo taqdirlari bilan bog'liq. Ushbu qit'a insoniyatning beshigiga aylandi, qudratli sivilizatsiyalarni (Qadimgi Misr, Arab xalifaligi va boshqalar) berdi, biroq mustamlakachilik davri, asosiysi – Afrika qariyb uch asr davomida Shimoliy va Lotin Amerikasiga o'z kuchini yetkazib bergan vaqtdagi ish savdosi xalqlarining rivojlanishini to'xtatib, ularni jahon ta'siridan ajratib qo'ydi, qit'a xalqlarining genofondini sezilarli darajada zaiflashtirdi. Mustamlakachilar (Yevropa mamlakatlari) aholiga an'anaviy qimmatliklardan qat'iy farq qiluvchi yangi hayot tarzini singdirishgan. Mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng, Afrika mamlakatlaridan har biri o'zining taraqqiyot yo'li: kapitalistik yoki sotsialistik yo'lni tanladi.

¹¹⁹ Демократия и авторитаризм в третьем мире в конце XX века. (Концепция С.Хантингтона и отклики на нее). М.: Изд-во РАН. 1995. - С. 12.

Biroq, hayotning o‘zi ko‘rsatdiki, qit’a hayotining real jihatlarini hisobga olmagan G‘arb va sovet modellari iqtisodiy tanglikning yanada chuqurlashishi, ijtimoiy va siyosiy beqarorlik, mintaqaviy va etnik (shu jumladan, harbiy) nizolar, ochlik, qashshoqlikning kuchayishi, ittifoqchi mamlakatlarga bog‘liqligining o‘shishiga olib keldi. Masalan, XX asrning o‘rtalarida tropik Afrika mamlakatlarining tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hajmi kichik Yevropa mamlakati – Belgiyaning ishlab chiqarish hajmiga teng bo‘lgan. Rossiya Federatsiyasi Fanlar Akademiyasi Afrika Instituti iqtisodchilarining ma’lumotlariga ko‘ra, XX asrning oxirida qit’ada aholiga jon boshiga ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot hajmi rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga qaraganda 20-marta kam bo‘lgan.

Sanab o‘tilgan va boshqa omillarning o‘zaro ta’siri natijasida 1990-yillarda Afrikada aholi jon boshiga YaIM 25 foizga, tropik Afrika mamlakatlarida – 30 foizga kamaygan bo‘lsa, ichki kapital qo‘yilmalar 75 foizga, eksport – 30 foizga, import – 60 foizga kamaydi.

Biroq, eng insonparvarlik maqsadlarini ko‘zlayotgan BMT mamlakatlari Afrika mamlakatlariga yordam qo‘lini cho‘zishga intilmoqdalar, shuningdek, turli xalqaro insonparvarlik tashkilotlari “qaynayotgan qit’a”da tartib o‘rnatish holatida emaslar, Afrikada esa yarashtirish, nizolarning ishtirokchilariga bosim o‘tkazish uchun jiddiy ta’sirga ega bo‘lgan kuchli mamlakatlar mavjud emas. Qit’aning ko‘pgina mamlakatlarida mashhur tamoyil: hokimiyatga erishish, undan ko‘proq narsa olish, bizdan keyin esa – g‘arb bo‘lib ketmaydimi, bo‘yicha yashashadi.

Shuning uchun XXI asrda ko‘pgina Afrika mamlakatlarini oqibati kamroq yeyish va hatto ochlik, xavfli kasalliklar, savodsizlik, dahshatli bolalar o‘limi, o‘n millionlab hayotlarga zomin bo‘lmagan epidemiyalar hisoblangan tizimli tanglik holatida kutib oldi. Bunga qo‘shimcha sifatida falokatli tarzda yomonlashib borayotgan ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish vositalarining umuman mavjud emasligidir. Shu yerdan hayot kechirish davomiyligining kamligi kelib chiqadi, masalan, Zambiyada u 37 yilni tashkil etadi.

Afrikaning xalqaro munosabatlardagi geosiyosiy ahvoli, ularning holatlari ko‘pincha xalqaro iqtisodiy tartibning ushbu qit’a uchun

eng yaxshi (imtiyozli) shart-sharoitlarning shakllanishi foydasiga, tub o'zgarishlariga bog'liq. Hozircha ushbu tartib obyektiv ravishda Afrika xalqlarining manfaatlariga qarshi yo'naltirilgan. Ular faqat qit'aning ko'pgina mamlakatlarida ijtimoiy hayotning barcha sohalarini: iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy sohalarini birlashtirish asosidagina yangi mustamlakachilikka (neokolonizatsiya) qarshilik ko'rsatishlari mumkin. Biroq, XXI asrning boshlarida ushbu masalani hal etish bir qator sabablar (ulardan ko'pchiligi to'g'risida fikr yuritildi) tufayli hayoliy tuyulmoqda.

Aytish mumkinki, Afrika qit'asidagi mamlakatlarda ham investitsiyalarni jalb etish orqali, ishlab chiqarish korxonalarini qurib, tayyor mahsulotlarni jahon bozoriga yetkazib berish orqali makroiqtisodiyotda samaradorlikka erishish lozim.

3. Afrika qit'asi mojarolarining genezisi va qit'adagi gumanitar muammolar

Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi dunyoda tinchlikni, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash, insoniyatga bo'ladigan har qanday tahdid va chaqiriqlarga qarshi hamjihatlik asosida kurashishga qaratilganligi bilan xarakterlanadi.

Shu bois, Afrikadagi nizo va qarama-qarshiliklar nafaqat Afrika qit'asini, balki dunyo xavfsizligini ta'minlashga o'z ta'sirini ko'rsatayotganligi, butun dunyo hamjamiyati oldida turgan dolzarb muammolardan biridir.

Afrika nizolarining klassifikatsiyasini o'rganish va tahlil qilish ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki, bu qit'ada insoniyat oldida turgan barcha global muammolar o'z ko'rinishiga ega. Shuning uchun ularni tashqi va ichki nizolarga bo'lgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Tashqi nizolarga qit'adagi davlatlarning bir-biri bilan nizolari, hududiy mojaro va bahslarini kiritishimiz mumkin.

Afrika qit'asida, XX asrning oxiri XXI asr boshlarida yuz bergan voqealar va siyosiy jarayonlar nafaqat qit'adagi davlatlarni, balki butun dunyo jamoatchiligi diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelmoqda, desak mubolag'a bo'lmaydi. Afrika qit'asi yer yuzi maydonining 6

foizini tashkil etib, Yevroosiyo qit'asidan so'ng ikkinchi o'rinni egallaydi. Afrikaning umumiy maydoni 29,2 mln km² bo'lib, yer yuzidagi quruqlikning 20,4 foizini tashkil etadi¹²⁰. Afrika qit'asi aholisi soni 1 milliardga yaqin bo'lib, qit'alar orasida yuqori o'rinni egallaydi. Afrika qit'asida 55 ta davlat mavjud va ulardan 5 ta tan olinmagan davlatlar va 5 ta tobe hududlar (orollar) hisoblanadi.

Xalqaro hamjamiyatning tarkibiy qismi bo'lgan Afrika qit'asi turli ko'rinishdagi bir necha asr tarixga ega geosiyosiy muammolardan masalan, mustamlakachilik, qulchilik va boshqalar mintaqadagi barqarorlikni yo'lga qo'yish uchun asosiy tahdid solgan omillardan biri sifatida namoyon bo'lgan. SSSRning parchalanishi bilan dunyodagi geosiyosiy kuchlar balansi bir muncha o'zgarib, Afrika qit'sida ijtimoy-iqtisodiy, siyosiy va ma'daniy sohalar o'zgarishlarga uchradi.

Hozirgi vaqtda Afrika qit'asi olimlar tomonidan geosiyosiy nizolar maydoni sifatida ta'kidlanmoqda. Chunki, so'nggi 400 yil ichida qit'dagi barqarorlik darajasi juda ham past ko'rsatkichlarni namoyon etib, buni qit'adagi 10 mlnga yaqin tinch aholining qirilib ketishiga olib kelgan 35 ta katta harbiy nizolar bilan ta'kidlash mumkin. Dunyodagi qochoqlardan taxminan 7 – 10 millioni qit'adagi aholi soniga to'g'ri keladi va qit'a aholisining taxminan 60 foizini ko'chib kelgan muhojirlar tashkil etadi.

Afrika qit'asining AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlaridan, transmilliy korporatsiyalar va xalqaro moliyaviy markazlardan siyosiy va iqtisodiy tobelik darajasining yuqoriligi, doimo global ijtimoiy muammolar: ochlik, qashshoqlik, savodsizlik, xalqlarning siyosiy va umumiy ma'daniyatining pastligi, kuchli siyosiy va iqtisodiy inqiroz, xalqlar va dinlar o'rtasidagi tushunmovchiliklar kelib chiqishiga olib kelmoqda.

Zamonaviy Afrika siyosiy planda asosan, avtoritar tuzumdagi davlatlardan tashkil topgan. Avtoritar tuzumdagi davlatlarning paydo bo'lishiga asosiy sabab sifatida kapitalizm va sotsializm tizimlarining

¹²⁰ Мухаммадсидиков М.М. Африка-конфликтная геополитическая сфера планеты // Международный научный журнал. Наука. Образование. Техника. Кыргызско-Узбекский университет. Ош. Кыргызской Республика. – 2009. – № 2 (30). – С. 37-39.

qit'adagi ta'sirini kuchaytirish uchun olib borgan harakatlari tushuniladi. O'ttiz yil mobaynida bu ikki tizim uchun Afrika kurash maydoni bo'lib keldi. Bu tizimlar Afrika qit'asi davlatlaridagi diktatorlarni o'z manfaatlariga erishish yo'lida moliyaviy tomondan ta'minlab kelgan. Avtoritar tuzumdagi xalqlar diktatorlarga bo'ysunib siyosat va geosiyosatning subyekti emas balki, obyekt sifatida namoyon bo'lganlar. Aynan mana shu sabablar 1960-yildan so'ng Afrikadagi beqarorlikni yuzaga keltirdi va buning natijasida qit'ada 100 ga yaqin harbiy to'ntarishlar bo'lib o'tdi.

Afrika qit'asi geosiyosiy holatini o'zgartiruvchi yana bir omil, bu turli xalqlar o'rtasidagi munosabatlar hisoblanadi. Afrikaning etnik tarkibi – rang-barang xalqlar va qabilalar mozaikasiga o'xshab ketadi. Qit'ada taxminan 50 ta millat va elatlar, ming xil tilda so'zlashuvchi 3 mingga yaqin qabilalar istiqomat qiladilar.

Afrika davlatlarining ko'pchiligi tabiiy geografik chegaralarga bo'linib, aniq demarkatsiya qilinmagan. Afrika qit'asi davlatlarining chegaralaridan 44 foizi meridian va parallel bo'yicha chegaralangan, 30 foizi to'g'ridan-to'g'ri va yoysimon shaklda belgilangan. Hududlarning bunday tarzda bo'linishi xalqlar o'rtasidagi nizolar va urushlar asosi hisoblanadi.

Afrika qit'asidagi barqarorlikning ta'minlanishi bugun nafaqat qit'a davlatlari balki butun dunyo uchun asosiy muammolardan biri bo'lib qoldi. Xususan, Afrika qit'asidagi barqarorlikni ta'minlashda tahdid solayotgan bir necha omillarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- Davlatlar o'rtasidagi o'zaro nizolar;
- Fuqarolar urushi;
- Xavfsizlik darajasining pastligi va jinoyatchilikning yuqoriligi;
- Davlat chegarasidan yashirincha, boj to'lamasdan mol o'tkazish (kontrabanda bilan shug'ullanish);
- Ekologik jinoyatchilik;
- Noqonuniy qurollar savdosi bilan shug'ullanish;
- Terrorizm;
- Qaroqchilik va neftni bunkerlash;
- Noqonuniy narkotik moddalari savdosi bilan shug'ullanish.

Bu omillarning har biri qit'adagi davlatlarning o'zaro nizolariga ham olib kelmoqda. Omillarni tahlil qiladigan bo'lsak, masalan, davlatlar o'rtasidagi o'zaro nizolar asosan qabilalar orasidagi jang-ovor kuchlarga asoslanadi. Bunday holatlarda ko'pgina hukumatlar qabilalardagi ko'ngilli lashkarlarini proksi sifatida jo'natadilar yoki hukumatlar qo'zg'alonchilarga qarshi kuchli operatsiyalar o'tqazib, qo'zg'alonchilarning harakatlarini kuch bilan bosib, fuqarolik bazalarini hukumatlarni qo'llab-quvvatlashga chorlaydilar. Bunday holatlarga Darfurdagi Janjavid va 1998-yildagi Efiopiya va Eritreya o'rtasidagi chegaraviy urushlar bilan misol qilishimiz mumkin.

“Afrikadagi fuqarolar urushi o'zining shavqatsizligi bilan mashhur. Shuningdek, ularning etnik, hududiy va diniy jihatlardan tashkiliy ko'rinishlarining murakkabligi o'ziga xos ahamiyatga ega. Fuqarolar hukumatlar va nohukumatlardagi qo'zg'alonlar uchun qo'llab-quvvatlovchi kuch sifatida xizmat qiladi”¹²¹. Fuqarolar urushini olib borishida har ikki tomon maqsadlari biri-biriga qarama-qarshi bo'ladi. Afrikadagi ko'pgina fuqarolar urushining qo'zg'alonchilar uchun manfaatini ko'radigan bo'lsak, ular asosan, tuzumlar aldov yoki majburlash yo'llari orqali erishgan boyliklar, mol-mulk va chorva mollarini qaytarish uchun tuzumga qarshi chiqadilar. Hukumatlar esa fuqarolarga nisbatan “kollektiv jazolash” strategiyasini qo'llash orqali qo'zg'alon yetakchilarini o'z vaxshiyliklari uchun javobgarlikka tortishga urinadi.

Fuqarolar urushining tashkil etilishida albatta tashqi kuchlarni ham hisobga olish lozim. Qit'aning resurslarga boy ekanligi tashqi kuchlarni albatta o'ziga jalb etadi. Masalan, tashqi kuchlar u yoki bu davlat o'rtasida nizolarni uyushtirish orqali faol ishtirokchilarni ta'sir darajasini pasaytirish yo'li bilan resurslarga ega bo'lgan holatlari ham kuzatiladi.

Afrikada kontrabanda va odam savdosi bilan shug'ullanuvchi uyushgan jinoyatchilikning bir necha ko'rinishlari mavjud. BMTning narkotik moddalari va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (YuNODK) ning ma'lumotlariga ko'ra, “Afrika davlatlari orasida Nigeriya, Gana

¹²¹ Mark Duffield, *Development, Security and Unending War: Governing the World of Peoples*. – London: Polity Press, 2007. – P. 67.

va Marokash kontrabanda va odam savdosi bilan shug'ullanishda asosiy generatorlar vazifasini o'tab kelmoqda. Bu davlatlar odam savdosi va kontrabanda orqali yiliga taxminan 32 milliard AQSh dollari miqdorida foyda ko'radilar. Bunday holda Sharqiy va Janubiy Afrika tranzit yo'li vazifasini o'tab, odam savdosi va kontrabanda operiyalari Osiyoda o'tqazilayotganligi kuzatilmoqda"¹²². Shuningdek, Adan Ko'rfazi Somali va Yaman tranzit yo'llari orqali yosh ayollar va erkaklar ya'ni ishchi migrantlar odam savdosi qurbonlari bo'ladilar. BMTning qochoqlar ishi bilan shug'ullanuvchi Yuqori komissariyat Boshqarmasining ma'lumotlariga ko'ra, "ushbu yo'nalish bo'yicha bir oy mobaynida 100 ga yaqin odam noqonuniy migratsiya qilish orqali nobud bo'ladi"¹²³.

Afrikaning ko'pgina davlatlari uchun o'g'rilik asosiy muammo hisoblanadi. Boy fuqarolarga tajovuz qilish, ularning bolalarini o'g'irlash ko'plab uyushgan jinoyatchi guruhlar uchun odatiy hol hisoblanadi. Janubiy Afrika, Nigeriya va Keniyada sindikatlar guruhi tashkil etilgan bo'lib, ular o'zlarini maxsus odam o'g'iraydigan guruh sifatida namoyish etadi. Afrikadagi shunga o'xshash guruhlardan Niger daryosi deltasidagi MYeND va Saxiliyadagi AKIM Maling shimoliy qismlarida odam o'g'irlash va odam savdosi bilan shug'ullanadilar.

Noqonuniy qurol savdosining ko'payganligi Afrikada fuqarolar urushi va qabilalar o'rtasidagi nizolarni kelib chiqishiga sabab bo'lgan omillardan biri hisoblanadi. Afrikadagi noqonuniy qurol sotish va noqonuniy qurollar sonining ortishi, sovuq urush davrida AQSh va Sobiq Sovet Ittifoqi tomonidan Afrikaga yo'naltirilgan edi. Bu esa Hozirgi vaqtda xalqaro embargoning buzilishiga sababchi bo'layapti. BMTning ma'lumotlariga ko'ra, "dunyodagi noqonuniy

¹²² UNODC, *Trafficking in Persons: Global Patterns*. – Vienna: UNODC, 2006. – P. 85.

Also see United States Department of State, *Trafficking in Persons Report 2009*, Washington, DC, June 2009; and UNODC, *Organized Crime and Irregular Migration from Africa to Europe* (Vienna: UNODC, July 2006).

¹²³ Қапанг: Peter Woodward. *The horn of Africa: State politics and international relations*. – London-New York: Tauris Academic Studies, 2007.

qurollarning 100 millionga yaqini Afrikada tarqatilib, bu dunyoning umumiy ko‘rsatkichlaridan 20 foizini tashkil etadi”¹²⁴.

Noqonuniy qurollar savdosi uchinchi taraf tomonidan tashkil etilgan chegara hududlaridagi urushlarda Afrika davlatlari hukumatlari ko‘pgina hollarda yashirin tarzda qo‘zg‘alochilar guruhlarini qurol bilan ta‘minlaydi. Bunday hollarda, ko‘pgina Afrika davlatlarining harbiylari ikkinchi darajaga tushib qolishi holatlari ham kuzatilgan. “Hozirgi vaqtda noqonuniy qurol savdosi bilan shug‘ullanuvchi Sharqiy Yevropalik Viktor But Afrikadagi har xil guruhlarini qurollar bilan ta‘minlaydi”¹²⁵. Qurollarning tarqalib ketishiga yana bir sabab bu Afrika hukumatlari omborlaridan qurollar va o‘q-dorilarning hududiy bozorlarga tarqalib ketishidir. Qurollar sonining ortib ketishi Afrika davlatlarida turli hil tajovuzkor guruhlar, terroristik aktlar sodir etilishiga olib kelmoqda.

Afrika terrorizmga qarshi kurashishda qit‘alar orasida faol harakat qilmoqda. Hozirgi vaqtda terroristik guruhlar orasidan “Al-Qoida”(EAAQ), AKIM, “Al-Shabab”, “Salafiy jihodchilar va targ‘ibotchilar guruhi” va boshqalar mavjud. Afrika musulmonlarining fikriga ko‘ra “Al-Qoida” terroristik guruhi Afrika qit‘asidagi xalqaro kuchlarning musulmon davlatlari asosan, Somali va Sudandagi tinch holatni ta‘minlashi uchun qilinayotgan faoliyatiga qarshi harakatlar qilish, neft qazib olinadigan ayniqsa, Nigeriyadagi neft qazib olinadigan hududlarda beqarorlikni vujudga keltirish, bu bilan jahon iqtisodiga ta‘sir o‘tkazish va G‘arb bilan aloqalar o‘rnatayotgan hukumatlarga zarar yetkazish kabilardan manfaatdor hisoblanadi. “Al-Qoida” Afrikadagi bir necha islom jangovorlari guruhlarini bilan aloqalari mavjud. Masalan, AKIM guruhining yangi tarkibi hisoblangan Jazoir va Malining shimolidagi harakatlar va Somalining janubiy qismidagi “Al-Shabab” harakati shular jumlasidandir.

“Al-Qoida” harakati Janubiy Afrikada ko‘plab sayyohlar, hukumat vakillari va boshqalarni asirga olganlar. Ularning evaziga katta miq-

¹²⁴ African Union, “Small Arms and Light Weapons,” available at <www.africa-union.org/root/au/AUC/Departments/PSC/Small_Arms.htm>.

¹²⁵ Douglas Farah, *Merchant of Death: Money, Guns, Planes and the Man Who Makes War Possible*. – Hoboken, NJ: John Wiley, 2007.

dorda pul yoki xorijdagi qamoqlardagi o‘zlarining odamlarini ozod qilishni talab qilganlar. Shuningdek, bu harakat o‘z guruhdoshlari orasidan bir nechasini o‘ldirishgan. Masalan, 1998-yil Nayrobidagi portlatishlarga aloqasi bo‘lgan Axmad Xalfan Jiylanini Pokistonda qo‘lga olishib o‘ldirishgani yoki yana bir misol 2005-yil Londondagi portlatishlarga aloqasi bo‘lgan Xorun Rashid Asvatni ham qatl etganlari buning yaqqol misolidir. AQSh hukumatining ta’kidlashicha, so‘nggi paytlarda Janubiy Afrikada ikkita katta oila mavjud bo‘lib, aynan ular “Al-Qoida”ni moliyaviy tomondan ta’minlab turadi degan taxminlar ham mavjud. Shuningdek, bu guruh Janubiy Afrikadagi JCh-2010 ga oshkoralikka ega bo‘lish maqsadida tajovuz qilgan degan gumonlar ham mavjud. Shimoliy va G‘arbiy Afrikada AKIM asosiy terroristik tahdid hisoblanadi. AKIM harakati 2007-yilda “Salafiy jihodchilar va targ‘ibotchilar guruhi” “Al-Qoida” terroristik guruhiga sodiqligi to‘g‘risida qasamyod qilganidan so‘ng tashkil etilgan bo‘lib, shu yilning dekabr oyida Jazoiridagi BMT bo‘limlardan birida portlash uyushtiriladi. AKIM ning asosiy maqsadi bu Mag‘rib va Saxiliyaning viloyatlarida transmilliy ko‘chib o‘tish faoliyatini amalga oshirishdir. Ya’ni, ushbu hududlarda dastlabki islom jangovorchilarini va jamoatchiligini joylashtirish hamda Liviya islom jangovor guruhi, Marokash islom jangovor guruhi, Tunis islom fronti, Mavritaniya targ‘ibotchi va jihodchilar guruhi ham shular jumlasidandir. Hozirgi vaqtda AKIM asosan o‘zining terroristik harakatlarini Saxiliya va Mavritaniyada olib bormoqda. AKIMning asosiy batal’onlari Muxtar Bilmuxtar va Abdul Xamid abu Zaid hisoblanadilar. G‘arbiy Afrikada AKIMning Nigeriyadagi “Boko Haram” jangovorchilar guruhiga qo‘shilishi mumkinligi to‘g‘risida xavfsirashlar mavjud.

Afrikadagi hududiy mojarolarni tahlil qilgan holda shuni aytish mumkinki, mojarolar asosan xalqlar va qabilalar joylashuvining hududiy jihatdan noto‘g‘ri taqsimlanganidan kelib chiqmoqda. Gap shundaki, 1885-yil Berlin Konferensiyasida buyuk mustamlakachi davlatlar Afrika hududini bo‘lishib olgan edi. Natijada, o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan mintaqa va xalqlar birlashtirilgan, tarixan shakllanib kelgan umumiy davlat va qirolliklar esa bir necha qismlarga bo‘lib tashlangan. XX asrning 60-yillariga kelib, yosh mustaqil davlatlar oldida

milliy birlikni tashkil qilish va yaxlit hududga ega bo'lish muammolari kelib chiqq boshladi¹²⁶.

Hozirgi vaqtga kelib, bu hududiy mojarolar Afrikaning bir necha davlatlari o'rtasida, jumladan, Kamerun va Nigeriya, Chad va Liviya, Efiopiya va Somali, Malaviy va Tanzaniya davlatlari o'rtasida saqlanib qolmoqda. Shuningdek, Qomar orollari davlati Mayotta orolini Fransiyadan qaytarib olishga harakat qilmoqda. Bundan tashqari, Afrika davlatlari o'rtasida chegaralari demarkatsiya qilinmagan hududlar uchun ham bahs va munozaralar mavjud. Ayniqsa, daryo bo'ylab o'tgan chegaralar umuman belgilanmagan. Masalan, Benin-Niger, Kot-D'Ivuar-Zair davlatlari orasida ikki va o'ndan ortiq hududiy maydonlar qaysi davlatga tegishliligi aniq belgilab qo'yilmagan. Bu kabi hududiy mojarolar va bahslar o'z yechimini topmayotganligi qit'aning boshqa mojarolari bilan uyg'unlashib ketmoqda.

Agar davlatlar o'rtasidagi mojarolarni tashqi ziddiyatlarga kirit-sak, ichki ziddiyat va qarama-qarshiliklarga bir davlat doirasidagi fuqarolar huquqini buzulishi, resurslar va hokimiyat uchun siyosiy lider va partiya, turli xil siyosiy kuchlar, shuningdek, milliy, etnik va diniy birlashma va guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni keltirish mumkin.

Afrikaning 29 davlatida 1989-yilgacha bir partiyali tizim bo'lgan bo'lsa, 90-yillar boshida ko'ppartiyali tizimga 45 davlat o'tdi. Ko'ppartiyali tizimga o'tish Afrikadagi nizolarni barqarorlashtirmadi, chunki, partiyalar qabila va etnik mansublik asosida tashkil etilib, har bir partiya hokimiyat uchun shavqatsiz kurashadigan siyosiy liderlar qo'l ostiga o'tdi.

Nigeriyalik professor A. Adedede Afrika mojarolarining kelib chiqish sabablarini o'rganib "7 D's" atamasini kiritadi. Unga ko'ra yetti omil: qurg'oqchilik, cho'llanish, demografiya, qaramlik, muvozanatsizlik, beqarorlik va qarzdorlik¹²⁷, mojarolarning sababidir. Darhaqiqat, oxirgi paytlarda nizolar tabiiy resurslar uchun bo'lib, Afrikaning

¹²⁶ Актуальные проблемы межафриканских отношений. – М., 1983. – С. 178.

¹²⁷ Baynham S. Conflict in the 20 th centery. Afrika from 1945. – L.-NY-Toronto-Sydney, 1987. – P. 45.

ko'pgina davlatlarini xavf ostiga solmoqda. Ayniqsa, qurg'oqchilik mintaqaviy muammolarni keltirib chiqarishiga olib kelishi mumkin.

BMTning 1999-yil oxirlarida nashr qilingan rivojlanish dasturining ma'ruzasida, Afrikada yaqin 25 yilda nizolar "eng qimmatbaho tovar"- suv uchun bo'lishini bosharot qilgan. Bu nizolar bir qancha davlatlar hududidan o'tadigan daryo va ko'llar mintaqasida vujudga kelishi mumkin. Ichimlik suvi yetishmasligi, har ikkinchi afrikalikni ichimlik suvisiz yashashiga olib keladi. Natijada, "qaynoq nuqtalar"ni Niger, Volta, Zambezi daryolari sari yetaklaydi.

Shuningdek, Pol Kole ham Afrika nizolarini "resurslar uchun urush" deb nomlagan edi. Uning ta'kidlashicha, Afrikadagi deyarli barcha yuqori darajadagi urushlar 1965-yildan boshlanib, siyosiy kurashdan ko'ra, iqtisodiy ochko'zlikka asoslangan edi¹²⁸.

Afrika davlatlarining katta qismi dunyo xo'jaligidan chekkada joylashganligi ham bu davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qilmoqda.

XXI asr boshlariga kelib, Tropik Afrikaning 51% aholisi qashshoq bo'lib, dunyo kambag'allarining 24,3%ini tashkil qildi¹²⁹.

Tropik Afrika davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini tiklashga ta'sir o'tkazayotgan yana bir omil, aholining demografik o'sishidir. Olimlarning fikricha, Afrikada demografik o'sish darajasi har yili 2–2,5%ni tashkil etadi. Bu holat rivojlangan davlatlarda (dunyo YaIM 75% beradigan) 0,3%ni tashkil qiladi. Ko'rinib turibdiki, Afrika aholisining o'sish surati juda sezilarlidir. Iqtisodiyotga nomutanosib demografiyaning o'sishi, mintaqada kambag'al, och va bilimsiz aholini ko'payishiga, shuningdek, Shimol va Janub o'rtasidagi farqning oshishiga olib kelmoqda¹³⁰. Bu holat qishloq aholisini shaharga migratsiyasini oshishi va natijada kelgindi guruhlar bilan shaharliklar o'rtasida qarama-qarshiliklarni vujudga keltirishi mumkin.

Boshqa mintaqalarga qaraganda Afrikada separatizm juda avji-

¹²⁸ Қаранг: Collier P. Doing Well out of War. – Wash. World Bank. 2002.

¹²⁹ World Bank. World Development Report 2000. – Wash. 2001. – P.24.

¹³⁰ Абрамова И.А. Демографическая ситуация в странах Африки: новые тенденции. Конференция африканистов. Безопасность Африки: внутренний и внешний аспекты. – М.: 2005. – С. 68.

ga chiqqan bo‘lib, ular ma’lum etnikka mansub bo‘lgan guruhlar o‘rtasida resurslar uchun talashishga qaratilgan. Bu holat afrikalik liderlarning tushunishicha, davlatning hududiy yaxlitligini ta’minlashga ta’sir qilib, ayirmachilar tomonidan o‘z o‘lkalarida monopoliyaga erishish va resurslardan foydalanishda hukumat boshqaruvidan mustaqil bo‘lishga intilmoqdalar. Bu kabi holatlar Senegal davlatining asosiy guruch yetishtiradigan mintaqasi Kazamansda, Zairning mis moddasiga boy Shaba o‘lkasida, Angolaning neft va olmosga boy hududlarida sodir bo‘lmoqda. Shuningdek, 1967-yil Nigeriyaning neftga boy Biafroy mintaqasi davlatdan ajralib chiqishga urinishi natijasida, fuqarolar va markaziy hukumat qo‘shinlari o‘rtasida fojeali to‘qnashuv bo‘lib o‘tadi. Bu kabi nizolar Sudanning Darfur o‘lkasida ham ro‘y berib, neft uchun kurashga asoslanmoqda.

Bundan tashqari, Afrikaning ba’zi davlatlarida etnik guruhlar o‘rtasida hokimiyat uchun kurash ketmoqda. Masalan, Burundi va Ruanda davlatlarida ikki millat: xutu va tutsi millatlari o‘rtasida qarama-qarshiliklar mavjud bo‘lib, bir necha bor bu ikki millat o‘rtasida qonli to‘qnashuvlar yuz bergan.

1962-yil Ruanda o‘z mustaqilligini e’lon qilgandan so‘ng, hukumat mamlakatning 85% aholisini tashkil qiladigan xutu millatidan tashkil topadi. Bundan norozi bo‘lgan tutsilar hukumatga qarshi chiqadi. Natijada, 1990-yil hukumat tutsilarga qarshi repressiyani boshlab yuboradi va 1994-yilda bu ochiqchasiga genotsidga aylanib 700–800 minga yaqin tutsi o‘ldirib yuboriladi. Bu fuqarolar urushida Pol Kagamoy boshchiligidagi ruandalik vatanparvarlar g‘alaba qozonib, amalda hukumatga tutsi millati keladi.

Burundi davlatida ham xutu aholisi ko‘p bo‘lsada, mustaqillikni e’lon qilganidan so‘ng, hukumat tutsilar qo‘liga o‘tadi. Bu holatdan endilikda xutu millati norozi bo‘ladi. Mamlakat Prezidenti Pera Buyoya harakati tufayli, 1993-yil xutu aholisidan qonunan saylangan Prezidentga hukumatni topshirishi bilan qurolli to‘qnashuv to‘xtatiladi. Ammo bu bilan etnik mojaro to‘xtab qolmadi.

Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, na tutsi va na xutu millatlari o‘zaro tuzilgan “etnik shartnoma” qonun-qoidalariga amal qilishga harakat qilmayapti. Chunki, tutsi aholisi ozchiligi evaziga demokratik

saylovlar natijasida hukumatga xutularni kelishi yoki hukumatni bo'linishidan qo'rqayotgan bo'lsa, xutular, bizning fikrimizcha, hukumat hozirgacha tutsilar qo'lida qolayotganligidan va xutularni markazdan uzoqlashtirayotganligidan xavfsiramoqda.

Nizolarning eng muhim omillaridan biri bu diniy qarama-qarshiliklardir. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, Afrika aholisining 42% musulmonlar, 22% xristianlar, 36% mahalliy an'anaviy dinlarga e'tiqod qiluvchilardir. Diniy qarama-qarshiliklarning kuchayishiga og'ir iqtisodiy vaziyat sabab bo'lib, ko'pgina davlatlarda hukumatga qarshi diniy tashkilotlar tuzila boshladi. Masalan, Sudanda "Sudan xalq ozodlik armiyasi" tuzilib, u davlatni shariat asosida boshqarishni talab qilib chiqadi. Mamlakat Prezidenti Nimeyri 1983-yil davlat mafkurasi va qonuni shariat asosida boshqarilishini e'lon qilishi ham vaziyatni o'zgartirmadi. Hozirgi vaqtda ham Sudan ichki xavfsizligini ta'minlashda diniy qarama-qarshilik katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Chad va Efiopiyada fuqarolar urushi Sudan muammosiga o'xshashdir. Misol uchun, Efiopiya musulmonlar istiqomat qiladigan Eritreya uchun 30 yil urush olib bordi. Lekin Eritrealiklarning qat'iyatliliigi evaziga 1993-yil Eritreya o'z mustaqilligini e'lon qildi.

Xristian va musulmon din vakillarining to'qnashuvi ayniqsa, Nigeriyada avjiga chiqqan. 2000-yil fevral oyida Kadun viloyatida bu ikki din vakillari o'rtasida qonli to'qnashuv bo'lib, har ikki tomondan 400 ga yaqin kishi halok bo'ldi. 2006-yilda esa bu to'qnashuv yanada alanga olib, masjid-madrasalar va cherkovlarga o't qo'yildi. Mamlakat Prezidenti O.Obasanjo vaziyatni yumshatish uchun shariat asosida boshqarilishini (ba'zi shtatlarda) ma'lum chegaralangan holda bo'lishiga va'da berdi. Ammo vaziyat hozirgacha ijobiy holatga o'tgani yo'q.

Umuman olganda, Nigeriyada nafaqat xristianlar va musulmonlar bir-biriga qarshi kurashgan, balki bu kabi dinlarning boshqa oqimlari ham o'z dushmanlarini o'zga din vakili sifatida ko'rib, kurash olib borishgan¹³¹.

¹³¹ Мухаммадсидиков М.М. Африка-конфликтная геополитическая сфера планеты // Международный научный журнал. Наука. Образование. Техника. Кыргызско-Узбекский университет. Ош. Кыргызской Республика.

Bu kabi Afrikadagi muammolar qit'aning xavfsizligini ta'minlashga katta ta'sir qilib, bir davlatdagi mojaro boshqa davlatga o'tib ketayotganligini ko'rsatadi. Masalan, Nigeriyadagi mojaro qo'shni hududlarga o'tib ketgan. Shuningdek, Ruandadagi fuqarolar urushi natijasida xutu qabilasi vakillari Kongo Demokratik Respublikasiga qocha boshlaydi. Kongo davlatining hukumati bu qochoqlarga qarshi o'z harbiylarini yuborish orqali ularni o'z hududlariga kirishini ta'qiqlab qo'yadi.

Bundan tashqari, ba'zi Afrika davlatlarida ham ichki, ham tashqi muammolari mavjud. Masalan, Nigeriyada diniy qarama-qarshilik bo'lsa, tashqi mojarosi Kamerun bilan hududiy nizosi mavjud. Ichki qarama-qarshilikning kuchayishi Kamerun davlatining ham xavfsizligiga tahdid bo'lishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, Afrika nizolari qit'a bo'ylab yoyilishi, nafaqat qit'ani balki, dunyo xavfsizligiga tahdid. Ko'pgina ekspertlarning fikricha, Tropik Afrikaning ko'pgina davlatlaridagi bunday tartibsizlik va qaloqlik, qashshoqlarning Shimoliy Afrikadagi davlatlarga ko'chishi va u yerdagi vaziyatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, Janub-Shimol (ya'ni rivojlangan davlatlar) o'rtasidagi nisbat keskin ortishi, Shimolning janubga o'z ko'magini berishga majbur bo'ladi.

Shuning uchun, BMT va AI tashkilotlari bu nizolarni oldini olishga kirishmoqda. Albatta, bu tez bo'ladigan jarayon emas, chunki, qit'adagi davlatlarning manfaatlarini birlashtirish va har bir davlatning o'z ichki muammolarini xalqaro gumanitar yordamlar bilan hal etish lozim.

1. Qit'adagi mojarolarni bartaraf qilish masalasini bir yoki bir necha davlatlar kuchi bilan hal qilib bo'lmaydi. Bu masala jahon hamjamiyatining birlashgan kuchini talab qiladi. Davlat hokimiyatining kuchsizlanishi hamda etnik ozchilikka nisbatan tazyiq, diniy murosasizlik, resurslarni noto'g'ri taqsimlash va ijtimoiy adolatsizlik kabi mojarolarning tub sabablarini yo'qotish bo'yicha jahon hamjamiyatining faol harakatini jalb qilish kerak. Jahon hamjamiyati mojarolarni

– 2009. – № 2 (30). – C. 37-39.

ing oldini olishni samarali qo‘llab-quvvatlashi, shuningdek, mojarodan keyingi tiklanish jihatlariga ko‘proq e‘tibor qarashi lozim.

2. Afrikaning xavfsizlik sohasidagi keskin vaziyatdan chiqib keta olishi hamda buning natijasida siyosiy va ijtimoiy barqarorlikka erisha olishi, iqtisodiy rivojlanish yo‘lida va globalizatsiya jarayonida teng huquqli ravishda ishtirok etishga ildam qadam qo‘ya olishi jahon hamjamiyatining izchil urinishlariga bog‘liq.

3. Mojarolarning oldini olish hamda ularni hal qilishda mintaqaviy tashkilotlar muhim rol o‘ynaydi. G‘arbiy Afrika davlatlarining iqtisodiy birlashmasi, Janubiy Afrika mamlakatlarining Afrika taraqqiyot birlashmasi, hukumatlararo taraqqiyot tashkiloti Afrikadagi mojarolarni hal qilishda faol ishtirok etadi, bular tinchlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha operatsiyalarga muhim qo‘shimcha hisoblanadi.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Afrika davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering ?

2. Arab Mag‘rabi davlatlari tashqi siyosat kontseptsiyasi asosiy o‘lchamlari tushunchasiga ta‘rif bering ?

3. Afrika Ittifoqi davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering ?

4. Afrika davlatlarining AQSh va Yevropa davlatlari bilan munosabatlari nimadan iborat deb o‘ylaysiz ?

5. Bugungi kunda AQShning Afrikadagi siyosatiga Fransiya va boshqa Yevropa davlatlarining munosabatlari qanday?

6. Shimoliy Afrika davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.

7. Afrika Birligi tashkilotidan Afrika Ittifoqiga aylanish istiqbolari haqida ma‘lumot bering.

8. Marokashdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.

9. Marokashning Afrika Ittifoqiga a‘zoligi muammolari nimadan iborat?

10. “Hozirgi davrda G‘arbiy Saxro muammosi” mavzusida prezentatsiya tayyorlash.

11. “Arab Mag‘ribi davlatlarida islom omili” mavzusini muhokama etish.
12. Yevropa Ittifoqining AMT davlatlari munosabatlari haqida ma’lumot bering.
13. Shimoli-sharqiy Afrika davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga tavsif bering.
14. Liviyaning jahon hamjamiyatidagi o‘rniga baho bering.
15. Zamonaviy bosqichda Marokash – Jazoir munosabatlari qanday?

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Afrika davlatlarini siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering ?
2. Frantsiyaning Afrikadagi siyosatini xarita yordamida aytib bering ?
3. Afrika mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o‘rganish.
4. Nigeriyaning xalqaro munosabatlardagi o‘rnini yoritib bering.
5. JAR tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlarini tavsiflab bering.
6. Zamonaviy bosqichda Shimoliy Afrika davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
7. “Afrika Ittifoqi – Yevropa munosabatlari” mavzusida ma’ruza tayyorlash.
8. Yevropa Ittifoqi tashqi siyosatida Arab Mag‘ribi davlatlari to‘g‘risida ma’lumotlar to‘plash.
9. Misr tashqi siyosatida Yaqin Sharq muamosini yoritib bering.
10. Jazoir tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlari.
11. JARning Afrika Ittifoqidagi siyosati.
12. “Afrika davlatlari va jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi” mavzusida ma’ruza tayyorlang.
13. “Rangli inqiloblar”dan so‘ng Shimoliy Afrika davlatlarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.

14. XXI asrda Afrika Ittifoqi: yutuq va muammolari mavzusida prezentatsiya tayyorlash.

15. AQSh tashqi siyosatida Afrika davlatlari.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.

2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.

3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.

2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замоनावий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

12-BOB. AQSH TASHQI SIYOSATINING MINTAQAVIY JIHATLARI

Dars maqsadi:

- talabalar AQShning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi oʻrni borasida tasavvur hosil qilishlariga koʻmaklashish;
- nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qoʻllashni oʻrgatish;
- talabalarga AQSh tashqi siyosatining asosiy yoʻnalishlari borasida toʻla maʼlumotlarni yetkazish hamda ushbu jarayonlarning oʻziga xos jihatlari singdirish.

Tayanch iboralar va tushunchalar: *“Monro doktrinasi”, Ruzvelt Korollari (Gunboat Diplomacy), 1919–1920-yillar. “Izolyatsionizm” (Isolationism) doktrinasi, siyosati” (Good Neighbor Policy), 1941-yil. “Toʻrt erkinlik” doktrinasi (Four Freedom Doctrine), New World Order Reagan Doctrine), ANZYUS ittifoqi.*

1. AQSh tashqi siyosiy konsepsiya va doktrinalari

2009-yil 20-yanvardan AQSh davlat tepasiga B.Obama boshchiligidagi demokratlar maʼmuriyatining kelishi kelgusida mamlakat tashqi siyosatida milliy manfaatlarni taʼminlashning yangi metodologiyasini ishlab chiqilishi bilan xarakterlanadi. AQSh davlat tepasiga ikki partiya vakillari kelishidan qatʼiy nazar milliy manfaatlarning uygʻunligiga sodiq qolgan holda qoʻllanilayotgan vositalardagi anʼanaviylik xususiyati saqlanib qoliniladi. Boshqacha aytganda ikki partiya tashqi siyosati rotatsiya xarakteriga ega boʻlib, asosiy maqsad jahonda anti-amerikanizmning kuchayishiga yoʻl qoʻymagan holda gegemonlikni saqlab qolishdir. Shu nuqtai nazardan demokratlar koʻpgina hollarda “tinchlik” siyosatini ilgari surib, respublikachilar davrida yuzaga kelgan keskin vaziyatlarni diplomatik yoʻl bilan yumshatishga eʼtibor qaratishadi. Siyosiy jarayonlarni kuzatadigan boʻlsa, respublikachilardan boʻlgan J.U.Bush tashqi siyosati oʻzining dastlabki davridan 11-sentyabr voqealari, Afgʻonistonga qoʻshin kiritish, Iroq muammo-

sini vujudga keltirgan bo'lsa, B.Obama tashqi siyosati davlat kotibi ta'kidlaganidek "aqilli kuchga" ("smart power")ga asoslanishini e'lon qildi. Prezident B.Obamaning saylov oldi kampaniyasidagi shiori "o'zgarishlarga muxtojmiz" ("we need change"), Iroq muammo-sini hal etish, Afg'onistondan 16 oy ichida qo'shinlarni olib ketish, Guantanamo qamoqxonasini tugatish va'dasi tashqi siyosatning dastlabki ko'rsatkichi edi. Buning mohiyati shuki, O.Obamaning tashqi siyosiy vazifasi – Respublikachilar davrida yuzaga kelgan keskinlikni diplomatik vositalar orqali bartaraf etishdir. Albatta, bu AQSh siyosiy elitasining tashqi siyosat borasida katta tajriba va puxta ishlab chiqilgan strategiyaga ega ekanligining isbotidir.

Rus olimi A.G.Gadjiyev ta'kidlaganidek, hokimiyatga B.Obamaning kelishi AQSh global miqyosdagi geostrategik paradigmalarga bir qator o'zgartirishlar olib kirildi:

Birinchidan, Respublikachilar davrida putur etgan AQShning jahondagi mavqeyini tiklash;

Ikkinchidan, do'stlar, sheriklar va raqiblari bilan o'zaro hurmatga asoslangan muloqotni boshlash;

Uchinchidan, sherikchilikni yuzaga keltirish uchun birgalikda faoliyat boshlash;

Tashqi siyosatning zamonaviy vazifalaridan kelib chiqqan holda yangi ma'muriyat jadal ravishda bir qator AQSh mavqeyini ko'tarishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirdi.

Yaqin Sharq. Mintaqada AQSh ustunligini saqlab qolish, musulmon davlatlar bilan murosalar yo'li asosida mamlakat manfaatlariga nisbatan ehtimoliy tahdidlarni bartaraf etish va an'anaviy ittifoqdoshi Isroilning xavfsizligini ta'minlash B.Obamaning Yaqin Sharq siyosati asosini tashkil etadi, deyish mumkin. So'nggi yillarda AQShning ochiqdan ochiq Isroilga yon bosishi, Iroqqa qo'shin kiritishi, Afg'oniston, Sudan va Eronga nisbatan siyosatida bir tomonlamalikning kuchaygani AQSh va musulmon olamida munosabatlar sovushi kuzatilgan. Mazkur jarayonlar davomiyliги saqlanib qolsa, AQShning g'egemonlik g'oyalariга salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Natijada AQSh siyosatchilari Yaqin Sharqda murosalar zarurligini va musulmon olamiga AQSh siyosati xolislikkka asoslanganini isbot-

lash maqsadida B.Obama prezidentlik davrining ikkinchi kuni sobiq senatori Jorj Mitchelni Yaqin Sharq buyicha maxsus elchi lovozimiga tayinladi.

Isroil-Falastin masalasi. Yangi hukumatning mintaqa siyosatidagi asosiy vazifalardan biri – Isroil xavfsizligini ta'minlash, tanlangan uslub – diplomatik vositadir. Xususan, AQSh Davlat kotibi X.Klinton Isroil o'z xavfsizligini ta'minlash huquqiga to'liq ega ekanligini, Obama ma'muriyati Isroilni XAMAS raketa hujumidan himoyalaniishi qo'llab-quvvatlashini va XAMASni Isroilga qarshilik qilishni to'xtatish va uni tan olishga chaqirishini ta'kidlagan. Shuningdek, Quddus shahrida Isroil tomonidan qurilayotgan aholi yashash punktlari masalasidagi nizo yuzasidan 2010-yil 24-mart kuni ikki davlat rahbarlarining ilk rasmiy uchrashuvida biror bir jiddiy taklif ilgari surilmadi. Demak, yahudiy lobblari kuchli ta'sirida shakllangan B.Obama ma'muriyatining Isroil-Falastin borasidagi siyosatining tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, AQSh tinchlik muzokaralarida vositachilikni amalga oshirishi, turli konsepsiyalarni ilgari surgan holda jiddiy yechimni ta'minlay olmaydi, deyish mumkin.

Iroq masalasida. B.Obama Yaqin Shaqr siyosatida muvafaqqiyatini ta'minlaydigan omil Iroq muammosining hal etilishidir. Bundan tashqari arab dunyosi bilan hamkorlik kengaytirish imkoniyati hamdir. Shu maqsadda 2009-yil 27-fevralda B.Obama Iroq urushini nihoyasiga yetkazish bo'yicha rejasini e'lon qildi va 2010-yil 31-avgustgacha AQSh harbiylarining mamlakatdagi harakatlari to'xtatilib, Iroq harbiylari qo'lga topshirilishini bildirdi. Bu bir tomondan yangi hukumatning tashqi siyosati diplomatik vositalarga tayanganini amalda isbotlansa, boshqa tomondan AQShning Iroq muammosini hal etishi, Isroilga nisbatan xavfning kamayganligi va Iroqda o'zga diniy oqimlarga hokimiyatga kelish imkoniyatining teng yaratib berilganligi bilan izohlash mumkin. Bu esa S.Xusayn kabi AQSh manfaatlarini zid faoliyat yurituvchi hukumat keladigan bo'lsa, harbiy vositalarsiz jamiyatni bo'lib tashlash imkoniyatini ta'minlashga xizmat qilishi mumkin.

Eron masalasi B.Obama tashqi siyosatining e'tiborligi jihatidir. AQSh prezidenti o'zaro nizolarni hal etish, keskin vaziyatni yum-

shatish maqsadida muzokaralarni ilgari surmoqda. Hukumat 2009-yil aprel boshlarida Eron yadro quroli yuzasidan muzokaralarni boshlab yubordi. Muzokaralarning yangi bosqichida AQSh Britaniya, Fransiya, Germaniya, Rossiya, Xitoy konsensusi asosida Eronni yana muzokaralar stoliga tortishni rejalashtirgan. Soʻnggi siyosiy voqelik shuni koʻrsatmoqdaki, Eron bilan muzokaralarning aksariyati ijobiy yakun topmayapti. BMT turli sanksiyalar joriy etish toʻgʻrisidagi rezolyutsiya qabul qilish tarafdorlari nisbatan faollashgan. Taʼkidlash joizki, Eronning yadro va uzoq masofaga uchuvchi raketalarni rivojlantirish dasturidan voz kechmasligi va ularga egalik qilishga urinishi rus general-polkovnik Leonid Ivashov taʼkidlaganidek, Eronga nisbatan AQSh va Isroil tomonidan harbiy faoliyat ehtimollik darajasini keskin oshirmoqda. 2005-yilda Isroilni yer yuzidan “supurib tashlash” zarurligini ochiq bildirgan M.Axmadinajotning yana mamlakat prezidenti sifatida saylanishi, ilgargi pozitsiyasida qatʼiy turishi, garchi tashqi siyosatda diplomatiyani bosh shiorga aylantirgan B.Obama davrida ham aksariyati yaxudiyardan iborat siyosiy elitaning Eronni harbiy nishon sifatida baholashiga olib kelishi mumkin.

AQSh armiyasi Markaziy boshqarmasi rahbari D.Petryues maʼlumotiga koʻra, 2010-yil yanvar oyida Patriot havo hujumidan mudofaa tizimi Kuvayt, Qatar, BAA hududlariga oʻrnatilgan. Buning ustiga zenit raketasi bilan qurollangan uch AQSh dengiz harbiy kemalari Oʻrtayer dengizi mintaqasiga joylashtirilgan. Shuningdek, J.U.Bush davridagi neokonservator R.Geytsning Pentagon rahbari sifatida lavozimida qolishi Eron bilan munosabatlarning harbiy vositalar bilan hal etilish ehtimolligini koʻrsatadi. Ushbu jarayonlarda endilikda AQShdan koʻra Eronning maʼsuliyatni zimmasiga olishi va yuzaga kelgan vaziyatni qayta koʻrib chiqishi asosida oʻz pozitsiyasini oʻzgartirishi munosabatlarning kelgusi istiqbolini belgilab beradi. AQSh-musulmon olami.

Bugungi kunda dunyodagi strategik hududlarning ulkan qismida musulmon davlatlari joylashgan: Atlantika okeani (Marokash)dan Tinch okeani (Indoneziya, Malayziya)gacha. AQShning soʻnggi yillardagi Eron, Iroq, Afgʻoniston, Sudan, Suriya singari davlatga nisbatan agressiv siyosati Gʻarb va musulmon sivilizatsiyalarida keskin-

lik chiziqlarini ortishiga olib keldi. Musulmon jamiyatlarida AQShga nisbatan qarashlar o'zgarib boshladi. Shunday sharoitda B.Obama ma'muriyati G'arb va musulmon olami o'rtasida o'zaro aloqalarni kuchaytirish, jamiyatlarda shakllangan salbiy qarashlarni yumshatish, ishonchni tiklash orqali musulmon kapitallarini AQShga kiritilishini ta'minlashni tashqi siyosatning asosiy vazifasi sifatida belgiladi. Ushbu siyosatda yangi davrni boshlab berish maqsadida, 2009-yil 4-iyunda Qohira Universitetida so'zlagan nutqida Prezident B.Obama birgalikda hal qilinishi zarur bo'lgan masalalarni sanab o'tdi:

1. ekstremizmning har qanday ko'rinishini birgalikda tugatish;
2. isroilliklar, falastinliklar va arab dunyosidagi vaziyatni qayta ko'rib chiqish;
3. yadro qurollari bo'yicha davlatlarning huquq va majburiyatlariga taalluqli masalalarni hal etish;
4. demokratiyani rivojlantirish;
5. din erkinligi;
6. xotin-qizlar huquqlari;
7. iqtisodiy rivojlanish va imkoniyatlar to'g'risida. Albatta, qo'yilgan masalalarning aksariyatini hal etilishi uzoq vaqt va qarashlarda uyg'unlikni talab etadi, shunday bo'lsada, musulmon olami bilan ziddiyatlarni minimum holatda saqlab turish B.Obama davrida ijobiy natija hisoblanadi.

Markaziy va Janubiy Osiyo. Demokratlar ma'muriyati tashqi siyosatida markaziy o'rinning egallagan masalalardan biri Afg'onistondir. Bu Markaziy Osiyo uchun "katta o'yin" makoni hisoblangan Afg'onistonda AQShning uzoq muddatli faoliyatini kam qurbonlar hisobiga ta'minlash B.Obama tashqi siyosatining maqsadlaridandir. Afg'onistonning geostrategik joylashuvi: neft va transport kooridori ekanligi, Yaqin Sharqqa chegaradoshligi, Eronni nazoratda tutish, Pokiston va Hindiston yadroviy salohiyati ustidan nazorat, Rossiya, Xitoy siyosatini kuzatib borish imkonini taqdim etadi. Shu sabab AQShning Afg'onistondagi operatsiyasi siyosiy xato emas, aslida yutuqlari jumlasidandir.

B.Obama ma'muriyatining dastlabki yillardan boshlab Pokiston va Afg'oniston bo'yicha maxsus vakil etib R.Xolbrukni, ISAF

qo‘mondoni sifatida general Steynli MakKristalni, Afg‘onistonga elchi sifatida Karl Aykenberrini tayinlashi, 2009-yil 27-mart kuni Pokiston va Afg‘oniston bo‘yicha yangi strategiyaning qabul qilinishi kelgusida AQSh manfaatlari davomiyligini ta‘minlaydi deyish mumkin.

2009-yil 27-martdagi strategiya Pokistonga yiliga 1,5 mlrd, umumiy hisobda 7,5 mlrd yordam ko‘rsatishni belgilagan. Afg‘onistonga esa qo‘shimcha 17 ming askar yuborish belgilandi. Shuningdek, Prezident B.Obama 2009-yil 1-dekabrda Vestpoint harbiy akamediyada qilgan nutqida Afg‘onistonga amerika ma‘muriyati yana 30 ming qo‘shin yuborishini bildirgan. Hozirda 68 ming AQSh qo‘shini va 39 ming ittifoqchilar qo‘shini mavjudligini ta‘kidlagan.

Bundan tashqari Afg‘oniston-Pokiston chegarasida “Qayta tiklash imkoniyatlar zonasi”ni rivojlantirish loyihasi ham kiritildi. Unga ko‘ra AQSh hukumati pushtunlardan iborat 50 ming qo‘shinga ega “Pushtun qabilalari chegara korpusi”ni shakllantirishga e‘tibor qaratgan. Ushbu korpus toliblar ekvivalenti sifatida AQShning mintaqadagi manfaatlariga xizmat qilishi kerak, ularning tashkiliy jihati va maqomi to‘liq belgilanmaguncha AQSh tashqi siyosati yutug‘i sifatida qo‘lga kiritilgan Afg‘onistonda B.Obama davrida ham amerika qo‘shinlarining saqlanib qolish ehtimoli katta, deb xulosa qilish mumkin.

Rossiya, NATO va Ommaviy qirg‘in qurollari (OQQ). Demokratlar tashqi siyosiy tamoyillariga tayanadigan bo‘lsa, Yevroatlantika xavfsizligi, NATOning Sharqqa kengayishi borasida Rossiya bilan yuzaga kelgan tanglik diplomatik yo‘llar bilan hal qilinishi belgilangan. 2009-yil mart oyidayoq Jenevada o‘tgan yadroviy xavfsizlikka bag‘ishlangan konferensiyada hamkorlikka asoslangan ilk munosablarni shakllantirishga urinishni kuzatish mumkin. Negaki, 2008-yil NATOning Buxarest sammitidan oldin J.U.Bush tomonidan Ukraina va Gruziyaning tashkilotga a‘zoligiga qabul qilinish borasida takliflar, Rossiyaning 2000-yillarda hamkorlikda RQMT (PRO) tizimini ishlab chiqish taklifining rad etilish, 2001-yil noyabrda AQShning PRO to‘g‘risidagi shartnomadan bir tomonlama chiqishi kabi bir qancha omillar munosabatlar real keskinlikni vujudga keltirdi va Rossiyaning keskin vositalar qo‘llashga majburlay boshladi. Natijada

AQSh tashqi siyosati diplomatiyaga asoslanishi davr talabi ekanligini ko'rsatdi. B.Obamaning Rossiya siyosatiga vazifalari:

1. Yadroviy qurollar masalasidagi shartnomaning yangi variantini imzolash. 2009-yil 5-dekabrda "Strategik hujumkor qurollar" (SNV 1) bo'yicha shartnomaning amal qilish muddati tugadi. Ushbu shartnomani yangi ko'rinishini tuzish ikki davlat manfaatlariga xizmat qilib, 2010-yil aprelda Chexiyaning Praga shahrida ushbu turdagi yangi shartnoma imzolandi. AQSh Davlat departamenti siyosiy masalalar bo'yicha kotib muovini U.Bernsning 2009-yil 27–28-aprel Butunjahon Rossiya Forumida B.Obama ma'muriyati uran boyitish dasturlarini rad etuvchi mamlakatlar uchun Rossiyaning Xalqaro yadro issiqlik markazini tashkil etish loyahasini qo'llab-quvvatlashini bildirgan.

Bundan tashqari AQSh jahondagi yadroviy qurollanishning jadal tendensiyasini va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish borasida yangi strategiyasini ishlab chiqdi. Ushbu strategiya bilan jahon hamjamiyatini B.Obama 2009-yil 5-aprelda Pragada so'zlagan nutqida tanishtirdi. Prezident amalga oshiriladigan yadroviy tahdidni bartaraf etishning quyidagi bosqichlarini ko'rsatib berdi:

Birinchidan, AQSh yadroviy qurollardan holi dunyoni vujudga keltirishga intilishi va bu yo'lda "sovuq urush"dan qolgan fikrlashdan voz kechgan holda AQSh milliy xavfsizlik strategiyalarida yadroviy qurol rolini pasaytirish va yangi Strategik qurollarni qisqartirish Shartnomasi borasida Rossiya bilan muzokaralarni boshlash;

Ikkinchi, yadroviy qurolni tarqatmaslik to'g'risidagi shartnomani asos qilib olgan holda hamkorlikni mustahkamlash;

Uchinchidan, terroristlarning hech qachon yadroviy qurolga ega bo'lishiga yo'l qo'ymaslik. Ushbu strategiya asosida OQQga noqonuniy egalikni tugatish va mavjud qurollar salohiyatini qisqartirish borasidagi siyosati "global zero" nomini oldi.

2. NATO va Rossiya hamkorligini kuchaytirish, Yevroatlantik xavfsizlik tizimida Rossiya bilan hamkorlik qilish. AQSh tashqi siyosatidagi strategiyasi o'zgaruvchan, milliy manfaatlari mos ravishda turli vositalarning qo'llanilishini 2010-yil 28-mart kuni NATO Bosh kotibi A.F.Ruamussen tomonidan hamkorlikda RQMT (PRO) tash-

kil etish masalasidagi taklifi bilan Rossiya davlati rahbariga murojaatidan ham kuzatish mumkin. Dastavval Rossiya tomonidan ushbu taklif 2000-yillarda AQSh rahbariyatiga taklif etilgan edi. 2009-yil 17-sentyabrda Pentagon rahbari R.Geyts RQMTni yaratish borasida AQSh rejasiga o'zgartirishlar kiritilganini e'lon qildi. AQSh Yevropaga RQMTni joylashtirishni rad etmagan holda uning muddatini 2015-yilgacha surdi, tizim to'la shaklda to'rt bosqichda 2020-yilgacha amalga oshirilishi ta'kidlandi. Demokratlarning ushbu siyosati Rossiya bilan munosabatlarni yumshatish va shu orqali Yevropada pozitsiyasini yanada mustahkamlashdan iboratdir. Istiqbolda AQShning Rossiya bilan RQMTdagi hamkorligi B.Obama ma'muriyati tashqi siyosatining jahon hamjamiyati tomonidan qanday qabul qilinishi, samaradorligiga bog'liq. Agar "tinchlantiruvchi" siyosat qo'lga kiritilgan imkoniyatlarni saqlab qolaolmasa, keyingi ma'muriyatlar tashqi siyosatida harbiy vositalarning ta'siri ortadi, deyish mumkin.

Umumlashtirgan holda, AQShning global tashqi siyosatini tadqiq etgan holda zamonaviy davrda mamlakat tashqi siyosiy qarorlarining qabul qilinishi va jahondagi rolini aniqlab berishga asos bo'lgan holatlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Tashqi siyosat AQShning global yetakchiligini mustahkamlashga yo'naltirilgan;

2. AQSh global tahdidlarga qarshi o'zga davlatlar bilan hamkorlik asosida kurashishni ko'zlagan. Amerika global tahdidlarni yolg'iz bartaraf eta olmaganligi singari, Vashington e'tiroficha, boshqa davlatlar ham ushbu muammolarni AQSh ishtirokisiz hal etaolmaydilar;

3. Oq Uy ma'muriyatining hozirgi tashqi siyosati "aqli kuch"ga asoslangan bo'lib, davlat ixtiyoridagi jamiki vasitalar majmuasini qo'llashni taklif etadi. Shuningdek, "aqli kuch" tashqi siyosatda diplomatiya afzalliklarni tan olgan holda, harbiy kuch yoki bir tomonlama faoliyat ustun qo'ymaydi.

4. AQSh BMT va o'zga xalqaro institutlar mexanizmlaridan maksimal darajada foydalanishni ko'zlagan deyish mumkin.

Shunday ekan, "Amerika o'ziga xosligi" va "jahonda ma'naviy yetakchilikka" intilishi AQSh tashqi siyosatining mafkuraviy asosini tashkil etadi. Shu bois yangi ma'muriyat oldingi ma'muriyatdan farq

qilmaydi. Faqatgina ushbu o'ziga xoslikni amalga oshirish vositasi o'zgargan. Kuch siyosati ikkinchi planga ko'chgan, uning o'rnini esa diplomatiya va ishonch, uzoq muddatli iqtifoqchilik egallagan.

2. AQSh tashqi siyosatida Yaqin Sharq mintaqasining o'rnini

AQSh tashqi siyosatida Yaqin Sharq mintaqasining ahamiyati yanada oshib borayotgan bir davrda tashqi siyosiy qarorlar qabul qilish va strategiyalarni ishlab chiqish jarayonlarida neokonservativ g'oyalarning ustuvorlikka ega bo'lishi Yaqin Sharq bo'yicha zamonaviy geostrategiyalarining yo'nalishlarini belgilashda neokonservativ g'oyalarning ta'sirining oshishi va amaliyotining mustahkamlanishiga imkon yaratmoqda. AQShning Yaqin Sharqdagi geosiyosiy va geoiqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda zamonaviy bosqichdagi AQSh nekonservativizmining Yaqin Sharqdagi geostrategiyalarining geoiqtisodiy manfaatlari va terrorism, Iroq, Eron, Isroil xavfsizligi kabi konseptual yo'nalishlarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

AQSh nekonservativizmining Yaqin Sharqdagi geostrategiyalarining geoiqtisodiy manfaatlari borasidagi vazifalari bir vaqtning o'zida siyosiy va xavfsizlik vazifalari bilan chambarchas bog'liqdir. E'tibor beradigan bo'lsak, neokonservator nazariyotchilar tomonidan asoslangan iqtisodiy manfaatlari ijrosi oxirgi Respublikachilar hukumati davrida deyarli amalga oshirildi.

AQSh o'zining barcha mintaqalardagi geoiqtisodiy manfaatlarini harbiy kuch yordamida va mintaqalardagi jarayonlarga siyosiy aralashuv orqali amalga oshirishga harakat qiladi. Ko'pchilik mutaxassislar e'tirofiga ko'ra, bunga yaqqol misol sifatida AQShning oxirgi Iroqqa nisbatan harbiy operatsiyasini keltirish mumkin. Ko'pchilik mutaxassislar tomonidan Iroq liderini ag'darishga asosiy ichki undovlardan biri bu Iroq nefti bo'lganligi ta'kidlanayotganligi ham AQSh nekonservatorlari oldida turgan asosiy vazifa iqtisodiy barqarorlik uchun imkoniyatlar izlash ekanligini tushunish mumkin. Bundan tashqari, Bahrayn, BAA S.Arabistoni neft mintaqalariga bo'lgan tahdidni bartaraf etish va mintaqa davlatlari iqtisodiyotiga faol aralashuvga (asosan dunyo neft narxi ustidan nazorat qilish) chek qo'yish ham asosiy masalalardan biri bo'lib keladi.

2000-yildan keyingi voqealar rivojiga e'tibor bersak, yangi hukumatning kelishi va hukumat a'zolari va asosiy tashqi siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonlaridagi ishtirokchilarning neokonservativ kayfiyatdagi komandaning tuzulishi bilan Iroq tuzumini ag'darish maqsadlarini oqlovchi axborot urushlari avj oldirila boshlangan edi. Bundan tashqari, shu kabi maqsadlarni qo'llab – quvvatlovchi davlatlar kaolisiyasiga bo'lgan intilish ham kuchaygan edi. 2001-yil aprelda Bush hukumatiga Ommaviy siyosat institutidan J.A. Beykerning “energetik xavfsizlik” dokladi taqdim etildi. Taniqli neokonservator Beyker katta J.Bush hukumati davrida davlat kotibi bo'lib xizmat qilgan edi. Dokladda ta'kidlanishicha: «Iroq AQShning Yaqin Sharqdagi ittifoqchilariga nisbatan beqarorlashtiruvchi ta'sirini o'tkazishda davom etmoqda. Bundan tashqari xalqaro va dunyo tartibotiga va Yaqin Sharqdan dunyo bozoriga neft yetkazib berish jarayonlariga tahdid solmoqda. AQSh bevosita Iroqning bugungi harbiy, energetik va siyosiy-diplomatik holatini siyosiy tahlil etishi lozim. Bu kabi fikrlarni AQSh olimlaridan biri M.Klerning “Manbalar uchun kurash” kitobida ta'kidlagan quyidagi jumlar bilan to'ldirish mumkin: «Iroq ustidan nazorat neftni kuch sifatida e'tirof etishga olib keladi. Fors ko'rfazi ustidan nazorat Yevropa, Yaponiya va Xitoy ustidan nazorat qilishga va neft jo'mraklarini o'z qo'limizda qolishiga imkoniyatni beradi». Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, mintaqadagi iqtisodiy manfaatlarning naqadar dolzarb ekanligi 2001-yil 20-sentyabrdagi PNACning Bushga yo'llagan maktubi mazmunidan ham yaqqol seziladi. Masalan, unda hatto, 11-sentyabrdagi terroristik hurujlarga Iroqning to'g'ridan to'g'ri aloqasi to'g'risida dalillar topilmagan holatda ham Iroqdagi S.Husayn tuzumini ag'darish kerakligi ochiqdan-ochiq e'tirof etilmoqda.

Afg'onistondan keyin Yaqin Sharqda tartib o'rnatish vaqti kelganligi va to'g'ridan to'g'ri harbiy aralashuvlarni qo'llash lozimligini ko'pchilik AQSh siyosiy elita vakillari ta'kidlasha boshlashdi. Muayyan ijtimoiy guruhlar – siyosiy elita doimo mamlakat hayotida muhim ahamiyat kasb etuvchi siyosiy qarorlarni ochiq va yopiq ravishda qabul qilishda yetakchi o'rinni saqlab qolishga harakat qilishlarini ta'kidlash o'rinli. Ular davlat va kishilar nomidan “hayotiy muhim milliy manfaatlar”ni shakllantiradilar, mamlakat milliy xavf-

sizligini ta'minlashda mas'ul hisoblanadilar. Shu bois, har bir davlat ichki va tashqi siyosatini o'rganishda, uni tahlil etishda qaysi ijtimoiy guruh hukmron mavqelarni egallab turganliklarini inobatga olish kerak bo'ladi. AQSh siyosiy elitasi ko'pchiligini neokonservatorlar tashkil etib, bu davrda hukumatdagi muhim boshqaruv martabalariga ham ko'tarilgan edi.

Neokonservatorlardan P.Vulfovis Iroqqa qarshi qurolli harakatlarini 11-sentyabrdan to'rt kun o'tiboq, hech qanday asoslarni keltirmagan holda yoqlab chiqqan edi. Vulfovis Iroq haqida faqatgina kitoblar orqali tanishgan bo'lsada, uni Iroq 1979-yildayoq tashvishlantira boshlaganini ta'kidlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, neokonservatorlarning o'n yillar davomidagi muhokamalarida Iroq, Eron, Suriya kabi davlatlar yetakchi o'rin egallagan bir vaqtda, 11-sentyabr voqealari bu davlatlarga nisbatan keskin siyosatning kuchayishiga sabab bo'lmaydi.

Yaqin Sharq bo'yicha amerikalikekspert J.Kempning ta'kidlashicha, Bush hukumati 2002-yil boshlaridayoq Afg'onistondan keyingi harbiy harakatlar obyektini Iroq bo'lishi haqida va 2005-yilgacha S.Husayn tuzumi ag'darilishi to'g'risida qaror qabul qilib bo'lingan. Garchi AQShning energetika resurslarining importining 17,6 foizi Yaqin Sharq mintaqasiga va 41,3 foizi Kanada, Meksika va Venesuela hissasiga to'g'ri kelsada, Federal rezerv sistemasining sobiq rahbari Alan Grinspen (Alan Greyenspan) va senator Jon Makkeyn (John McCain) tan olishicha, Iroq urushi neft tufayli boshlandi. Grinspen o'z memuarlarida yozishicha "Iroq urushi asosan neft tufayli olib borilgan". Ushbu holatni Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning quydagi so'zlari bilan ifodalash mumkin, "...kimda-kim neft va gaz zaxiralariga hukmronlik qilsa, dunyoga hukmron bo'lishi mumkin degan qarashlar kuchayib bomoqda. Va aksincha – kimdagi shunday resurslar bo'lmasa, neft-gaz, umuman, uglevodorod xom ashyosiga ega boshqa davlatlarga nisbatan turli harakatlar ham sodir bo'layapti. Chunki qudratli davlatlar yaxshi biladiki, mana shunday boylik kimning qo'lida bo'lsa, u boshqalarni o'z ta'siriga olishning kaliti, vositasi bo'lib xizmat qiladi".

Hukumatdagi neokonservatorlar o'zlarining konseptual prinsiplarida avvalo o'z siyosiy maqsadlarini oldindan tayyorlashlari, keyin esa ularni amalga oshirish uchun yetarli fakt va dalillar qidirishga harakat qilayotganligini ta'kidlash kerak.

2003-yil martdagi Iroqqa boshlangan harbiy harakatlarning birinchi yutuqlari kutulgandek boshlangan bo'lsada, operatsiyaning ikkinchi qismi, ya'ni Iroq xavfsizligini ta'minlash, neft qazish va tashish xavfsizligi va uning ustidan nazorat, konfessiyaviy muvozanat kabi masalalarda ijobiy natijalarga erishilmayotganligini kuzatish mumkin.

Iroq muammosining kuch bilan hal etilishini ham neokonservatorlar, ham demokrat liberallar birdek yoqlaganligini I.Shumilin quyidagicha izohlaydi: «Bunday umumxalq konsensusi uchun Iroq tuzumi quyidagi tahdidlarni keltirardi: a) AQSh xavfsizligiga, b) AQShning Yaqin Sharqdagi manfaatlariga (Falastin – Isroil majorasining istiqbolli hal etilishi, Fors ko'rfazi monarxiyaviy tuzumlar barqarorligi). Bundan tashqari AQShning Iroq ustidan nazorati Suriya va Eron uchun tashqi qurshovga olinish quroli bo'lishi mumkin...Iroqda Amerika harbiy kuchlarining mavjudligi bu davlatlar tuzumlari uchun muhim bosim o'tkazish richagi bo'lishi mumkin». Rossiyalik tadqiqotchi A.Arbatovning fikricha, Vashingtonning asosiy maqsadi mintaqada AQSh uchun ustun bo'lgan amerikaparast tuzumni va Eronga qarshi mintaqaviy harbiy-siyosiy kuchni tashkil etish edi. Bundan tashqari AQSh Saudiya Arabistonga qaramliligini kamaytirish va OPEKni kuchsizlantirishni maqsad qilgan edi. S.Husayn tuzumida OQQ yo'q ekanligi tushuntirilayotgan bir davrda Bush hukumati Iroq urushini oqlashga harakat qila boshladi va erkinlik va demokratiya uchun kurash terrorizmga qarshi kurash urushida asosiy qurol sifatida qo'yila boshlandi. Lekin demokratiya to'g'risidagi iddaolar AQSh gegemonligini keng yoyishning niqobi sifatida namoyon bo'lmoqda. O'tgan o'n yillikdagi hech bir voqea, 11-sentabr voqealaridan tashqari, AQShning dunyodagi mavqeiga salbiy natijalar olib kelmadi. Ko'pchilikning Iroqdagi holati-chi degan fikriga kelsak, AQShning Yaqin Sharqdagi va boshqa joylardagi harbiy harakatlari natijalari strategik konfiguratsiyaning fundamental o'zgarishlariga sabab bo'lmadi, deya ta'kidlaydi R.Kagan.

AQShning Yaqin Sharqdagi geostrategiyasining yana bir muhim yoʻnalishi mintaqadagi manfaatlari xavfsizligiga boʻladigan tahdidlarni bartaraf etish muammosidir. Bu bevosita terrorizm, yadroviy tahdidlar bilan bogʻliq .

2000yildagi saylov kampaniyalari davomida J.Bush AQShning boshqa davlatlarning milliy davlatchilik qurish jarayonida ishtirok etishini va qoʻllab-quvvatlashini taʼkidlab oʻtdi. Oʻsha vaqtda AQSh tashqi siyosati masalalari boʻyicha bosh maslahatchi lavozimida boʻlgan K.Rays (2000-yilda milliy xavfsizlik boʻyicha maslahatchi lavozimiga oʻtgan) yangi respublikachilar maʼmuriyatining xavfsizlik doirasidagi muhim vazifalarini belgilab oʻtgan edi: “Vazminlik siyosati (deterrence), amerika manfaatlarining muhofazasi uchun kuchlarni shakllantirish, erkin savdo va iqtisodiy oʻsishni qoʻllab-quvvatlash, ittifoqchilar bilan munosabatlarni mustahkamlash, dunyoning yirik davlatlari bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirish (Rossiya va Xitoy misolida) va ommaviy qirgʻin qurollarini yaratishga qodir davlatlarga nisbatan qatʼiy choralar koʻrish”.

Neokonservatorlar nuqtai nazariga koʻra, yadroviy qurolga ega boʻlishdan koʻra unga ega boʻlgan tuzumning demokratik ekanligi va AQShga nisbatan doʻstona xarakterga ega ekanligi muhimdir. Shuning uchun tuzumni oʻzgartirish zaruratini taqazo etadi. Demokratiyani oʻrnatish maqsadida tuzumni oʻzgartirish neokonservatorlar fikricha terrorizm tahdidini bartaraf etishning universal vositasidir.

3. AQSh jahon siyosatida tutgan oʻrni

90-yillarning boshida Eron ham, Iroq ham AQShning Yaqin Sharqdagi manfaatlariga tahdid soluvchi mamlakatlar sifatida AQSh siyosiy elita dasturlarida eʼtirof etila boshlangan edi. 90-yillardan keyingi neokonservatorlarning ikkinchi avlodi davri boshlanishi va ularning AQSh tashqi siyosiy yoʻnalishlarini belgilovchi nazariy-metadologik gʻoyalari asoslarida Eron muammosining mavjudligi bugungi kundagi AQSh-Eron munosabatlarini tahlil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. 1993-yili Eron va Iroq davlatlariga nisbatan “ikkitomonlama ushlab turish”(dual containment) siyosati eʼlon qilingan edi. Unga

ko‘ra, AQSh bilan munosabatlarining yaxshilanishi uchun Eron 5 ta talablarni bajarishi lozim:

1. Xalqaro terrorizmni qo‘llab-quvvatlashni to‘xtatish;
2. “XAMAS” tashkilotini qo‘llab-quvvatlashdan bosh tortish va arab-isroil tinchlik muzokaralarida xalaqt bermaslik;
3. Dunyoda “beqarorlashtiruvchi islomiy harakatlar”ga yordamni to‘xtatish;
4. O‘zining harbiy salohiyatini qisqartirish;
5. Ommaviy qirg‘in qurollari ishlab chiqarishdan voz kechish.

B.Klinton prezidentligi davrida Eronga nisbatan qo‘llanilgan bir qator iqtisodiy, moliyaviy cheklovlarning amalga oshirilishiga qaramay, AQSh talablarini Eron rad qilib kelgan. 1995-yil 25-mayda AQSh milliy xavfsizlik kengashida siyosiy tiyib turish ko‘p tomonlama harakatlar qatorida bir qator bir tomonlama chora tadbirlar ko‘rishni talab qilinayotgani ta’kidlanadi. Umuman hukumat tepasiga Kichik J.Bush komandasi kelgunicha bo‘lgan davrda AQSh Eronga nisbatan qattiq chora tadbirlarni ko‘rishmagan. Shuning uchun ham AQSh neokonservatorlari Katta J.Bush va B.Klinton hukumatining yumshoq siyosati va harbiy xarajatlarni qisqartirish siyosatini tanqid qilishadi. AQShning Yaqin Sharqdagi manfaatlaridan kelib chiqqan holda tashqi siyosat bo‘yicha Amerika kengashining vise-prezidenti Aylan Bermman ta’kidlaydiki: «AQSh tashqi siyosati kun tartibida Eron Islom Respublikasidek hech bir muammo asosiy o‘rinni egalamaydi».

2001-yil 20-sentyabrdagi PNACning prezidentga ochiq xatida AQSh uchun hujum vaqtidagi nishonlar ro‘yhati ko‘rsatilib, Iroq va Eron alohida ta’kidlangan. Bu xat 41 neokonservatorlar imzosi bilan tasdiqlangan va agar Eron “Hizbolloh” bilan munosabatlarni uzmasa va Suriyaga yordamlarini to‘xtatmasa Bush hukumatini Eronga to‘g‘ridan-to‘g‘ri keskin choralar ko‘rishga chaqirgan edi. AQSh hukumatida neokonservativ g‘oyalar ta’sirining kuchayishi va 9/11 voqealaridan keyin Eronga nisbatan keskin nuqtai nazarlar surila boshlandi. 2002-yil prezident J.Bush Eronni “yovuzlik o‘qi” (axis of evil) mamlakatlari qatoriga qo‘shishi ham Eronga nisbatan siyosatning yangi yo‘nalishini belgiladi. 2003-yil aprelda AQSh Davlat

Kotibining qurollanishni nazorat qilish bo'yicha o'rinbosari, keskin siyosat tarafdori J.Bolton Vashingtondagi amerika-isroil ommaviy aloqalari komitetining yillik yig'ilishida doklad bilan chiqib, u Eronning yadroviy qurol bilan tahdid qilish ehtimolini muhokama qilgan holda, Saddam tuzumining ag'darilganidan so'ng Eron yadroviy dasturi eng muhim masala bo'layotganini ta'kidlagan. U yana Eron va Suriyaning Iroq urushidan saboq olishlariga chaqirgan.

Bugungi kunda AQSh-Eron munosabatlaridagi asosiy masala Eronning OQQ va yadroviy qurol ishlab chiqarish maqsadlariga bo'lgan munosabat hisoblanadi. Bundan tashqari Eronning butun dunyoda islom inqilobini targ'ib etish g'oyalari neokonservatorlarning demokratiyani targ'ib etish g'oyalariga xavf tug'dirmoqda.

2004-yili AQSh hukumati yadroviy qurol ishlab chiqarishga qaratilgan bir nechta Erondagi obyektlarga mudofaaviy hujumlar bo'lishi mumkinligi haqida axborot bergandi. Keyinchalik 2005-yili AQShda neokonservatorlarning faol ishtirokida "Birlashgan yadroviy operatsiyalar Doktrinasi" qabul qilindi. Unga ko'ra dushmanga nisbatan AQSh harbiy ustunlik salohiyatiga tayangan holda mudofaa harakteridagi hujumlar uyushtirish va bu vazifalarini xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlikda emas, balki AQShning bir tomonlama harakatlari bilan bajarish ko'zda tutiladi.

2006-yil boshidagi Eronning yadroviy tadqiqotlarni qayta boshlashini e'lon qilishi vaziyatning yanada murakkablashishiga olib keldi.

Amerikalik olim J.Perkovichning ta'kidlashicha, AQSh Respublikachilar hukumatining OQQ ni tarqatmaslik masalasida qarashi shundan iboratki, hukumat a'zolaridan keskin nuqtai nazariga ega bo'lgan neokonservatorlardan R.Jozef va D.Feytlar fikricha muammo yadroviy qurolga ega bo'lish emas, balki uning "yomon odamlar" qo'lida bo'lishidadir.

Bugungi kundagi Eron yadroviy dasturining asosiy muammosi uranni boyitish jarayonlarini yuzasidan vujudga kelgan qarama-qarshilik hisoblanadi. 2003–2004-yillari sobiq Eron prezidenti M.Hotami davrida xalqaro bosim ostida uranni boyitish ishlari to'xtatilgan edi. Lekin 2005-yil hokimiyatga kelgan M.Ahmadinajod uranni boyitish ishlarini qayta jonlantirishni e'lon qildi. 2007-yil 3-dekabrda AQSh

milliy razvedka xizmatining Eronning yadroviy dasturi yuzasidan dokladini eʼlon qildi. Unga koʻra, Eron 2003-yilda oʻzining harbiy yadroviy dasturini toʻxtatgan. Albatta bu AQSh hukumati, neokon-servatorlar va Isroil tomonidan salbiy baholanishiga olib keldi. Masalan, sobiq harbiy razvedka boshligʻi A.Farkashning taʼkidlashicha, bu hisobot Eronga oʻzining yadroviy harakatlarini kuchaytirishi uchun eshiklarni yanada ochadi va AQShning harbiy kuch ishlatish mumkin boʻlgan ehtimolini kamaytiradi. Shunga qaramasdan, Vashington siyosiy tadqiqotlar instituti “yangi internasionalizm” loyihasi direktori F.Denisning fikricha bu doklad AQSh hukumati uchun, ayniqsa J.Bush gʻoyalari uchun toʻsiq boʻlolmaydi. Isroilga boʻladigan tahdid ehtimoli saqlanar ekan bu hisobot hech narsani hal etolmaydi. Rossiyalik tadqiqotchi G.Mirskiy AQSh – Eron munosabatlaridagi 3 ssenariyni eʼtirof etgan:

1) AQSh Yevropa yoki jahon hamjamiyatining boshqa bir aʼzolari bilan birgalikda Eronga yadroviy qurol ishlab chiqarish va uranni boyitish ishlaridan voz kechish uchun dirlomatik bosim oʻtkazishi lozim;

2) Agar bu natijasiz tugasa Eronni iqtisodiy jazo choralari bilan izolyatsiya qilish;

3) AQSh yoki Gʻarb Eronni yana bir yadroviy davlat sifatida tan olishi.

G.Allison bu masalada Rossiya bilan hamkorlik qilishga asosiy eʼtiborni qaratish lozimligini taʼkidlaydi. U “uch YoʻQ doktrina”ni taklif qilgan: material zahiralarga imkoniyatni yopish, yangi davlatlarda yangi zahiralarga ishlab chiqarishni toʻxtatish va yangi yadroviy derjava shakllanishiga yoʻl qoʻymaslik.

Bir qator tahlilchilar Eronning strategik va yadroviy obyektlariga AQShning havodan zarbalar berish ehtimolini ham hisobga olmoqda. Lekin bunday holatda Eron tomonidan qarshi zarbalar boʻlishini ham eʼtiborga olish lozim. Bu esa mintaqa uchun harbiy-siyosiy va iqtisodiy inqirozlarning kuchayishiga olib keladi. Dunyo neft taʼminoti jarayonlariga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Britaniya OAVda berilgan maʼlumotlarga qaraganda bir necha AQSh armiya boshqaruvi amaldorlari Eronga harbiy zarbalar berishga buyruq olishlari

bilan iste'foga chiqishlarini ta'kidlashgan. Faqat mintaqadagi Isroil davlatigina bugungi kunda AQShning Eronga harbiy zarbalar berish g'oyalarini qo'llab-quvvatlamogda.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Zamonaviy dunyoda AQShning yuksalishida geografik omilning roli qanday?
2. Zamonaviy bosqichda AQShning asosiy tashqi siyosiy yo'nalishi qanday?
3. "AQSh va zamonaviy dunyo tartiboti" mavzusini muhokama qilish.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. "AQShning siyosiy institutlari va siyosiy amaliyotiga tarixning tasiri" mavzusida doklad tayyorlang.
2. "AQShda ijtimoiy siyosat nimaga yo'naltirilgan" mavzusida habar tayyorlang.
3. "AQSh va jahon moliyaviy inqirozi" mavzusida doklad tayyorlang.
4. "2006-yilgi Milliy xavfsizlik strategiyasining asosiy tutgan o'rni nimada" mavzusida prezentatsiya tayyorlang.
5. "Barak Obama-AQShning 44-prezidenti" mavzusida prezentatsiya tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.

2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

13-BOB. ROSSIYA TASHQI SIYOSATINING MINTAQAVIY JIHATLARI

Darsning maqsadi:

- Talabalarda Rossiyaning tashqi siyosatining asosiy yoʻnalishlari boʻyicha tushunchani shakllantirish;
- Talabalarda Rossiyaning tashqi siyosatining asosiy doktrinalari yuzasidan tushunchalarni shakllantirish;
- Yoshlar orasida sogʻlom maʼnaviy muhitni shakllantirish;

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Mintaqa, mintaqashunoslik, xalqaro mintaqashunoslik, mintaqaviy siyosat, doktrina, Rossiya-Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo, globallashuv, integratsiya, makro-mintaqa, mikro-mintaqa, hudud, miinqavviy munosabatlar.*

1. Rossiyaning tashqi siyosatining asosiy yoʻnalishlari

Rossiya Federatsiyasi jahon siyosatida yetakchi kuch markazlaridan biri boʻlib, rus olimlarini taʼkidlashlaricha “buyuk davlat” sifatida Rossiya 250 yillik tarixga ega. Shu jihatdan jahonda yangi siyosiy tartibotning shakllanishiga kuchli taʼsir koʻrsata olish potensialiga egadir. Bu, eng avvalo, xalqaro munosabatlarda muhim ahamiyatga ega boʻlgan Rossiyaning tashqi siyosiy resurslari bilan belgilanadi. Ushbu resurslar tarkibiga rus olimi G.A. Drobot eʼtirof etganidek, geografik, demografik, iqtisodiy va harbiy resurslarni keltirish mumkin. Bu resurslar moddiy xarakterga ega boʻlib, nomoddiy resurslar siyosiy, ijtimoiy, mafkuraviy, madaniy, informatsion va ilmiy-texnika-viy resurslardan iborat¹³².

Qisqacha Rossiya Federatsiyasining tashqi siyosiy resurslari toʻxtalib oʻtadigan boʻlsak, Rossiya geografik jihatdan dunyodagi eng katta hududga ega – 17.075.200 km kv. Bu yer sharidagi quruqlikning 1/8 qismini tashkil etadi. Jahonning strategik jihatdan muhim ahami-

¹³² Великие державы в мировой политике: США http://www.worldspol.socio.msu.ru/programmi/Velikie_derwav_y_v_mirovoy_politike_SSA.doc

yat kasb etgan Yaqin Sharq, Yevropa, Markaziy Osiyo, Uzoq Sharq mintaqalari bilan tutash chegaralarga ega va ko'plab dengizga chiqish portlari mavjud. Sharq va G'arb davlatlarini bir biri bilan bog'lab turish vazifalaridan birini bajaradi.

Rossiyaning demografik holatiga ko'ra aholisi 2008-yil iyuldagi ma'lumotlarga binoan 140,702,096ni tashkil etib¹³³, bu jihatda jahonda yettinchi o'rinda turadi. Biroq aholi o'sishi yildan yilga kamayib bormoqda, bu ko'rsatkich 2008-yilda – 0,474%ga teng bo'lgan.

Iqtisodiy potensialiga ko'ra, Rossiya tez taraqqiy etib borayotgan davlatlardan biridir. YaIM 2007-yilda 129 mlrd.dollarni tashkil etgan. Asosiy eksport hamkorlari Niderlandiya – 12.2%, Italiya – 7.8%, Germaniya -7.5%, Turkiya – 5.2%, Belorusiya – 5%, Ukraina – 4.7%, Xitoy – 4.5% (2007) va import hamkorlari Germaniya – 13.3%, Xitoy – 12.2%, Ukraina – 6.7%, Yaponiya -6.4%, AQSh – 4.8%, Belorusiya – 4.4%, Janubiy Koreya – 4.4%, (2007)¹³⁴. Shuningdek, Rossiyaning iqtisodiy jihatdan jadal suratda o'sishiga uning ulkan boyliklarga ega ekanligi, xususan, energetikaga talab va bahosining oshib borishi-dir. Bugungi kunda mamlakat neft zaxirasi 60 mlrd. barrel va tabiiy gaz zaxirasi esa 47,57 trln. kub m. (2008 1-yanvar). Jahon jamiyati neft eksportining 15% Rossiya hissasiga to'g'ri keladi va bu jihatdan Saudiya Arabistonidan (16,1%) so'ng ikkinchi o'rinni egallaydi. Biroq ta'kidlash joizki, Rossiya eksporti va YaIMning katta qismi xom ashyo daromatiga to'g'ri kelishi, Rossiya FA xalqaro xavfsizlik Markazi direktori A.Arbatov ta'kidlaganidek, uning jahon siyosiy maydonida barqaror rolini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin¹³⁵. Ayniqsa bugungi jahon iqtisodiy inqirozi va neft narxining keskin tushib ketgan davrida.

Tashqi va xavfsizlik siyosatida hal qiluvchi omil bo'lgan Rossiya harbiy potensialiga to'xtaladigan bo'lsak, bu borada Rossiya jahonda ikki harbiy qudratli davlatlardan biridir. Hozirgi davrda jahondagi

¹³³ Central Intelligence Agency - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html> - 18 December 2008

¹³⁴ O'sha joyda

¹³⁵ Qarang. Интервью с А.Абратов. Россия хочет изменить мировой порядок // <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/78622.htm> - 17.07.2008

yadroviy qurol zaxirasining 95% AQSh va Rossiyaga tegishlidir. Garchi sobiq Ittifoq parchalangandan so'ng harbiy xarajatlar qisqarganiga qaramay, 2007-yilda harbiy xarajatlar 35,4 mlrd. dollarni tashkil etgan, bu jahondagi shu sohadagi umumiy xarajatlarning 3% tashkil etadi. Ushbu ko'rsatkich bo'yicha dunyoda yettinchi o'rinda turadi. Stokgolm xalqaro tinchlikni tadqiq etish instituti (SIPRI)ning 2007-yilgi dokladiga binoan jahon qurol yaroq bozorida Rossiya ulushi 25%ni tashkil etgan (AQSh-31%). 2003–2007-yil umumiy yetkazib berilgan qurollarning 45% Xitoy, 22% Hindiston, 5% Venesuela va 4% Jazoir hissasiga to'g'ri kelgan¹³⁶.

XX asrning so'ngi o'n yilligi va XXI asrning boshlaridagi jahon siyosiy maydonidagi keskin o'zgarishlar: ikki qutbli dunyo tartibotining barham topishi, Sobiq SSSR va Varshava tashkilotining parchalanishi, global xarakterdagi muammolarning vujudga kelishi, xalqaro xavfsizlikka tahdidning yangi ko'rinishlarining yuzaga kelishi, xalqaro munosabatlar tizimida yangi yetakchilikka da'vogar kuch markazlarining shakllanishi Rossiya tashqi siyosatini qayta ko'rib chiqish va zamonaviy davr talablariga moslashtirish zarurati tug'ildi. Bu esa tashqi siyosatning yangi huquqiy asoslarining yaratilishiga zamin yaratdi.

Rossiya tashqi siyosatining huquqiy asoslari sifatida xalqaro ko'p va ikki tomonlama shartnomalardan tashqari quyidagi hujjatlarni keltirish mumkin¹³⁷:

- Eng avvalo, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasi (1993-yil 12-dekabr);
- Rossiya Federatsiyasi tashqi siyosiy konsepsiyasi (12-iyul 2008-yil);
- Rossiya Federatsiyasi milliy xavfsizlik Konsepsiyasi (2000-yil 10-yanvar);
- Rossiya Federatsiyasi harbiy Doktrinasini;
- 2020-yilgacha davrdagi Rossiya Federatsiyasi dengiz Doktrinasi (2004-yil 18-avgust);

¹³⁶ <http://www.top.rbc.ru/economics/10/06/2008/181393.shtml>

¹³⁷ Россия Федерацияси ташқи ишлар вазирлигининг расмий сайти
F <http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/osndd?OpenView&Start=1&Count=30&Expand=2#2>

- Rossiya Federatsiyasi axborot xavfsizligi Doktrinası (2000-yil 20-yanvar);
- xalqaro ilmiy-texnikaviy hamkorlik sohasida Rossiya Federatsiyasi davlat siyosati Konsepsiyasi (2000-yil 20-yanvar);
- Rossiya Federatsiyasi ekologik doktrinası;
- Rossiyaning Mustaqil davlatlar hamdo'stligi ishtirokchi davlatlari bilan strategik Kursi;
- Rossiya Federatsiyasi davlat milliy siyosati Konsepsiyasi va boshqa hujjatlar.

Ma'lumki, Rossiya tashqi siyosatining ustivor yo'nalishlari va bu boradagi faoliyatining shakllanishida yuqorida keltirilgan, boshqa bir qator xalqaro va milliy qonunchilik me'yorlari huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, 2008-yil 12-iyulda Prezident D. Medvedev tomonidan tasdiqlangan "Rossiya Federatsiyasi tashqi siyosiy Konsepsiyasi"da Rossiya Federatsiyasining tashqi siyosiy prinsiplari va ustivor yo'nalishlari, uning mohiyati belgilab berilgan. Konsepsiyaga muvofiq, Rossiyaning xalqaro maydonda va global muammolarni hal qilish tashqi siyosiy ustivor yo'nalishlari (prioritetlari) sifatida quyidagilar belgilab berilgan:

1. Yangi jahon tuzilmasini tashkil etish. Bu sistema jahon hamjamiyatining har bir a'zosiga siyosiy, iqtisodiy, harbiy, informatsion, gumanitar va boshqa sohalarda ishonchli va tenglik tamoyiliga asoslangan xavfsizlikni ta'minlashga da'vat qilishdan iborat. Uning bosh instrumenti ko'p tomonlama diplomatiya belgilangan. BMT xalqaro munosabatlarni boshqarish va tartibga solishdagi rolini oshirishga alohida to'xtalib o'tilgan;

2. Xalqaro munosabatlarda huquq ustuvorligini ta'minlash;
3. Xalqaro xavfsizlikni mustahkamlash;
4. Xalqaro iqtisodiy va ekologik hamkorlikni kuchaytirish;
5. Xalqaro gumanitar hamkorlik va inson huquqlari ustuvorligini ta'minlash;

6. tashqi siyosiy faoliyatni axborot bilan ta'minlash;

Shuningdek, ushbu konsepsiyada Rossiya Federatsiyasi tashqi siyosatining mintaqaviy ustivor yo'nalishlari borasida ham to'xtalib o'tilgan. Ular orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- MDH davlatlari bilan ikki va ko‘p tomonlama aloqalarni mustahkamlash (shuningdek, Yevroosiyo, KXShT va ShHTdoirasida);
- Qora dengiz va Kaspiy dengizi qirg‘og‘idagi davlatlar bilan hamkorlikni kuchaytirish;
- Yevropa yo‘nalishi – shuningdek, YeXHT va Yevropa Kengashi doirasidagi aloqalar;
- Yevropa Ittifoqi bilan har tomonlama hamkorlikni rivojlantirish. Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Ispaniya, Finlandiya, Gretsiya, Niderlandiya, Norvegiya va boshqa bir qator G‘arbiy Yevropa davlatlari bilan o‘zaro foydali ikki tomonlama aloqalarni rivojlantirish;
- Arktika va Yevropa Artika mintaqasida Shimoliy Yevropa bilan qo‘shma loyihalarni amalga oshirish;
- AQSh, NATO va Rossiya Kengashi doirasida munosabatlarni rivojlantirish;
- ATR mamlakatlari, ASYeAN, Xitoy va Hindiston bilan kelgusi hamkorlikni rivojlantirish;
- Yaqin Sharq, musulmon mamlakatlari, Afrika va Lotin Amerika davlatlari bilan o‘zaro hamkorlikni kuchaytirish¹³⁸.

Bevosita 1990-yillardan boshlab, Rossiya tashqi siyosati tendensiyasini tahlil qiladigan bo‘lsak, rus olimi G.A. Drobot ta’kidlaganidek zamonaviy Rossiya tashqi siyosatini uch bosqichga bo‘lish mumkin:

Birinchi bosqich. Rossiya tashqi siyosatining bu bosqichi 1980-yillar oxirida sovuq urushi barham topishi, Vashington Shartnomasi tashkilotining tugashi, sovet ittifoqining parchalanishi bilan boshlangan. Bir necha yillar davomida, ya’ni 1990-yillar ikkinchi yarmiga qadar demokratik tizimga o‘tish rivojlandi. G‘arbda “demokratik Rossiya endi bizga dushman emas” holati vujudga kela boshladi va o‘zaro qarama qarshilik, nizolar uchun sabab bo‘lgan bosh omillar tugadi deyish mumkin. Bir qator tahlilchilar nazdida, Rossiya AQSh yetakchilik qilayotgan G‘arb dunyosiga birlashib ketdi degan qarashlar ham yuzaga keldi.

¹³⁸ Qarang. Концепция Внешней Политики Российской Федерации <http://www.mid.ru/ns.osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042d1aa/d48737161a0bc944c32574870048d8f7?OpenDocument>

Rossiyada ham liberal xarakterga ega davlat rahbari B.Yelsin va tashqi ishlar vaziri A.Козырев davrida G‘arb bilan, xususan, AQSh bilan do‘stona aloqalar ikki yo‘nalishda: iqtisodiy va harbiy siyosiy yo‘nalishda rivojlandi. 1992-yil boshida Rossiya tomoni AQSh bilan aloqalarda ochiqlikni namoyon etdi. Prezident B.Yel‘tsin rasmiy ravishda mamlakatning yadroviy qurollari AQSh territoriyasiga yo‘naltirilmasligini bildirgan¹³⁹. Rossiya iqtisodiy islohatlar uchun 1990-yillarda G‘arbning katta moliyaviy yordamlaridan foydalandi. Natijada barcha muhim xalqaro masalalar, jumladan qurollanish bo‘yicha muzokaralarda, Rossiyaning AQSh tashqi siyosati ta‘siriga berildi deyish mumkin.

Janubiy Osiyo davlatlari 2009-yilda 3,2 foizga yetishi orqali xalqaro savdoda yetakchi kuchga ega bo‘ldi. Biroq bu vaziyatda agar jahon savdosida Hindiston ham hisobga olinsa 2009-yilga kelib ichki mintaqaviy savdo ulushi ikki barobarga, jami dunyo savdosi ulushi esa 1,2 foizdan ancha past bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Rossiya savdosiga kelsak, neft va gaz narxlarining oshishi bilan mos ravishda 1994 va 2009-yillar oralig‘ida 2,5 foizdan 1,5 foizga oshdi. Shunday qilib Xitoydan tashqari BRIC (Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy) asambleyasida iqtisodiy illuziya sodir bo‘ldi chunki Xitoydan tashqari bu mamlakatlar mahsulotlari, xizmatlari va FDI& o‘sishida hali ham unchalik katta rol o‘ynamaydi

Shu bilan birga Yevropa savdo salohiyati (2.2-rasm)da geografik moslashtirish ta‘kidlangan. Dunyo bo‘ylab yirik hududlarda savdo qudrati ulushi bilan o‘lchanadi. G‘arbiy Yevropa ta‘siri, ayniqsa Osiyo va Afrikaning deyarli barcha hududlari, keskin sur‘atlar bilan dunyoning barcha burchaklariga yetib bordi. Bu jarayonning muhim xususiyati Yevropa ta‘siri kommunizm qulaganidan keyin Sharqiy Yevropa va sobiq Sovet Ittifoqi bilan almashinuvi deb hisoblanadi.

Ta‘kidlanganidek, Yevropa hali ancha vaqt xalqaro mehnat taqsimotini yuksak mavqeda saqlab qoladi. Mashina vositalari, ilmiy-texnikaviy asboblarni sirasiga o‘rta va yuqori texnologiyali sanoat mah-

¹³⁹ А.С.Протопопов, В.М.Козменько, Н.С.Елманова История международных отношений и внешней политики России 1648-2005. М.:АСПЕНТ ПРЕСС, 2006. Стр. 311

sulotlari, shuningdek, oziq-ovqat va xom ashyo (chapda), kundalik ehtiyoj mahsulotlari, binobarin to‘qimachilik sanoati, shuningdek, (quyida) elektron mahsulotlar yig‘ish, kimyoviy moddalarga ixtisoslashgan AQSh, G‘arbiy Yevropa Yaponiya Janubiy Koreya kabi dunyoning eng rivojlangan davlatlari ko‘rsatilgan. Bundan tashqari bu davlatlar iqtisodiyoti avtomobil sanoatini (yuqori qismida) ham o‘z ichiga oladi¹⁴⁰.

Bu davrda Rossiyaning rolini tushishi va uning muhim xalqaro muammolarda AQShga yon berishini ikki omil orqali izohlash mumkin:

Birinchidan, mamlakatda aniq va puxta ishlab chiqilmagan islohotlar natijasida dastavval Rossiyaning iqtisodiy va harbiy potentsiali sezilarli darajada tushib ketishi;

Ikkinchidan, Rossiyaning iqtisodiy, harbiy va texnikaviy qudratining tushib ketishi, uning xalqaro maydondagi obro‘sining tushiga olib keldi. Boshqacha aytganda, ikki qutbli davrdagi ta‘sirini boy berganligidir. Masalan, 1999-yil Yugoslaviya inqarozida G‘arbga ta‘sir o‘tkaza olmaganligi¹⁴¹.

Bugungi kunda solishtiradigan bo‘lsak, Rossiyaning tashqi siyosatga ajratayotgan xarajati past ko‘rsatkichda qolmoqda. Tashqi siyosatga AQSh – 300 mlrd. dollar, Yaponiya – 50 mlrd. atrofida, Angliya – 40 mlrd.ga yaqin, Rossiya esa – 8 mlrd.dollar sarflaydi¹⁴².

Ikkinchi bosqich. Rossiya tashqi siyosatining ikkinchi bosqichi o‘tgan asrning so‘ngida boshlandi. Sabab NATOning Sharqqa kengayishi bilan bog‘liq birinchi muzokaralarning boshlanishi va Alyansning Yugoslaviya (1999)ga qarshi agressiyasi bilan bog‘liq. Bu Rossiya tashqi siyosati uchun jiddiy zarba edi.

Shuning uchun ham aytish mumkinki, 1996-yil oxiridan boshlab Rossiya tashqi siyosatidagi bosh muammo NATOning sharqqa kengayishidir. NATOga post sovet mamlakatlarini qabul qilishning birinchi to‘liqini 1997-yil iyulda NATOning Ispaniyaning Madrid shahri-

¹⁴⁰ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar.2014. b 154

¹⁴¹ Мухаев Р.Т. Политология. М.:Издательство ПРИОР, 2002. стр.386

¹⁴² Кортунова С.В. Внешняя политика России: что необходимо предпринять // <http://www.wpec.ru/text/200808100918.htm>

dagi kengashida Polsha, Vengriya va Chexiyani qabul qilish borasida qaror qabul qilingan va bu jarayon 1999-yilda nihoyasiga yetgan edi. Bu mamlakatlardagi qayta qurollanish va harbiy infrastrukturani tiklash uchun 10–15 mlrd.dollar ajratilishi ham hisobga olindi¹⁴³.

Shimoliy va Sharqiy Yevropa firmalari doimiy ravishda bu strategiyaning vakili bo‘lishgan. Masalan 75 foiz Skandinaviya xaridorlari o‘zlarining ulushlarini Yevropa bozorlarida ko‘rishni afzal biladilar. Jahon savdo tizimiga bog‘liq bo‘lganligi tufayli Yevropa kapital bozorlari Rossiya va Afrika foydalanuvchilarining ustidan ham hukmronlik qilishadi. Muhim jihati shundaki, ko‘p Hindiston foydalanuvchilari aksariyat Yevropa kapital bozorlarini afzal ko‘radilar. Chunki London va Lyuksenburg tomonidan AQSh foydalarining almashinuvlari jadalik bilan rivojlanmoqda¹⁴⁴.

Mazkur davrdagi muhim jihatlardan yana biri jahon siyosatida yana bir kuchli aktor – Xitoyning tasiri kuchaya boshlaganidir. 1990-yillar oxiridan – Den Syaopin boshlagan islohotlardan taxminan yigirma yildan so‘ng – jahon hamjamiyati e‘tiborini XXRga qaratishdi. Iqtisodiy qudrati oshgan Xitoyning harbiy potensialini modernizatsiya qilishga o‘tishi, mamlakat xalqaro munosabatlarning yangi davrida jiddiy omilga aylandi.

2. Rossiyaning mintaqadagi siyosiy munosabatlarda tutgan o‘rni

Rossiya tashqi siyosatining yangi davri boshlanishini aniqlab bergan omillardan biri AQShning 1900–2000-yillarda xalqaro munosabatlardagi rolining o‘zgarganligi va yagona yetakchi pozitsiyasini egallashga urinishi bilan xarakterlanadi. Rossiyaning o‘z muammolari doirasida qolganligi, Xitoyning yetarlicha raqobatbardosh emasligi, Yevropa ittifoqi va Yaponiyaning AQSh bilan birgaligi Amerikaning

¹⁴³ Протопопов А.С., Козменько В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России 1648-2005. М.:АСПЕНТ ПРЕСС, 2006. Стр.317

¹⁴⁴ Petty Pain and Gilles Van Hamme.Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar.2014. b 154

dunyoda gegomonlikka intilishiga olib keldi. Shu davrdan boshlab, AQSh “o‘z yo‘lidan yurish”ni sinab ko‘rmoqda, qolgan davlatlar u bilan hisoblashishi zarur, degan fikrni bildirgan olim G.A.Drobot.

Rossiya tashqi siyosatining ikkinchi davri boshlanishi amaliyotda Rossiya Prezidenti sifatida 2000-yilda V.Putinning saylanishi bilan bog‘liq. Uning tashqi siyosatini buyuk davlatchilik tamoyiliga asoslangan deyish mumkin va ikki muhim tarkibiy qismini ko‘rsatib o‘tish mumkin:

Birinchidan, Rossiya tashqi siyosiy yo‘nalishini qayta tashkil etish, shuningdek, zamonaviy dunyoda yetakchi kuch markazlarining katta qismi bilan, shu jumladan AQSh, YeI, Xitoy, Hindiston, Lotin Amerika davlatlari va Yaqin Sharq bilan siyosiy, iqtisodiy, harbiy va boshqa sohalarda aloqalarni qo‘llab-quvvatlash.

Ikkinchidan, jahonda AQSh gegomonligiga yo‘l qo‘ymaslik siyosatidan borish, 1990-yil oxiridan, tashqi ishlar vaziri Ye.Primakov bo‘lgan davrdan, boshlangan. Jorj Mason Universiteti professori M.N. Katsning ta’kilashicha, Rossiyaning hozirgi prezidenti D.Medvedev va sobiq prezident V.Putinning tashqi siyosati AQSh “gegemoniyasi” va “bir qutbli dunyo” g‘oyasi ta’sirini kamaytirishga urinishmoqda va ko‘p qutbli dunyo tartibotida Rossiyani yirik qudratli davlatga aylantirishga urinishmoqda¹⁴⁵.

Ye.Primakov bilan Rossiyaning buyuk davlat maqomini saqlashga kelishgan holda, V.Putin G‘arb tomonidan bo‘ladigan taxdidlar ta’sirini kamaytirishga e’tibor qaratdi. Shu bilan birga u Yevropa davlatlari va AQSh bilan hamkorlikni rivojlantirishga urindi.

V.Putin Rossiyaning o‘ziga xos xususiyatlari uning Osiyo davlati emas, Yevropa davlati sifatida qolishini tasdiqladi. Bu boradagi ko‘plab qiyinchiliklarga qaramasdan, Prezident o‘zining ikkinchi prezidentlik davrida (2004–2008) Rossiyaning Yevropa davlati sifatida qolishini ta’minlashda davom etdi. Professor S.N. Kortunov fikricha, Rossiyaning yaqin kelajakdagi muhim milliy va uzoq muddatli manfaatlari – G‘arbga maksimal darajada siyosiy va iqtisodiy jihat-

¹⁴⁵ Katz M.N. Russia: Geopolitical vs. Geoeconomic Interests // http://www.metimes.com/International/2008/07/09/russia_geopolitical_vs_geoeconomic_interests/8705/ - July 09, 2008

dan yaqinlashishi va yagona yevroatlantik makonni shakllantirishdir. Shuning uchun Prezident D.Medvedev yangi tashqi siyosiy kursda Yevropa vektori bosh vektor sifatida ta'kidlangan¹⁴⁶.

Uchinchi bosqich. Rossiya tashqi siyosatining uchinchi bosqichini Prezident V.Putinning 2007-yil fevralda Myunxen shahrida bo'lib o'tgan Xavfsizlik bo'yicha konferensiyada chiqishi bilan bog'lash mumkin. Bu davr norasmiy tarzda "hujumkor davr" deb nomlandi va asosiy jihatlari quydagilardan iborat:

1. AQSh dunyoga bir nizo ketidan boshqasini olib kelayotgan tashqi siyosatini keskin tanqid qilish. So'z bu borada, eng avvalo, Iroq muammosi, Eronga urush bilan tahdid qilish haqida bormoqda. Rossiya AQShning BMTning jahonda harbiy xavfsizlik masalasini bee'tibor qoldirishda va Yevropada o'rnatishni rejalashtirayotgan RXQMT(PRO) masalasida tanqid qildi.

2. Yevropa yo'nalishida Rossiya Yevropada odatiy qurolliy kuchlar to'g'risidagi shartnoma (DOVSYe)ni ishtirokchilar tomonidan amali sust ketayotganlikda aybladi. 2007-yil dekabrda DOVSYe-da ishtirok etishga monotoriy e'lon qildi. Bundan tashqari Rossiya Yevropada energetik xavfsizlik bo'yicha o'zining siyosatini qat'iy belgilab oldi. Shuningdek, YeXHT ga MDH hududida Rossiya manfaatlariga qarshi "demokratlashtirish" ni qo'llab quvvatlash orqali faoliyat olib borayotganligi uchun badal pulini to'lashni to'xtatishini e'lon qildi.

3. Yaqin Sharqda Rossiya Falastindagi G'arb tomonidan terrorchi tashkilot sifatida e'lon qilingan yetakchi XAMAS tashkiloti bilan rasmiy munosabatlar o'rnatdi. Markaziy Osiyoda Rossiya tinchlik yo'lida Eron bilan yadroviy texnologiya borasida aloqalarni qo'llab quvvatladi¹⁴⁷.

YeI xalqaro aloqalarning geografiyasi maxsus hududlarda qo'shnichilikning mumkinligi o'sishida alohida e'tibor beradilar. 1957-yilda Yevropa Kengashi xalqaro shartnomalarni imzolashni

¹⁴⁶ КОРТУНОВ С.В. Внешняя политика России: что необходимо предпринять <http://www.wpress.ru/text/200808100918.htm>

¹⁴⁷ ДРОБОТ Г.А. Великие державы в мировой политике: Россия // <http://www.worldspol.msu.ru>

boshladi. Shundan beri qo‘shnichilikning ehtimoli o‘sgan. Qo‘shni davlatlar YeI hamkor davlatlr ro‘yxatining yuqorida ko‘p bo‘ldi 1957–70-yillarda 5 mamlakat, 2006-yilda 14 ta qayd etdi. Yo‘nalishni ochishdagi bu o‘zgarish qo‘shni davlatlar bilan tashqi siyosiy YeI intisifikatsiyasida asos bo‘ldi. Umuman olganda xalqaro ikki tomonlama shartnomalar ichidan bo‘li-nish juda yuqoridir. Sentyabrda 2011-yil 46 foiz. Biroq Norvegiyadan Shveysariya Islandiya o‘zaro ayriboshlashdan 25 foizga tushdi. 7 foizi O‘rta Yer dengizi davlat-lari 8 foiz G‘arbiy Bolqon davlatlari 10 foiz Rossiyani o‘z ichiga olgan sharqiy qo‘shinlarga tegishlidir¹⁴⁸.

Nihoyat agar davlatlar qo‘shni davlatlarga (Turkiya Rossiya va G‘arbiy Bol-qon)dan tashqari ma’qul deb hisoblansa, YeI uchun us-tulikka ega bo‘lgan qo‘sh-nichilik aloqalari rasmiy e’lonlarda 17 foiz ko‘rsatkichni tashkil etadi.

Qo‘shni davlatlar o‘zlarining tanlagan domenlarida asosan ikki to-monlama shartnomalarni imzolaganlar: Bular tashqi aloqalar tashqi va xavfsizlik siyosati sud tizimi,transport va savdo shartnoma turidir.

Biz bir butun bo‘lib, Yevropada ko‘rib chiqilgan migratsiya oq-imlarining yo‘nalishlari tabaqalashtirilgan migratsiya xususiyatlariga e’tibor qaratamiz Shu bilan birga, turli urinishlar migratsiya harakat-lari bilan bog‘liq mezonlar asosida Yevropa hududlarida tasniflarni aniqlash maqsadida qilingan. Yevropa mintaqalar orasida ikki asosiy davr tomonlarni xususiyatlarini belgilab berdi. Ularning tahlili shu-ni ko‘rsatadiki birinchi davrda uch mamlakat guruhlari mavjudligi (1960–89): 1970-yillar O‘rtalarida (Avstriya Belgiya, Daniya, Fran-siya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Norvegiya, Shvetsiya Shveysariya, Buyuk Britaniya mehnat-import qiluvchi mamlakatlar va G‘arbiy Germaniya), 1970-yillar o‘rtalarida (Finlyandiya, Gretsiya. Irlandiya. Italiya, Portugaliya. Ispaniya va Yugoslaviya) va Kommunistik mam-lakatlar (Bolgariya. Chexoslovakiya. Sharqiy Germaniya. Vengriya. Polsha va Ruminiya) kabi mehnat- eksport mamlakatlar. Shunday qilib, Kommunistik va-antikommunistik davlatlar orasida-ko‘proq ishlab chiqilgan va kam rivojlangan mamlakatlar o‘rtasida asosan mi-

¹⁴⁸ Petty Pain and Gilles Van Hamme.Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar.2014. b 44

gratsiya jarayonlari bo‘ldi. Shuningdek, Fransiya kabi barcha sobiq kommunistik davlatlar to‘rtinchi guruhni tashkil etsa, ikkinchi davr (1991–2002), shuningdek, Rossiya va Belarus kabi barcha G‘arbiy Yevropa davlatlari birinchi uch guruhga kiritilgan. Beshinchi guruh Estoniya sobiq Sovet respublikalari vakillari Latviya va Moldova. Lekin Sovuq urush tugagach Sharqiy Yevropa mamlakatlarida yana tabaqalashtirilgan migratsiya yuzaga keldi

Boshqa olimlar o‘sha vaqtda Yevropa hududlarida muqobil bo‘linish taklif qilgan. (G‘arbiy va Shimoliy Yevropa: Okolski (2009) Zamonaviy vaqt asosida migratsiyaning uchta asosiy turlari belgilagan. Janubiy O‘rta Yer, Yevropa, Markaziy va Sharqiy Yevropa. Okolski besh davrdagi migratsiya jarayoni muddatlarini belgilaydi: (1) urushdan chiqish migratsiyasi (1945–47); (2) mehnat tanqisligi bilan bog‘liq va shartnomalar bo‘yicha migratsiya- (1948–73) yangi globallashuv kelishi bilan bog‘liq migratsiya (1974–1988) (4) post-Kommunistik migratsiya (1989–2004) va (5) kengaytirish migratsiya (2004–7). U. Fassmann Yevropada har bir mamlakat uchun “Migratsiya aylanishi, mamlakatlarimiz o‘rtasidagi farqlar sikli bosqichida bog‘liq, lekin har bir anti-immigratsiya mamlakatda sodir bo‘ladi, yoki immigratsiya mamlakat miqyosida sodir bo‘ladi.

So‘nggi o‘n yil ichida Yevropada tavsiflanuvchi eng muhim hodisalar tufayli past unumdorligi darajasi va aholining past o‘sish sur‘ati tufayli migratsiya sodir bo‘ldi 1990-yildan boshlab, Yevropa aholisining rivojlanishi migratsiya oqimlariga (DYeMIFYeR, 2009,2010) kuchli ravishda bog‘liq edi. Aholining o‘rtacha o‘sish sur‘ati 0.39 foiz Yevropa Ittifoqining 27 hududida esa o‘rtacha migratsiya darajasi, 2000–2008-yillar davrida 0.32 foiz edi.

2000–2008-yillar davrida aholi kamayishi faqatgina Bolgariyada qayd etildi. Xorvatiya. Estoniya. Germaniya. Vengriya. Latviya. Litva. Polsha va Ruminiya va G‘arbiy Yevropa davlatlarida kambag‘al aholi ortdi (yiliga 1,5 foizdan yuqori) Katta o‘sish faqat Kipr Islandiya. Irlandiya va Ispaniyada qayd etildi Shu davrda, salbiy migratsiya stavkalari Bolgariyada ro‘yxatga olingan. Latviya, Litva. Polsha. Ruminiya va Makedoniya Respublikasida (FYROM) ham. O‘rtacha

migratsiya stavkalari esa Kiprda (yiliga 1,0 foiz yuqorida), ayniqsa, Irlandiya. Lyuksemburg va Ispaniyada yuqori edi.

2000–2006-yillar davridagi aholi o‘rishini ro‘yxatga olinganda Yevropa hududlarida 70 foizni tashkil etadi. Statistika (NUTS) 2 mintaq bo‘yicha hududiy birliklar nomenklaturasi 37 foiz: ijobiy rivojlanish, tabiiy va migratsion balans 25 foiz: ijobiy migratsiya balansi esa 8 foiz edi. Shunday qilib, so‘nggi o‘n yil ichida, aholi rivojlanishining asosiy tarkibiy qismi bo‘lgan migratsiya jarayoni kuchaydi (Sardon. 2006).

Adabiyotlarda, Yevropaning kosmosdagi harakatlari asosan an’anaviy nazariyalar asosida talqin qilinadi. Bu nazariyalar aholining nisbiy yuqori yoki past kapital jamg‘arishi tomonidan karakterlidir Hududlardagi investitsiyalar oqimini (YeSPON 3.4.1, 2007) sinash uchun, ikki karra yondashuv yo‘li bilan qilingan. Yaponiya tahliliga ko‘ra uzoq masofaga migratsiya harakatlarini (500 2000 km) hisobga olib, uch jozibador qutblar mavjudligiga aniq dalillar asosida ko‘rsatildi. Yevropa va Shimoliy Amerika, buyuk Triad (YeSPON 3.4.1, 2007-bet. 135). 2000 2005-yillar uchun tahlilda eng jozibador joylar AQSh, shuningdek, Janubiy hududlar bo‘ladi. Yaponiyada esa G‘arbiy-Markaziy va Shimoliy Yevropaga qaraganda, zich hududlari tufayli migratsiya jarayoni deyarli ko‘zga tashlanmaydi¹⁴⁹.

3. Rossiyaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi o‘rni

Bugungi kunda Rossiyaning Markaziy Osiyo davlatlari, xususan, O‘zbekiston bilan aloqalar tobora keng rivojlanib bormoqda. Ikki davlat o‘rtasidagi savdo hajmi 4mlrd.dollardan ga teng bo‘lib, bu ko‘rsatgich yiliga jadal suratlar bilan o‘sib bormoqda. Ikki davlat o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik huquqiy asoslari sifatida 1992-yil 30-mayda imzolangan O‘zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi o‘rtasidagi davlatlararo munosabatlar, do‘stlik va hamkorlik asoslari to‘g‘risidagi shartnoma, 2005-yil 16-iyunda O‘zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi o‘rtasidagi strategik hamkorlik to‘g‘risidagi shartnoma, 2005-yil 14-noyabrdagi ikki davlat

¹⁴⁹ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. b 72

oʻrtasidagi ittifoqchilik munosabatlari toʻgʻrisidagi shartnomalarni keltirish mumkin. Bu esa Oʻzbekiston Rossiya tashqi siyosatining muhim yoʻnalishi sifatida qolishini anglatadi¹⁵⁰.

Yevropa Ittifoqining murakkab siyosiy qurilishi va uning uzoq muddatli qarama-qarshi ichki kuchlariga qaramay, bu har doim samaradorligini olib kelmasa-da, uning xalqaro munosabatlarda mustahkamlik va hamjihatlik belgilarini koʻrsatadi. Bizning tahlil Yevropa Ittifoqining savdo siyosatida hamjihatligiga yuqori darajada eʼtibor qaratgan. Bir tomondan, sheriklikning ustuvor ekanligini taʼkidlaydigan rasmiy pozitsiyadagilar yaqin qoʻshni mamlakatlar bilan savdo shartnomalari orqali, ayniqsa dunyoning bu qismida faol diplomatiya orqali siyosat yuritadilar. Faqat sharqiy hamkorlari Rossiyaga bogʻliqlik va bir necha sobiq Sovet mamlakatlaridagi uning doimiy taʼsiri kabi murakkab sabablarga koʻra Yevropa Ittifoqi bilan shartnomaning bu turini imzolangani yoʻq. Boshqa tomondan, rivojlanish uchun yordam va savdo shartnomalarining mavjudligi orasidagi aloqadorlik, hech shubhasiz, Yevropa Ittifoqi tashqi harakatlarning turli shakllari oʻrtasidagi bogʻliqlikning belgisidir. Shunday boʻlsa-da, bizning tahlil shuni koʻrsatadiki Yevropa Ittifoqi siyosati ayniqsa savdo sohasida katta darajada shakllangan boʻladi. Birinchidan, Yevropa Ittifoqi, Sharqiy qoʻshnilari uchun eng muhim iqtisodiy hamkori ekanligiga qaramay, tijorat shartnomalarini imzolash bilan bogʻliq qarshilikni bartaraf qilish imkoniyatiga ega emasdek. Demak, imzolangan xalqaro shartnomalar geografiyasi muayyan darajada hamkorlarning tayyorlik darajasini aks ettiradi. Ikkinchidan, biz Yevropa Ittifoqi va uchinchi mamlakatlar oʻrtasidagi savdo oqimlari savdo shartnomalariga nisbatan past taʼsir qiladi deb topdik: Oʻrtayer dengizi davlatlari 2000-yillardayoq, baʼzilari hatto bir necha yil oldin Yevropa Ittifoqi bilan erkin savdo shartnomalari imzolagan boʻlsa-da (Turkiya 1995-yilda Savdo Ittifoqiga aʼzo boʻlgan), bu Yevropa It-

¹⁵⁰ Ўзбекистон Россия: ҳамкорликнинг барқарор ривожі // Халқ сўзі. №16(4679) 2009. 21 январь. 1-2 бет

tifoqining ulardagi ta'sirining kamayishiga olib kelmadi. Aksincha, Yevropa Ittifoqi savdosining Sharq tomon ko'chishi hech qanday savdo shartnomalarisiz amalga oshirildi.¹⁵¹

Biroq, Yevropa Ittifoqi va mahalla mamlakatlarida aniq yuqori yard oli-Periferiya munosabatlari bor, lekin moliyaviy o'tkazmalariga oid Yevropa, O'rta yer va Sharqiy mamlakatlar uchun bo'lgani kabi, bu bir xil darajada qoplanmaydi. Iqtisodiy jihatdan Yevropa Ittifoqi asosan mintaqaviy mamlakatlarga o'rta va oliy texnologiyasi tovarlar va xizmatlarni sotadi va Rossiyadan xom-ashyo sotib oladi. Jazoir, Liviya, va Marokashliklarga ayniqsa energetika, va past-qiymatli ishlab chiqarish mahsulotlari, Tunis, Misrga sotadi. Bu beqaror savdo aloqalari inson oqimlarida (4-bob) ham o'z ifodasini topmoqda, eng muhimi, talabalar va sayyohlar oqimi Janubiy Yevropa va boshqa mamlakatlarga jalb qilinmoqda. Boshqa so'zlar bilan aytganda, faqat iqtisodiy nuqtai nazaridan, Yevropa Ittifoqi uchun qaraganda bu muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, davom etayotgan global, AQSh bilan aloqalar kontekstida Yevropaning yaqin so'l-hududiy funksional munosabatlar intensivligiga qaramay qayta tiklanmoqda. Ayni paytda yuqori qo'shimcha qiymatli xizmatlar savdoda, yana muhim ahamiyatga ega va global senariy o'zgarimoqda. Tez ko'rib chiqilishi uchun tahlil qilinganda Sharqiy Osiyoda ayniqsa Xitoyning tajribasi kuchli.

Yevropa nisbiy jihatidan global iqtisodiyotda kamayib bo'lsa-da, u kuchli iqtisodiy aktyor bo'lib qolmoqda. Ko'p tomonlama iqtisodiy institutlar o'zining noyob vakolatxonasi, shu jumladan, funksional (2-bob) 2-dars ko'rinib turganidek, lekin, biz buni faqat bir mavhum ko'ramiz, Yevropa iqtisodiy kuch ham, ham siyosiy asoslangan bir haqiqat emasligini namoyish etdi. Yevropa Ittifoqi va yaqin hamkorlari o'rtasidagi mintaqalararo havo ulanishlar 20 foizga yetadi. Tovarlarni, mintaqalararo savdo 22 foizini tashkil etadi. sen-buzlar, ilg'or xizmatlari bilan mintaqalararo Shaharlarning ulanishi 33 foizni tashkil etdi, mintaqalararo savdo 27 foizini tashkil etadi. Eng muhimi, sifat

¹⁵¹ Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. – B. 47.

jihattidan, biz turli darajadagi mahsulotlar deyarli barcha turlari uchun Sharqiy Osiyo jahon savdosida miqdoriy «eski yadro mamlakat ishlab chiqarish texnologik jihatdan eng rivojlangan segmentlarida va ilgʻor xizmatlari yuqori ixtisoslashganligicha qoladi. Yevropaning pozitsiyasida xalqaro mehnat taqsimoti ancha barqaror boʻldi. Chunki Yevropa firmalari ahamiyati va Yevropaning iqtisodiy aktyorlar tomonidan investitsiya poytaxtlarini oqimlari hali katta iqtisodiy muvofiqlik hisoblanadi. Global iqtisodiyotda Yevropa firmalari vazni yaqqol namoyon boʻladi: Gʻarbiy yevropa 2006- yilda mos ravishda 33 va 15 foiz (5-bob) bilan, Dunyoning eng yirik firma, bosh qarorgohida 40 foizini konsentratsiyalangan. Nazorat va strategik vazifalari yuqori, bir necha Gʻarbiy Yevropa mamlakatlarida mahalliyashtirilgan va ayniqsa, uning katta markaziy hududlargacha doirasida qoladi. Bu, shuningdek, AQShga qarshi, foiz va bank sohasida ayirboshlash foizi 45 AQSh birjalari (7-bob qarang) jahon bozor kapitallashuvi moliyaviy sektorida 2011-yilda 20 foiz koʻrsatilgan¹⁵².

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, 1990-yillarda dunyodagi ikki qutbli tizimning parchalanishi, Rossiya tashqi siyosatida yangi davrni ochilishga olib keldi. Bu davrda Rossiya tashqi siyosatining huquqiy asoslarini va ustuvor yoʻnalishlarini belgilab beruchi “Rossiya Federatsiyasining tashqi siyosiy konsepsiyasi”, “Rossiya Federatsiyasi milliy xafsizlik konsepsiyasi”, “Rossiya Federatsiyasi harbiy Doktrinasi”, “Rossiyaning Mustaqil davlatlar hamdoʻstligi ishtirokchi davlatlari bilan strategik Kursi” kabi bir qator hujjatlar qabul qilindi. Shuningdek, XXI asrda Rossiyaning jahondagi mavjud va shakllanib kelayotgan kuch markazlari bilan iqtisodiy, siyosiy, harbiy, ilmiy texnikaviy va madaniy sohalarda aloqalari kuchaydi, tashqi siyosatining ustuvor yoʻnalishi sifatida MDH davlatlari, jumladan Markaziy Osiyo davlatlari bilan teng huquqli munosabatlar mustahkamlandi, jahondagi muammolarni hal qilishdagi roli oshdi. Bularning barchasi Rossiyaning koʻp qutbli dunyo tartibotining shakllanishida yetakchi aktor boʻlib qolishini koʻrsatadi.

¹⁵² Petty Pain and Gilles Van Hamme. Changing urban and regional relations in a globalizing world. Edvard Elgar. 2014. b 185

Nazorat savol va topshiriqlari

1. Rossiya Federatsiyasining mintaqaviy siyosatining o‘ziga xos xususiyatlari?
2. Rossiya Federatsiyasining Markaziy Osiyoga nisbatan mintaqaviy siyosatining o‘ziga xos xususiyatlari?
3. Rossiya Federatsiyasining Yaqin Sharqqa nisbatan mintaqaviy siyosatining o‘ziga xos xususiyatlari?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. “Qozog‘iston, Rossiya va Belorus ittifoqi” mavzusida prezentatsiya tayyorlang.
2. “MDH davlatlarining hamkorligining asosiy yo‘nalishlari” mavzusida referat tayyorlang.
3. “ShHT” mavzusida ma’ruza tayyorlang.
4. “ShHTning Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan harakatlari” mavzusida referat tayyorlang.
5. Rossiya Federatsiyasining mintaqaviy siyosatining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish va shu asosda referat tayyorlash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Муҳаммадсидиков М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

14-BOB. XALQARO MUNOSABATLARDA OSIYO TINCH OKEANI MINTAQASI DAVLATLARI

Dars maqsadi:

- Mazkur ma’ruzani o‘qitishdan ko‘zlangan maqsad talabalarning Osiyo Tinch Okeani mintaqasi davlatlarining zamonaviy xalqaro munosabatlardagi o‘rni haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish;
- talabalar jahon mamlakatlaridagi xususan OTOM siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko‘maklashish;
- magistrant va talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatish;
- magistrant va talabalarga OTOMdagi siyosiy jarayonlar borasidagi to‘la ma’lumotlarni yetkazish hamda ushbu jarayonlarning o‘ziga xos jihatlari bilan ularni tanishtirib borish.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *ASEAN va OTOM, Janubi-Sharqiy Osiyo, Vetnam, Laos, Myanma, Kambodja, Tailand, Malayziya, Indoneziya, Filippin, Singapur, Bruney.*

1. OTOM davlatlari va ularning siyosiy xususiyatlari

So‘nggi 20 yil ichida Osiyo Tinch mintaqa davlatlarining iqtisodiy salohiyati yuqori darajada rivojlandi. Bu mintaqada dunyo aholisining yarmi istiqomat qiladi va eng katta jahon xo‘jaligini egallagan. XX asrda xalqaro munosabatlar rivojlanishida ikkita asosiy tendensiya mavjud edi. Barcha davlatlar xalqlarining milliy o‘zligini anglashi va davlatlarning suverenitetining mustahkamlanishi davri bo‘ldi.

Hozirgi zamonaviy dunyo alohida tizim sifatida barcha davlatlarning bir-biriga o‘zaro bog‘liqligi bilan ajralib turadi. Xalqaro raqobat markazida qurollanish poygasi emas, balki iqtisodiy va ilmiy-texnik faktor muhim omil sifatida rivojlanmoqda. Globalizatsiya jarayonining rivojlanishi alohida mintaqalarning roli o‘ziga, ko‘p qutbli mintaqaviy tartib shakllanish jarayoniga olib kelmoqda. Mintaqalararo hamkorlik va raqobat xalqaro bozor munosabatlarini shakllanish jarayonini tezlashtirmoqda. Bunday jarayonlardan biri yirik geoiqtisodiy mintaqa – Osiyo Tinchokeani mintaqasida bormoqda. Bu mint-

aqqa boshqa jahon mintaqalaridan farqli ravishda keng qit'alararo xususiyatga ega. Osiyo Tinchokeani mintaqasiga kiruvchi davlatlar birbirlaridan iqtisodiy rivojlanish darajasi jihatidan farq qilsada, ularning umumiy iqtisodiy manfaatlari mintaqada iqtisodiy jarayonlarning o'sishida va mintaqaxavfsizligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Osiyo Tinchokeani mintaqasi davlatlari global xalqaro siyosiy, iqtisodiy, madaniy hamkorlikni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Osiyo Tinch okeani mintaqasi jahon siyosatida markaziy kuchga aylanib bormoqda.

1. OTM da dunyoning yetakchi davlatlari joylashgan bo'lib nafaqat mintaqada, balki jahonda o'z ta'sir doirasiga ega bo'lgan AQSh, Rossiya, Xitoy, Yaponiya jahon siyosatiga yetakchi bo'lishga davogarlik qiladi. Ularning hammasi geosiyosiy va geostrategik jihatidan muhim o'rin tutadi;

2. Mintaqada jahonning 40% aholisi istiqomat qiladi. Jahon savdosining umumiy ulushining 50% shu mintaqaga to'g'ri keladi. Oxirigi 2 yil ichida mintaqaning iqtisodiy ko'rsatkichi 3 barobar o'sdi. 2000-yilda jahonning 60% mahsuloti shu mintaqada ishlab chiqarilgan. Bugunga kelib mintaqasi asosiy moliya investisiya markaziga aylangan. Umumjahon iqtisodiy forumining 10 ta ishtirokchilaridan 5 tasi bu mintaqaga to'g'ri keladi: AQSh, Yaponiya, Singapur, Gongkong va Tayvan. 2030-yilga kelib raqobatbardosh reytingi buyicha OTM ning 4 ta AQSh, Yaponiya, Singapur va Gongkong kabi davlatlari boshchilik qiladi;

3. OTM ning asosiy xususiyati sifatida yadroviy salohiyati alohida baholanadi. Yaponiya yadroviy qurollarni yaratish bo'yicha ilmiy-texnikaviy imkoniyatlarga ega. Xitoyning yadroviy salohiyati nafaqat AQSh va Rossiya darajasida, balki undan ham o'tishi mumkin. Janubiy sharqiy Osiyo davlatlarining harbiy xarajatlari davlat budjetining 20%ni tashkil qiladi. Mintaqasi qurol bozori Yaqin Sharqdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Mintaqasi davlatlarining umumiy harbiy budjeti 90 mlrd.ni tashkil qiladi;

4. OTMda Xalqaro tashkilotlar Yevropaga qaraganda sust bo'lishiga qaramay, submintaqaviy mexanizmning shakllanish jarayoni jadal rivojlanmoqda;

5. Yaponiya, Xitoy, AQSh, Rossiya geosiyosiy manfaatlarining to'qnashgan mintaqasidir va shubhasiz ko'p qutbli tizimni shakllantiradi. Bu mintaqa nafaqat iqtisodiy siyosiy diplomatik balki davlatlarning milliy manfaatlarini taminlaydigan maydondir.

AQSh tarixan harbiy siyosiy manfaatlari sifatida strategik mintaqa deb hisoblab kelgan. AQSh tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari xavfsizlikni ta'minlash sifatida namoyon bo'ladi. Bu tizim AQSh ning yetakchilik roliga asoslanadi. AQSh har doimgidek Xitoyning iqtisodiy-harbiy sohasining rivojlanishidan xavotirda. Xitoyning ichki siyosiy barqarorligi va iqtisodiy rivojlanishi Osiyo Tinch okeani mintaqasida ta'sir doirasini belgilamoqda. Oxirigi paytlarda Xitoy AQShning mahsulotlarini nafaqat OTMda, balki AQSh bozorida ham siqib chiqarmoqda. XX asrda Yaponiya AQSh mahsulotlari raqobatda bo'lgan bo'lsa, endilikda bunga Xitoy ham qo'shildi. OTMda Xitoy milliy manfaatlarini o'zida mujassamlashtirgan «Xitoysentrizm» mafkurasi XXI asrning o'rtalarigacha rivojlantirish ko'zda tutilgan. Uning asosiy mintaqadagi milliy manfaatlari quyidagilardan iborat:

1. Global va mintaqaviy darajadagi xalqara munosabatlarni va ilmiy texnologiyalar sohalarini egallash;

2. Hududiy birlashishini amalga oshirish (Tayvan, Gongkong, Makao);

3. OTMda xarbiy siyosiy ta'sirini kuchaytirish

4. AQSh, Yaponiya, Rossiya bilan samarali iqtisodiy siyosiy, harbiy, hamkorlik tizimini shakllantirish;

5. OTM da investisiya bozorini egallash.

Xitoy o'z strategiyasining 2-chi bosqichida harbiy islohotlar olib borib, AQSh dan o'zib ketish hisoblanadi. Xitoy 2030–2040 Yaponiyaga ta'sir qilish, OTM ning Shimoliy-Sharqiy qismidan AQShning harbiy bazalarini chiqarib yuborish, iqtisodiy va demografik ekspansiyasini ta'minlashdan iborat.

2. OTOM davlatlarining mintaqaviy jarayonlardagi siyosati

Bugungi kunda Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun Xitoy hududi, shuningdek, Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari va Yaponiya bilan

bog'laydigan magistral yo'lining qurilishi va uning ishga tushirilishi ulkan ahamiyat kasb etadi.

Markaziy Osiyodagi xalqaro munosabatlarda ham Yaponiya va Xitoyning faoliyati alohida o'rin tutadi. Ayniqsa savdo-iqtisodiy sohasidagi hamkorligi eng muhim ahamiyatga ega. Boshqa Markaziy Osiyo davlatlari kabi O'zbekiston ham dunyo okeaniga chiqish imkoniyatini qidirmoqda. Bunday vaziyatda «Ipak Yo'li» g'oyasini ilgari surish orqali ikki tomonlama munosabatlarda samarali natija beradi. O'zbekiston bu davlatlar bilan hamkorlikni rivojlantirishda amaliy qadam tashlamoqda. Birinchi Prezidentimiz I.Karimov «Bizning maqsadimiz O'zbekistonning eng qulay geosiyosiy holatidan maksimal tarzda foydalanishdir. Yevropa, Yaqin Sharq va Osiyo Tinchokeani mintaqasidan keladigan yo'llar O'zbekistonda kesishadi»¹⁵³. «Buyuk Ipak yo'li»ni tiklash buyicha TRASEKA dasturi Yevropani ulkan Tinch okeani va Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlari bilan bog'laydigan eng yaqin yo'ldir. Bu esa navbatida millatlararo va davlatlararo muamolarni hal etishning yana bir samarali yo'lidir. Bu transport magistrali Fargona vodiysini Xitoyning sharqiy viloyatlari bilan bog'lab, ko'prik vazifasini amalga oshiradi.

Assotsiatsiyaga (ASEAN) 1967-yil 8-avgustda Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand va Filippin davlatlari Tashqi ishlar vazirlari tomonidan imzolangan Bangkok deklaratsiyasi asos bo'ldi. 1976-yilga kelib, Bangkok deklaratsiyasi Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari tomonidan do'stlik va hamkorlikni o'zaro aloqalar dasturi asosida olib borish to'g'risidagi shartnoma bilan to'ldirildi.

Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasining maqsadi:

– Mintaqada tinchlikni o'rnatish maqsadida iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida mintaqaviy hamkorlikni olib borish;

– hamkorlik, tenglik ruhida iqtisodiy o'sish, ijtimoiy taraqqiyot, madaniy rivojlanish asosida mintaqada o'zaro xatti harakatlar olib borish;

– iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, texnik, ilmiy va ma'muriy sohalarida faol hamkorlik harakatlarini rag'batlantirish;

¹⁵³ Каримов И.А. Ўзбекистон - XXI бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. - Т. 1997. – Б. 296.

- fan va maorif sohalarida o‘zaro aloqalarni rivojlantirish;
- aholi turmush darajasini oshirish, qishloq xo‘jaligi, sanoat, savdo, transport, aloqa sohalarida hamkorlik.

Bugungi kunga kelib ASEANga Brunej, Vetnam, Indoneziya, Malayziya, Filippin, Singapur, Tailand, Laos, Kambodja davlatlari a’zo hisoblanishadi.

Assotsiatsiya tarkibi:

1) A’zo davlatlar va hukumat boshliqlari ishtirokida 3 yilda bir marta yig‘iluvchi konferensiya assotsiatsiyaning oliy organi bo‘lib hisoblanadi;

2) markaziy boshqaruv organi – o‘tadigan tashqi ishlar vazirlari uchrashuvi bo‘lib, navbat bilan a’zo bo‘lgan davlatlardan birida bo‘lib o‘tadi;

3) doimiy qo‘mita tarkibi – assotsiatsiyaga raislik qiluvchi davlatning Tashqi ishlar vaziri, qolgan 6 davlat elchilari har 2 oyda yig‘iladi;

4) ASEAN davlatlari Moliya vazirlari uchrashuvlarida iqtisodiy hamkorlik borasidagi masalalar ko‘riladi;

5) Davlatlarning boshqa vazirlari (maorif, energetika, sog‘liqni saqlash, fan-texnika, tabiatni muhofaza etish) uchrashuvlari fan-texnika, ijtimoiy rivojlantirish, madaniyat va axborot qo‘mitalari, narkotik va tabiatni muhofaza qilish masalalari borasidagi mas’ul mansabdor shaxslar yig‘ilishi asosida tayyorlanadi;

6) Davlatlarning Tashqi ishlar, Moliya vazirlari o‘zaro uchrashuvlari ikki sohadagi faoliyatning muvofiqlashishiga qaratilgan;

7) Davlat rahbarlari uchrashuvlarida siyosiy masalalar ko‘rib chiqiladi. Assotsiatsiya iqtisodiy hamkorlikni beshta qo‘mita – qishloq xo‘jaligi va o‘rmonchilik, moliya va bank, sanoat, energetika, transport, savdo va turizm qo‘mitalari faoliyati asosida olib boriladi.

8) Har bir davlatda ASEAN tomonidan belgilangan faoliyatni olib borilishi uchun milliy kotibiyat tuzilib bosh direktor boshlig‘ida yuritiladi;

9) Konsultativ ahamiyatga ega uchrashuvlar ASEAN faoliyatini onsonlashtiradi;

10) ASEANning Bonn, Bryussel, Vashington, Vellington, Jeneva, Kanberra, London, Ottava, Parij, Seul va Tokiodagi 11 ta qo‘mitalar tashqi aloqalarni ta’minlaydilar;

11) ASEAN sekretariati – Bosh sekretar tomonidan boshqarilib, har 3 yilda o‘zgaradi va o‘zining o‘rinbosari, 3 direktori, 9 ta direktor o‘rinbosariga ega.

ASEAN faoliyati

Singapur deklaratsiyasi o‘z oldiga siyosiy va xavfsizlik doirasida iqtisodiy-siyosiy hamkorlikni rivojlantirish uchun qator masalalarni qo‘yadi.

1. Iqtisodiy sohada:
 - 2003-yilga ASEAN doirasida erkin savdoni tashkil etish:
 - Ma’lum mahsulotlar bo‘yicha umumiy imtiyozlar bojxona ta’riflarini bosqichma-bosqich joriy etish.
2. Siyosiy sohada:
 - Tinchlik, ozodlik va neytralitet mintaqasi tashkil etish hamda yadro qurolidan ozod zonani tashkil etish.
 - Laos, Kombodja va Myanmo o‘rtasidagi izchil aloqalarni rivojlantirish.
 - Yaponiya, Avstraliya, Kanada, Yevropa ittifoqi, Koreya respublikasi, Yangi Zelandiya va AQSh o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish.
3. ASEAN doirasida:
 - Institutlarni mustahkamlash.
 - xavfsizlik, moliya, telekommunikatsiya, turizm, tabiatni muhofaza qilish, qishloq xo‘jaligi, transport va sog‘liqni saqlash borasida hamkorlikni rivojlantirish.

O‘zbekiston tashqi siyosatida Osiyo tashkilotlari, jumladan OTOMning asosiy integrasion tuzilmasi – Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari Assotsiatsiyasi (ASEAN) bilan xalqaro hamkorlikni rivoji o‘sib boruvchi ahamiyatga ega.

“ASEAN Bruney, Kambodja, Laos, Indoneziya, Malayziya, Filippin, Myanmar, Singapur, Tayland, Vetnamni o‘z iyaiga oladi. Ushbu hududda xavfsizlikni ta’minlash muhim sanaladi va ayni davrda bu

yo‘lda muntazam ishlar olib borilyapti”. Mintaqadagi turli muammolarning hal etilishida va ushbu hududning xavfsizligini ta‘minlashda Malayziya bosh vazirlari Tun Abdul Razzoq va Tun Husayin Onn tomonidan amalga oshirilgan ishlar alohida tahsinga loyiqdir. 1971-yilda ASEAN tomonidan qabul qilingan “Yadro qurolidan xoli zona” to‘g‘risidagi deklaratsiyaning imzolanishi, ushbu mintaqada xavfsizlikni ta‘minlash borasidagi erishilgan ulkan yutuqlardan biri bo‘ldi.

Masalan, terrorizmga qarshi kurashda 2002-yilning 14-may kuni Vashingtonda AQSh hukumati bilan “Terrorizmga qarshi birgalikda harakat” to‘g‘risidagi deklaratsiyaning qabul qilinishi, mintaqadagi mojaroli hududlarga ham boshqa mintaqalardagi mojaroli hududlarga ham BMT doirasida tinchlikparvar kuchlarining kiritilishi kabi bir qancha ishlarini aytish mumkin. Jumladan, Malayziya va AQSh hukumatlari o‘rtasida imzolangan deklaratsiyaga binoan “Malayziya va AQSh hukumatlari Osiyo-Tinch okeani hududida har qanday bo‘luvchi terroristik xurujlar, terroristik tashkilotlarga qarshi, mintaqada istiqomat qiluvchi aholining tinchligini va BMT Xavfsizlik Kengashining 1373 sonli Rezolyusiyasiga asosan har qanday terroristik aktlarni moliyalashtirishni oldini olish va bartaraf etishni. maqsad qilib, ushbu deklaratsiyani imzolaydilar”. Bundan tashqari mintaqadagi terrorizmga qarshi kurashni ta‘minlash maqsadida ASEAN doirasida 2001-yilning 5-noyabrda Bandar seri Begavan shahrida “Terrorizmga qarshi kurashda birgalikda harakat” to‘g‘risida qabul qilingan ASEAN deklaratsiyasi, “Terrorizmga qarshi kurashda hamkorlik” to‘g‘risidagi ASEAN Yevropa Ittifoqi vazirlarining 2003-yilning 27-yanvarida Brussel shahrida bo‘lgan uchrashuvida imzolangan qo‘shma deklaratsiya, Xitoy Xalq Respublikasi bilan imzolangan “Noan’anaviy xavfsizlik masalalari bo‘yicha hamkorlik” to‘g‘risidagi memorandumni va shu kabi boshqa bir qancha imzolangan hujjatlarni keltirib o‘tishimiz mumkin. Yana bir bu yo‘ldagi muhim qadamlardan biri, 2002-yilning noyabr oyida malayziyada Malayziya Tashqi Ishlar Vazirligi tomonidan tashkil etilgan Janubiy-Sharqiy Osiyo Terrorizmga Qarshi Kurashda Regional Markaz(SEARCCT)ni alohida aytib o‘tish

lozim. Ushbu markaz o‘z faoliyatini rasmiy ravishda 2003-yilning 1-iyulida Kuala Lumpurda boshladi va uning rahbari sifatida 2004-yilning 27-avgustidan Dato Hussin Nayan sanaladi.

So‘nggi o‘n yillikda ASEANni xalqaro tizimdagi geoiqtisodiy va geosiyosiy rolini o‘shish tendensiyasi paydo bo‘ldi. Ko‘rsatib o‘tilgan davlatlar guruhi yangi jahon xo‘jaligi tizimi rivojida muhim rol o‘ynovchi salohiyatli iqtisodiy va siyosiy yetakchilardan biri bo‘ladi. Bundan tashqari, ASEAN Janubi-Sharqiy Osiyo tinchlik, xavfsizlik, barqarorligi va taraqqiyotida muhim rol o‘ynaydi, Osiyoda har tomonlama hamkorlikni rivojlantirish ishiga ulkan hissa qo‘shadi. Bu Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun ASEAN bilan hamkorlik o‘rnatish va rivojlantirish imkonini ochadi.

Hozirda O‘zbekistonning Osiyo va Tinch okeani havzasi mamlakatlari bilan siyosiy-diplomatik aloqalari yo‘lga qo‘yilgan, iqtisodiy va madaniy hamkorligi rivojlanib bormoqda. Shu o‘rinda davlatimiz rahbarining Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlaridan biri – Yaponiyaga qilgan tashriflari chog‘ida ushbu mamlakatlar bilan turli sohalarda pozitsiyalarimizning ko‘p jihatdan mos kelishini tasdiqlaganlar va Vaseda universitetidagi ma‘ruzasida shunday degan: “Agar biz taraqqiyot insonga zarur narsalarni beruvchi erkin iqtisodiyotni qursak, biz buni Qo‘shma Shtatlar, Yevropa yoki Yaponiyaga yoqish uchun qilmayapmiz, biz buni bu narsa bugungi kunda barcha rivojlanayotgan dunyo mamlakatlari bilan o‘zaro iqtisodiyotimizni yanada yuksakliklarga ko‘tarilishi uchun qilyapmiz”. Shuningdek, O‘zbekistonning sharqshunoslik masalalari bo‘yicha asosiy muammolaridan biri Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlariidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni chuqur o‘rganish hisoblanadi. Gumanitar fanlarimizning bu muhim mavzusini ishlab chiqish zaruriyati mintaqaviy xalqaro konferensiyalarda, ikki tomonlama muzokaralar, oliy darajadagi uchrashuvlar, turli qo‘shma loyihalarni amalga oshirishda ko‘rsatib o‘tilgan. Ikki tomonlama siyosiy, iqtisodiy shuningdek, ilmiy-madaniy aloqalar masalasini yoritish hozirda ulkan ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda.

OTIH maqsadi 1991-yil Seul deklaratsiyasida rasmiy belgilangan. Bular:

- mintaqa davlatlari iqtisodiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash;
- o‘zaro savdo aloqalarini mustahkamlash;
- Xalqaro savdo tashkiloti normalariga muvofiq mintaqa davlatlari o‘rtasida tovar, xizmatlar, kapitalarni harakatini chegaralashni bekor qilishdan iborat.

2000-yillarni o‘rtalarida OTOIHga a‘zo davlatlarda jahon aholisining 1/3 qismi, jahon yalpi ichki mahsulotining taxminan 60% va jahon savdosining 50% ni tashkil etadi.

3. OTOM xaqaro munosabatlarda

Ulkan Osiyo-Tinch okeani mintaqasi shimoli-sharqiy va janubi-sharqiy Osiyoni, Avstraliyani, Janubiy Koreyani, Yangi Zelandiyani, Butun Koreyani, AQSh va Kanadani o‘z ichiga oladi. Ulkan hudud, zamonaviy iqtisodiy qudrat, salohiyatli resurslar bazasi bu mintaqani butun dunyo bilan bog‘lovchi qulay dengiz yo‘llarini o‘zi haqida aytib turibdi. O‘zbekiston uchun esa nima muhim? Bizning OTOMga e‘tiborimizni qaratishimizning asosiy omillari ichida quyidagilarni ko‘rsatib o‘tish lozim:

Birinchidan, OTOM “jahon iqtisodiyotining tezlashtiruvchi mashina”si bo‘ldi. Mintaqa iqtisodiy o‘shida ishlab chiqarishga ilmiy texnologiyalarni kiritishda yetakchi pozisiyani ushlab turibdi. Bashoratlarga ko‘ra hatto butun dunyoda iqtisodiy o‘shning pasayishi kuzatilayotgan paytda mintaqa taraqqiyoti darajasida yetakchilikni saqlab qoladi. Mintaqaning xalqaro siyosatdagi ta‘siri ham sezilarli darajada o‘syapti. OTOMdagi iqtisodiy holatni aniqlashtirishga berilmay, faqatgina bir narsani ta‘kidlaymiz: bu yerda kuzatilayotgan etnomadaniy va shu kabi davlatlar taraqqiyot darajasining notengligiga qaramay, ularning birlashtiruvchi iqtisodiy taraqqiyot yo‘lidagi maslahatlashuv tendensiyasi kuchaymoqda.

Integrasion jarayonlar rivojlanmoqda. Muhim mintaqaviy mexanizmlar faoliyat yuritmoqda. Jumladan Tinch okeani Iqtisodiy Hamkorligi Ittifoqi, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorlik forumi va boshqalar. Mintaqa quyidagi falsafa asosida yashayapti: iqtisod

– siyosatning salohiyati va xavfsizlikning asosiy shartidir. OTOMning rolini kuchayishi harbiy kuch omilining pasayishi, iqtisodiyotning yetakchiligi, geosiyosatdan geoiqtisodiyotga yo‘naltirilish, siyosiy regionalizmga o‘tish kabi tendensiyalarga xizmat qiladi. O‘zbekiston tashqi siyosat samarali bo‘lishi uchun OTOMni kuchini va ahamiyatini hisobga olishi kerak.

Ikkinchidan, O‘zbekiston geografik jihatdan Osiyo markazida joylashgan. Va birinchi navbatda shundan kelib chiqish kerak. Tarixan hozirgi O‘zbekiston hududi eng qadimgi savdo yo‘llari “Ipak yo‘li” o‘tgan joy bo‘lgan, faol tashqi aloqalar va turli madaniyatlarni o‘zaro boyitish jarayonlari olib borilgan. O‘zbekiston mintaqaviy mamlakat hisoblanadi va u dengizga chiqish yo‘llariga ega bo‘lishi lozim. Bu muammoning nazariy yechimi bir nechta: Afg‘oniston orqali Pokiston Hind okeaniga chiqish mumkin; Eron, Turkiya orqali Fors ko‘rfaziga chiqish mumkin; yana bir yo‘l – Qozog‘iston, Xitoy orqali Tinch okeaniga chiqish yo‘lidir.

Afg‘onistondagi voqealar va bu davlatda yaqin kelajakda tinchlik o‘rnatilishi haqida gapirish shart emas.

Shia mazhabida e‘tirof qiluvchi Eron va sunniy Turkiya o‘rtasidagi murakkab munosabatlar va ularning hududi orqali o‘tuvchi yo‘l yopilib qolmasligiga hech kim kafolat bermaydi.

Ko‘rinib turganidek, nisbatan barqaror yo‘l Tinch okeaniga chiqish yo‘lidir. SSRI davrida Tinch okeani mintaqasining roli pasaysada, Baykal Amur magistralini qurilishi ittifoq hukumatini bu mintaqaga ko‘proq e‘tibor qaratganini ko‘rsatadi. Shuni ta‘kidlash lozimki, Rossiya hozirgi paytda O‘zbekiston tashqi iqtisodiy strategiyasini OTOM bilan yaqinlashish foydasiga ko‘rib chiqmoqda. Qora dengiz va Boltiq dengizidagi portlarning yo‘qotilishi natijasida Rossiya uchun Tinch okeani portlarining ahamiyati oshdi. Rossiyaning Yevropa qismini Sibir va Uzoq Sharq resurslariga ehtiyoji oshmoqda. Buning hammasi Sibir va Uzoq Sharqni OTOM mintaqaviy-iqtisodiy kompleksiga integratsiyasi zaruriyatini keltirib chiqaradi. Shuningdek, OTOM mamlakatlari ham Rossiya bilan hamkorlik aloqalaridan manfaatdor.

Uchinchidan, ruhiyat va tafakkur shakli – bular O‘zbekistonni uning Sharqiy Osiyodagi hamkorlari bilan bog‘laydi. Bu o‘zaro foydali

iqtisodiy aloqalarning oʻrnatilishini osonlashtiradi, chunki iqtisodiyot sohasidagi oʻzaro hamkorlikning shartlaridan biri madaniy-diniy jabhadagi oʻzaro aloqalarni mustahkamlash hisoblanadi. Mamlakat xalqi boshqa davlatda sodir boʻlayotgan jarayonlar haqida qanchalik xabardor qilinsa, shuncha koʻproq ishbilarmon odamlarimiz bir-birining borishadi, biznesmenlarimizning hamkorligi samarador va bir-birini tushunishlari osonroq boʻladi.

Toʻrtinchidan, bu mintaqa dunyo siyosatining tutashgan qismi hisoblanadi. Bu yerda koʻpgina davlatlar, jumladan AQSh, Rossiya, Hindiston, Xitoy va shu kabi davlatlarning manfaatlari toʻqnashadi. Bu davlatlar oʻz navbatida ushbu mintaqada sodir boʻlayotgan koʻpgina jarayonlarga hal qiluvchi taʼsir koʻrsatishi mumkin.

Bugungi kunda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining butun tarix davomida eng yirik mintaqaviy moliyaviy va iqtisodiy inqirozni muvaffaqiyatli yengib oʻtgan davlatlar sifatidagi xalqaro ahamiyati barqaror va sezilarli oshmoqda. Oʻzbekiston kabi intensiv texnologik va informasion taraqqiyot asosida barqaror iqtisodiy oʻsishga qiziqqan mamlakatlar “Osiyo yoʻllarilari” tajribasini iloji boricha tezroq tushunib olishlari zarur.

Bugun Oʻzbekiston – bu faqatgina kapital kiritish uchun ulkan tabiiy-xom ashyo, bepoyon bozor emas. Mamlakatimiz ulkan intellektual, diniy va madaniy salohiyatga egadir. Bularning barchasi qulay geografik joylashuv bilan birga dunyoda yangi siyosiy va iqtisodiy tartib shakllanayotgan paytda katta geosiyosiy va geostrategik qiziqish uygʻotmasligi mumkin emas.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, hozirda insoniyatning tabiiy resurslarga ehtiyoj sezayotgan paytda Oʻzbekiston tabiiy boyliklarga ega boʻlib qolmoqda. Kirib kelayotgan “texnologik urush” davrida Oʻzbekiston ilgʻor texnika va texnologiyaga borasida ulkan salohiyatga ega rivojlangan mamlakatlardan biri hisoblanadi. Oʻzbekiston – soʻnmas ijodiy kuch va tunganmas ruhiyatli xalqqa ega mamlakatdir.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Shimoliy Sharqiy Osiyo davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering?

2. OTOM davlatlari tashqi siyosat konsepsiyasi asosiy o'Ichamlari tushunchasiga ta'rif bering?
3. JShO davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
4. JShO davlatlarining AQSh va Yevropa davlatlari bilan munosabatlari nimadan iborat deb o'ylaysiz?
5. Bugungi kunda AQShning OTOM siyosati qanday?
6. Uzoq Sharq davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. ASEANning bugungi kuni va istiqbollari haqida ma'lumot bering.
8. Yaponiyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
9. Koreyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering
10. "Hozirgi davrda OTOM muammolari" mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
11. "JShO davlatlarida islom omili" mavzusini muhokama etish.
12. Yevropa Ittifoqining JShO davlatlari munosabatlari haqida ma'lumot bering.
13. Shimoliy Sharqiy Osiyo davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga tavsif bering.
14. Indoneziyaning jahon hamjamiyatidagi o'rniga baho bering.
15. Zamonaviy bosqichda KXDR – Koreya Respublikasi munosabatlari qanday?

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Uzoq Sharq davlatlarini siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering ?
2. AQShning Uzoq Sharqdagi siyosatini xarita yordamida aytib bering ?
3. Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
4. Yaponiyaning xalqaro munosabatlardagi o'rnini yoritib bering.
5. Avstraliya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini tavsiflab bering.
6. Zamonaviy bosqichda Koreya yarimoroli davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

7. “OTOM – Yevropa munosabatlari” mavzusida ma’ruza tayyorlash.
8. Yevropa Ittifoqi tashqi siyosatida ASEAN davlatlari to‘g‘risida ma’lumotlar to‘plash.
9. Xitoy tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlarini yoritib bering.
10. Yaponiya tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlari haqida gapiring.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati **Asosiy adabiyotlar**

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замоनावий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – Т: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

15-BOB. MDH DA SIYOSIY, IQTISODIY VA IJTIMOIIY-MADANIY HAMKORLIK

Darsning maqsadi:

- Talabalarda MDH haqidagi tushunchalarni mustahkamlash;
- Talabalarda MDH davlatlar siyosati haqidagi tushunchalarni shakllantirish;
- Yoshlar orasida sogʻlom maʼnaviy muhitni shakllantirish;

Tushunchalar va tayanch iboralar: *MDH, mintaqa, mintaqashunoslik, xalqaro mintaqashunoslik, globallashtirish, integratsiya, mikro-mintaq, hudud, mintaqaviy munosabatlar.*

1. Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi haqida

Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi (MDH)– davlatlararo tashkilot. 1991-yil 8-dekabrda Minskda Belorussiya, Rossiya, Ukraina tomonidan tuzilgan. Ana shu davlat rahbarlari imzo chekkan Bitimda SSSR chuqur tanazzulga uchrab parchalanib ketish natijasida yoʻq bolganligi qayd qilindi, uchala davlat siyosiy, iqtisodiy, gumanitar, madaniy va boshqa sohalarda hamkorlikni rivojlantirishga intilishini bayon etdi. 1991-yil 21-dekabrda Bitimga Ozarbayjon, Armaniston, Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Moldaviya, Tojikiston, Turkmaniston, Oʻzbekiston qoʻshildi, ular Belorussiya, Rossiya va Ukraina bilan birga MDHning maqsad va qoidalari toʻgʻrisidagi Deklaratsiyaga Olmaota shahrida imzo chekdilar. 1993-yil MDHga Gruziya qoʻshildi. 1993-yil MDH Ustavi qabul qilindi, u davlatlarning inson huquqlari va erkinliklarini taʼminlash, tashqi siyosiy faoliyatini muvofiqlashtirish, umumiy iqtisodiy makonni vujudga keltirish, transport va aloqa tizimlarini rivojlantirish, aholi sogʻligʻi va atrof muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy masalalar va immigratsiya siyosati, uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash, mudofaa siyosatida hamkorlik qilish va tashqi chegaralarni qoʻriqlashda birgalikda faoliyat yuritishni nazarda tutadi. MDH haqiqiy aʼzolari bilan birga MDH faoliyatining ayrim turlarida qatnashuvchi aʼzolar boʻlishi mumkin. MDHning quyidagi organlari tashkil qilingan: Davlat boshliqlari kengashi, Hukumat

boshliqlari kengashi, Tashqi ishlar vazirlari kengashi, Davlatlararo iqtisodiy qo‘mita, markazi Sankt-Peterburgda bo‘lgan Parlamentlararo Assambleya va boshqa MDHning doimiy ishlovchi organi Minsk shahrida joylashgan Muvofiqlashtiruvchi maslahat qo‘mita hisoblanadi. Uning qoshida doimiy kotibiyat ishlaydi. Davlat boshliqlari kengashi 1 yilda kamida 2-marta o‘tkaziladi. MDH organlarining faoliyati MDH Nizomi bilan tartibga solinadi.

MDH sobiq SSSR hududida fuqarolik urushi kelib chiqishining oldini oldi, mamlakatlarni bosqichma-bosqich xalqaro munosabatlarni tizimiga kirib, mustaqilliklari, suverenitetini mustahkamlashga ko‘mak berdi. MDH o‘z faoliyati davomida haddan tashqari ko‘p qarorlar qabul qildi-yu, lekin aksariyat hollarda ularning ko‘pi bajarilmadi. Hozir MDH ga kiruvchi davlatlarning aholisi 283 mln. kishini tashkil etadi. Bu aholining 120,5 mln. iqtisodiyotda mashg‘uldir. Ularning 29,4 foizi sanoat va qurilishda, 21,5 foizi qishloq xo‘jaligi, o‘rmon va baliqchilik sohasida ishlaydi.

MDH o‘z a‘zolarining suveren tengligiga asoslangan bo‘lib, a‘zo-mamlakatlar xalqaro huquqning mustaqil va teng huquqli subyekti hisoblanadi.

Tashkilotning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- siyosiy, iqtisodiy, ekologik, gumanitar, madaniy va boshqa sohalarida hamkorlik qilish;
- a‘zo-mamlakatlarni umumiy iqtisodiy makon doirasida har tarafdin rivojlantirish, shuningdek, davlatlararo integratsiya va kooperatsiyani kuchaytirish;
- insonlarning huquq va erkinligini ta‘minlash;
- xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlashda hamkorlik;
- o‘zaro huquqiy yordam ko‘rsatish;
- davlatlar o‘rtasidagi kelishmovchilik va bahsli munozaralarni tinchlik yo‘li bilan hal qilish.

A‘zo-mamlakatlarning hamkorlikdagi faoliyati quyidagilar doirasida amalga oshiriladi:

- inson huquq va erkinligini ta‘minlash;
- tashqi siyosiy faoliyatni muvofiqlashtirish;

- umumiy iqtisodiy hududni, bojxona siyosatini shakllantirish va rivojlantirishda hamkorlik qilish;
- aloqa, transport tizimi rivojlanishida hamkorlik qilish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- ijtimoiy va migratsion siyosat bo'yicha masalalarni hal qilish;
- uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish;
- mudofa siyosati va tashqi chegaralarni saqlash sohalarida hamkorlik qilish.

MDH davlat rahbarlari Kengashi tashkilotning yuqori organi bo'lib hisoblanadi. Davlat rahbarlari kengashi yiliga ikki marta yig'ilishga to'planadilar. Shuningdek, MDH nizomida mamlakatlarning unga a'zo bo'lish shartlari, maqsad va tamoyillari belgilab berilgan.

Yevropa Ittifoqi tashqi siyosiy harakatlar geografiyasi domenlariga mos yozuvlar va barcha yilda imzolangan xalqaro ikki tomonlama shartnomalar soni bo'yicha taqqoslashimiz mumkin. Boshqa so'zlar bilan aytganda, Yevropa Ittifoqi, buning uchun muhim bo'lgan hududlarda siyosiy faol. Bunday solishtirish bizga dunyoda Yevropaning yo'nalishlarida uch turga ajratish imkonini beradi:

1. Kuchli funksional va siyosiy munosabatlar: Shimoliy Amerika va Sharqiy hudud.
2. Kuchli funksional va zaif siyosiy munosabatlar: O'rta yer dengizida qo'shnichilik, Janubiy Osiyo va Sharqiy Osiyo.
3. Eng zaif funksional va siyosiy munosabatlar: Afrika mamlakatlari, Janubiy Osiyo va Markaziy Osiyo.

Ikkinchi savolga, biz barcha sohalarida imzolangan davlatlarning xalqaro ikki tomonlama shartnomalar soni va oqimlari, turlari uchun Yevropa davlatlarining og'irligi jihatidan Yevropa Ittifoqining tashqi siyosiy harakatlarigeografiyasini solishtirish mumkin. Boshqa so'zlar bilan aytganda, Yevropa Ittifoqi, muhim hamkorlari bo'lgan mamlakatlarda siyosiy faoldir. Yana, Yevropa Ittifoqi quyidagi joylarda siyosiy faol bo'lishi mumkin:

1. Kuchli funksional va siyosiy munosabatlar: Yevropa erkin savdo kelishuvi, mamlakatlar: ba'zi Bolqon davlatlari (Xorvatiya, Makedoniya), Bir necha sharqiy qo'shnilari asosan Ukraina va Rossiya.

2. Kuchli funksional va zaif siyosiy munosabatlar: O‘rta yer dengizida qo‘shnichilik. Saxara va Afrika mamlakatlarining ko‘pchiligi.

3. Zaif funksional va kuchli siyosiy munosabatlar: Xitoy, Avstraliya, Yangi Zelandiya.

4. Zaif funksional va siyosiy munosabatlar: Janubiy va Janubiy-sharqiy Osiyo, Yaponiya, Markaziy Osiyo, Shimoliy va Lotin Amerikasi, ko‘p Janubiy va Sharqiy Afrika mamlakatlari, Arabiston yarim orolining bir qancha mamlakatlari.

Bu ikki tipologiyalarini taqqoslab, biz quyidagicha xulosalar chiqaramiz:

Birinchidan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining siyosiy harakatlari o‘rtasida hech qanday to‘g‘ridan-to‘g‘ri munosabatlari mavjud emas. Uchinchi mamlakatlar hamda butun dunyo bilan tuzilgan shartnomalarga, uning funksional ko‘rsatkichlar (iqtisodiy, transport va inson hisobiga) bilan o‘lchanadi. Binobarin, Yevropa Ittifoqi yetarlicha dunyoning juda ko‘p joylarida bu ikki o‘lchovli sinergiyani yaratish imkoniyatiga ega ko‘rinadi. Xususan, Yevropa Ittifoqi (ya’ni, eng funksional munosabatlarda uchinchi davlatlar uchun Yevropa Ittifoqi nisbiy og‘irligi) va uning tashqi siyosiy harakatlar fazoviy tarqatish tasiri o‘rtasidagi bog‘liqlik yuqori emas. Biroq, aksincha, uning siyosiy harakatlari geografiya va Yevropa Ittifoqi uchun uchinchi mamlakatlar ahamiyati o‘rtasidagi bog‘liqlik (ya’ni, Yevropa Ittifoqi uchun, uchinchi mamlakatlar nisbiy og‘irligi) yuqori. Bu siyosiy sabablarga ko‘ra bir sherigi o‘rniga boshqasining siyosiy irodasiga qarshi Yevropa Ittifoqining tashqi harakatlari, asosan uning hamkorlari ahamiyatining bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston o‘z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda MDHda ishtirok etmoqda. U MDHga davlatlar ustidan tuzilgan tashkilot sifatida emas, balki mustaqil davlatlarning harakatlarini muvofiqlashtiruvchi organ sifatida qaraydi. MDH hududida davlatlarning teng huquqligi asosida yagona iqtisodiy makonni yaratish, tashkilotda umuman iqtisodiy munosabatlarning ustuvorligiga erishish, davlatlar o‘rtasida savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish uchun harakat qiladi¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Sayfiddin J‘rayev. [O‘zME](#). Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil, b 54

1991-yil 8-dekabr kuni Rossiya, Ukraina va Belorussiya rahbarlari Viskuli (Belovej pushchasi)da SSSRning tugatilganligi to‘g‘risidagi hujjatni imzolashdi. Shu bilan Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi (MDH) tashkil topdi. MDH ga asta-sekin 12 respublika a‘zo bo‘lib kirdi. Boltiqbo‘yi davlatlari bundan mustasno. Har bir respublikaga o‘z hududi va undagi tabiiy boyliklar, aholi, ishlab chiqarish korxonalarini, aholi jon boshiga yalpi ishlab chiqarish mahsulotlari ko‘rsatkichi nasib etdi.

Nazorat savol va topshiriqlari

1. MDH tashkilotining tuzulmasi haqida ma‘lumot bering ?
2. MDH davlatlaridagi siyosiy jarayonlarga ta‘rif bering?
3. MDH davlatlarining o‘zaro munosabatlari?
4. “MDH davlatlarida islom omili” mavzusini muhokama etish.
5. Yevropa Ittifoqining MDH davlatlari bilan munosabatlari haqida ma‘lumot bering.
6. MDH davlatlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga tavsif bering.

Mustaqil ish savollari:

1. MDH davlatlari doirasidagi mintaqaviy siyosiy jarayonlarni o‘rganish va shu asosda referat tayyorlash.
2. Siyosiy xarita yordamida MDH davlatlarining siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering?
3. MDH mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o‘rganish.
4. “MDH – Yevropa munosabatlari” mavzusida ma‘ruza tayyorlash.
5. Yevropa Ittifoqi tashqi siyosatida Markaziy Osiyo davlatlari to‘g‘risida ma‘lumotlar to‘plash.
6. Qozoqiston tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlarini yoritib bering.
7. Qirg‘iziston tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlari haqida gapiring.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замоनावий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

16-BOB. XITOIY XALQ RESPUBLIKASI VA OSIYO REGIONALIZMI

Dars maqsadi:

- Mazkur ma’ruzani o‘qitishdan ko‘zlangan maqsad talabalarining Osiyo davlatlarining zamonaviy xalqaro munosabatlardagi o‘rni haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish;
- talabalar jahon mamlakatlaridagi xususan XXR va uning Osiyodagi siyosati borasida tasavvur hosil qilishlariga ko‘maklashish;
- magistrant va talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatish;
- magistrant va talabalarga Osiyo regionalizmi borasidagi to‘la ma’lumotlarni yetkazish hamda ushbu jarayonlarning o‘ziga xos jihatlari bilan ularni tanishtirib borish.

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Xitoy va Tayvan, Xitoy ekspansiyasi, Sakisima orollari masalasi, Shimoliy Koreya yadro quroli muammosi, Yevroosiyo mintaqasi “uchligi”, ShHT.*

1. Osiyo regionalizmining xususiyatlari

XXI asr boshlarida Afg‘oniston va Iroq tufayli Fors ko‘rfazi davlatlari atrofida kechayotgan siyosiy o‘yinlar, nafaqat Markaziy Osiyo mintaqasi, balki Yevroosiyoning uch buyuk, ya’ni Rossiya, XXR va Hindiston davlatlarining o‘z tashqi siyosati bilan bog‘liq “strategik manfaatlari”ni qayta ko‘rib chiqishni taqazo etmoqda.

AQSh ta’sirida G‘arb va Yaponiya davlatlarining bu mintaqa davlatlariga o‘zaro munosabat masalasi esa ziddiyatlarning tub negizini belgilamoqda. Yevroosiyo mintaqasi “uchligi”ni tashkil qilayotgan Rossiya, Xitoy, Hindiston va AQShning o‘zaro ichki munosabatlari aloqadorligi va ularning dunyo siyosatiga ta’siri masalasi diqqatni jalb etmoqda. XXR va Hindiston misolida ko‘riladigan bo‘lsa, dunyo yer yuzi aholisining asosiy qismi aynan ana shu mamlakatda yashamoqda. Agarda bu davlatlarga qiyosan, AQShni qo‘shib hisoblaganda, Okean orti Amerika mintaqa aholisi sakkiz yuz millionni tashkil

qilib, shundan ikki yuz million kishi ishsizdir. Hindiston, Rossiya, AQShda ham ishsizlik muammosi mavjud.

Rossiya, XXR hamda Hindiston ham o‘zlarining yadroviy qurollari bor bo‘lgan bu jihatlari bilan dunyo siyosatiga bevosita ta‘sirini o‘tkaza oladigan, mintaqa xavfsizligi va barqarorligini kafolatlashda turli xavflarga qarshi tura oladigan, ulkan harbiy salohiyatga ega davlatlardir.

Jug‘rofiy joylashuviga ko‘ra “uchlik xalqasi”ni tashkil etayotgan Rossiya, XXR va Hindiston davlatlari o‘zaro tabiiy boy mamlakatlar sirasiga kiradi. XXRning Sinszyan – uyg‘ur milliy avtonom rayoni esa geografik nuqtai nazardan bu uchlikning manfaatlarini uyg‘unlashtiruvchi strategik makon bo‘lib qolmoqda. Bu “uchburchak” davlatlarning dunyo maydonida o‘ziga xos o‘rin tutayotganligini ham amalda ko‘zdan qochirmaslik kerak. Birinchidan, dengiz yo‘llari orqali bevosita dunyo bozorlariga chiqishda qulay imkoniyatlariga ega, ikkinchidan, hududiy bir-biriga bog‘langan ulkan makonlar: uchinchidan, bu uchliklarning mintaqaga kirgan Markaziy Osiyo davlatlari ijtimoiy taraqqiyotiga amalda ta‘sir o‘tkazishi bilan xarakterlanmoqda. Markaziy Osiyoning mintaqaviy Dengiz yo‘llaridan uzoqligi esa ularning qo‘shni davlatlar bilan faol siyosat yurgizadi, oxir oqibat u uchlik davlatlarga bevosita chiqish zaruriyatini taqozo etmoqda. Va bu ko‘proq O‘zbekistonga xos xususiyat sifatida, mazkur vaziyatda O‘zbekistonning ShHT davlatlari ichida faol tashqi siyosat olib borish zaruratini keltirib chiqarmoqda. “Jahon kommunikasion tarmoqlarining tez suratlarda rivojlanib borishi yagona bir davlat faoliyati bevosita mintaqa siyosati bilan uyg‘unlashib bormoqda. Bu borada Markaziy Osiyo makoni uchun Rossiya, Xitoy va Hindiston davlatlari bilan munosabatlarni har qachongidan ko‘ra yanada yaxshilash strategik vazifalaridan bo‘lib qolish ehtimoldan xoli emas. Buning asosiy sababi esa, “Markaziy Osiyo mintaqasi o‘ziga xos geosiyosiy tashqi chegaralarga ega”ligi, ya‘ni “bu holat ikki omil – Rossiya va Xitoy o‘rtasida “siqilib qolganlik” va janubda islom olami bilan belgilanishi” mumkinligi masalasidir.

Ammo, xalqaro maydonda jarayonlar qanday kechishidan qat‘iy nazar Markaziy Osiyo respublikalarining Rossiya, yoki XXR imkonii-

yatlaridan foydalangan holda jahon bozorlariga chiqish hozirga qadar muammoligicha qolib kelmoqda. Bu esa baʼzi holatlarda mintaqa davlatlarini janubda islom davlatlari bilan faol tashqi – iqtisodiy munosabatlarni olib borish zaruratini paydo qilmoqda. Va buning oqibatida “Evroosiyo mintaqasining tarkibiy qismlaridan boʻlib qolayotgan Markaziy Osiyo bozorlarida oʻzaro raqobat kuchaymoqda”.

XX-XXI asr geosiyosiy oʻzgarishlarini NATOning bugungi faoliyatisiz tasavvur qilish qiyin. Bu asosan, u tashkilotning sharqqa tomon siljishi bilan xarakterlanadi.

XX-XXI asrlar kesishuvida geosiyosiy oʻzgarishlar va mintaqada xavfsizlik, barqarorlik va taraqqiyotni taʼminlash muammolari xususida gap ketar ekan, bu oʻrinda “dunyoning globallashuv” bilan bogʻliq boʻlgan holatlarini ham koʻzdan qochirmaslik kerak boʻladi. ShHT ham bugunga kelib globallashuv gʻoyalari roʻyobga chiqarish uchun xizmat qiluvchi, u gʻoyalarni tashuvchi yirik tashkilotlardan boʻlib qolmoqda.

Rossiya va XRR xalqaro munosabatlarda oʻz tashqi strategik manfaatlari bilan bogʻliq jihatlariga diqqat jalb etilsa, bu borada ularda oʻzaro manfaatlarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, Yevroosiyo xavfsizligi va barqarorligini taʼminlashda XRR, mintaqada Rossiya kabi keng imkoniyatlarga ega emas. Xitoy buni yaxshi tushunadi. Va oʻz tashqi siyosatida muammoning ana shu jihatlari koʻproq diqqatni qaratadi. Xususan, “ShHT” doirasida ana shu siyosiy mezonga amal qilish ustuvorlik kasb etmoqda, deyish mumkin. Xitoy va Rossiyaning strategik manfaatlarida bir-birini hurmat qilish gʻoyasi ular munosabatlarining barqarorligini taʼminlamoqda. Yevroosiyo mintaqasida Xitoy va Rossiyaning oʻziga xos yana bir jihati, “Xitoyning Yevroosiyo mintaqasida ulkan energiya resurslaridan foydalanuvchi davlat ekanligi boʻlsa”, aksincha “Rossiyaning energiyani ishlab chiqaruvchi ulkan davlat boʻlib qolayotganligidir”. Demakki, bu jabhalarda “Rossiya Xitoy oʻzaro biri-birini toʻldiruvchi davlatlar” boʻlib, ana shu sohalarni rivojlantirish masalasi ham kelajakda ular munosabatlarini yaqinlashtiruvchi omildir.

Yevroosiyo gʻoyasi targʻibotchilarining fikricha, Rossiya geografik joylashuviga koʻra, ham Yevropa ham Sharq mintaqasiga

kirganligi, uning Yevropaga boʻlgan munosabatini belgilamoqda. Rossiyaning bosib oʻtgan keyingi uch yuz yillik ijtimoiy-siyosiy, madaniyati-tarixining yuksalishida Yevropa madaniyatining samarali taʼsirini oʻtkazganligini va bu omillarning hozir ham Rossiya ijtimoiy siyosiy taraqqiyotida taʼsiri kuchli boʻlayotganligini koʻzdan qoʻchirmaslik kerak. Sobiq Ittifoq parchalangandan keyingi Rossiyaning xalqaro maydonda siyosiy, iqtisodiy, madaniy taʼsiri sezilarli kamaygan boʻlsa-da, ammo Rossiya Yevroosiyo geoetnik makonida Yevropa bilan Sharqni ijtimoiy-siyosiy jabhalarda bir-birini bogʻlovchi koʻprik boʻlib kelgan va kelajakda ham shunday boʻlib qoladi. Rossiya energetika boʻyicha buyuk davlat boʻlib qolmoqda. Rossiyaning tabiiy gazi oʻtgan asr 70-yillari boshlaridanoq Yevroosiyo va qolaversa, dunyo geosiyosatida muhim oʻrin tutib kelgan.

Rossiya tashqi faoliyatida xalqaro maydonda taʼsir kuchi oʻsib borayotgan XXR bilan ikki va koʻp tomonlama hamkorlik qilish oʻz davrining eng oqilona yoʻllaridan boʻlib qolmoqda. Rossiya va XXR hamkorligi doirasida hududiy muammolarini hal etish sabablari ana shu jarayonlar bilan ham bogʻliq.

Keyingi paytlarda Xitoy va Tayvan, Sakisima orollari masalasida Xitoy va Yaponiya, Shimoliy Koreya yadro quroli muammolarini bartaf etishda Xitoy va AQSh munosabatlarida hamon kelishmovchiliklar saqlanib qolmoqda. AQShning Xitoy omili bilan bogʻliq ana shu jihatlari kelajakda Rossiyaga yon bosishiga olib kelishi mumkinligi haqidagi farazlar amalda yoʻq emas. Ammo bu farazlar haqiqatga qanchalar mos yoki mos emasligini hayotning oʻzi koʻrsatib bormoqda. Bunga ishonch hosil qilish uchun esa NATONing sharqqa tomon choʻzilishi AQShning Markaziy Osiyoda oʻtkazib kelayotgan siyosiy tafsilotlarga nazar tashlashining oʻzi kifoya. Shuningdek, ayrim Rossiya mutaxassislarining bashoraticha Rossiyaning “Shanhay hamkorlik tashkiloti” doirasida XXR bilan oʻzaro hamkorlikda, Sibirning boʻz yerlarini oʻzlashtirish, qolaversa, iqtisodiy makonlar barpo etish tashqi siyosatining yoʻnalishlarini belgilamoqda. Rossiya ham, XXR ham ikki tomonlama mintaqaviy integratsiyani chuqurlashtirish afzalliklarini ana shu yoʻl orqali koʻrmoqda. Qolaversa, oʻtgan davr ichida bu qarashlar oʻzini amalda oqlamoqda. Bu gʻoyalar turli xil kasb-

dagi rus olimlari ichida mantiqiy munozaralarga sabab bo'lmoqda. Ba'zi Rossiyalik mutaxassislarning fikricha, Sibir bo'z yerlarini o'zlashtirish maqsadida xitoyliklarning Rossiyada ko'payib borishi holati kelajakda Rossiyaning milliy manfaatlari va xavfsizligiga jiddiy tahdidlarni kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Noqonuniy migratsiya esa buning asosiy omili bo'lib qolmoqda. Uzoq Sharqning janubida jamoatchilik fikri bo'yicha, olib borilgan monitoring natijalari asosida xulosa qilinadigan bo'lsa, Uzoq Sharq xalqining 50% dan ortig'i Xitoy ekspansiyasi fenomeni borligini ta'kidlagan.

XX-XXI asrlar geosiyosiy o'zgarishlar davrida manfaatlarni ro'yobga chiqarishda mintaqa tabiiy boyliklari ham asosiy omillardan bo'lib qolmoqda.

2. Xitoy Xalq Respublikasining milliy rivojlanish strategiyasi va uning asosiy yo'nalishlari

XXR Osiyo qit'asining sharqiy qismida, Tinch okeanining g'arbiy qirg'og'ida joylashgan Osiyodagi eng katta davlat. Hududining kattaligi bo'yicha jahonda Rossiya va Kanadadan keyingi uchinchi o'rinda. Mamlakat hududining 2/3 qismini tog'lar tashkil qiladi.

So'nggi 25 yil davomida XXR islohot va ochiqlik tamoyiliga qat'iy amal qilib kelmoqda. Bozor iqtisodiyoti tizimini shakllantirish; ochiq turdagi iqtisodiyotning yuzaga kelishi; ishlab chiqarish kuchlari va mamlakatning umumiy qudratining sezilarli rivojlanishi; ijtimoiy masalalarning keng ko'lamda hal qilinishi shular jumlasidandir.

XXRda amalga oshirilayotgan siyosiy va iqtisodiy islohotlar quyidagi xususiyatlarga ega. Birinchidan, Xitoy Xalq Respublikasi Sovet Ittifoqi parokandalikka uchraganidan so'ng boshqa davlatlarga nisbatan sotsialistik g'oyalarni uloqtirib tashlagani yo'q, balki iqtisodiy munosabatlar tizimini qayta ishlab chiqishga kirishdilar. Lekin, XXR rahbariyati orasida ushbu islohotlar sotsialistik mafkuraga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, deb hisoblaydiganlari ham bor.

Masalaning ikkinchi tomoni, ayrim siyosatshunoslar aksariyat ochiq iqtisodiy hududlar janubda joylashganligini aytib, mamlakatda iqtisodiy islohotlar nomutanosib ravishda, ya'ni shimoliy qismga kam e'tibor qaratilishini ta'kidlaydilar.

Masalaning uchinchi tomoni, mamlakat ichidagi milliy muxtoriyatlarning mustaqillikka bo'lgan intilishlari va norozilik chiqishlaridir. Bu norozilik kayfiyatlari mamlakat barqarorligiga ta'sir ko'rsatib, iqtisodiyotga og'ir yuk bo'lishi tabiiy.

To'rtinchidan, mamlakat iqtisodiyotiga jahonning turli mintaqalarida istiqomat qiluvchi xitoyliklar – xua chyaolar XXRga investisiyalarning 60%ni kiritayotganlarini kuzatishimiz mumkin.

Beshinchidan, Xitoyda islohotlarning borishi shu davlatga nisbatan AQSh va Rossiya munosabatlari ham ahamiyatga molik. Zero, AQSh-XXR munosabatlarida iqtisodiy jabha asosiy masaladir. XXRda amalga oshirilayotgan iqtisodiy liberalizatsiya Amerika iqtisodiyotiga ma'lum ma'noda salbiy ta'sir ko'rsatadi. Misol sifatida Xitoyda aqliy mehnat mahsulotlarini noqonuniy o'zlashtirilishi natijasida amerikaliklar bir necha o'n million dollar miqdorida zarar ko'rmoqdalar. Bu hol esa AQSh Kongressida bir necha marotaba XXRga nisbatan iqtisodiy jazo qo'llash, ya'ni Xitoy bilan iqtisodiy aloqalarni uzish masalalari muhokama qilinganligini ko'rishimiz mumkin.

Shu bilan birga, XXRda miliarddan ortiq kishining istiqomat qilishi, ishlab chiqarish kuchlarining yetarli va ravon darajada rivojlanmaganligi sababli iqtisodiy bazaning kuchsizligi, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti bilan atrof-muhit va tabiiy resurslar o'rtasida jiddiy nomuvofiqliklar kabi muammolar ham mavjud. Jon boshiga yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi 1000 AQSh dollariga yetgan bo'lishiga qaramasdan, Xitoy Xalq Respublikasi jahon ierarxiyasida birinchi yuz davlatdan keyingi o'rinda turibdi.

XXR bugunda aholi soniga ko'ra dunyoda birinchi o'rinda turadi. Tug'ilishning cheklanganligi siyosatini olib borilishiga qaramay, mutaxassislarning fikricha, 2010-yilning o'rtalariga kelib Xitoy aholisi 1,4 mlrd. kishini tashkil etdi. Xitoyda kishi boshiga ekin ekiladigan yer 0,15 ga.ga to'g'ri keladi.

XXR umumiy valyuta zaxirasi 1995-yilda 51,6 mlrd. AQSh doll. ni tashkil etgan bo'lsa, 1999-yilda esa bu ko'rsatkich 150 mlrd. AQSh doll.dan oshib ketdi. XXRning asosiy savdo sheriklari AQSh, Yevropa va Osiyo mamlakatlari hisoblanadi. 2008-yilda Xitoyga kiritilgan mahsulotlar qiymati 550 milliard dollarni tashkil etgan.

O'tgan bir yil asnosida Xitoy neft bozorining kattaligi jihatdan jahonda ikkinchi o'ringa chiqdi. Bu yo'lda u Yaponiyani ortda qoldirdi. Hozirda XXRdan neft iste'moli bo'yicha birgina mamlakat oldinda bo'lib, u ham bo'lsa Amerika Qo'shma Shtatlaridir.

2004–2007-yillar davomida Xu Szintao Xitoy Xalq Respublikasining xom ashyoga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish yo'llarini ochish maqsadida yer yuzi bo'ylab safar qildi.

Kembridj energiya tadqiqotlar uyushmasi vakili Jim Burxard fikriga ko'ra, Xitoyning neftga talabi misli ko'rilmagan darajada oshgan va barcha alomatlar bu ehtiyojning o'sishda davom etajagini ko'rsatmoqda. «O'tgan 2004-yilni oladigan bo'lsak, bu talab 17 foizga oshdi. Dunyoning boshqa burchaklarida esa, ayni ko'rsatkich 3 foiz atrofida bo'ldi. Xullas, Xitoy Xalq Respublikasi tez sur'atlar bilan yirik neft iste'molichisiga aylanmoqda», – deydi J.Burxard.

Ammo, bu faqat neft degani emas. Jahon Bankining Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mintaqasi bo'yicha bosh iqtisodchisi Xomi Xarasning fikricha, Xitoy hozirda turli turdagi ehtiyoj talab mahsulotlar importi bo'yicha birinchi o'rinda turadi. Uning fikricha: «15 yil muqaddam Tyananmen maydonidagi norozilik namoyishi paytida Xitoyning tashqi dunyodan qo'rqishiga arzigulik sababi bor edi. O'sha paytlarda Xitoy unga zarba berishga qaratilgan va kommunistik tuzumni tormor etish harakatlarining boshida AQShni ko'rardi. Ammo, o'tgan yaqin yillar ichida XXR tashqi siyosatining ahamiyatga molik tomoni shundaki, ular tezlik bilan bu kabi siyosiy xavotirlarga o'ralashib qolmaslik kerakligini, iqtisodiyot muhimroq ekanini anglab yetdilar».

Shu bilan birga Xomi Xaras, Xitoy taraqqiy etishi manfaatli aylanma savdo aloqalarining paydo bo'lishiga, Sharqiy Osiyo iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan o'sishiga va butun Osiyo bo'ylab qashshoqlik darajasining sezilarli darajada pasayishiga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Xitoy Xalq Respublikasining iqtisodiy jihatdan o'sib borishi qator mutaxassislar tomonidan o'rganilib, ushbu omil XXRning tashqi siyosatida, birinchi navbatda AQSh bilan munosabatlarida qay darajada o'z ifodasini topishi mumkin, degan savol ustida tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Pekindagi Iqtisodchilar byurosi rahbari, professor Jeysms Mayl-sning fikriga ko‘ra, Xitoyning Amerikaga munosabati anchayin murakkab bo‘lib, uni murosasiz va adovatli deb bo‘lmaydi.

Uning fikricha, «Xitoydagi siyosiy ob-havoni belgilovchi asosiy nazar Amerikaning qudrati Xitoy iqtisodiy manfaatlari uchun foydali, degan jumлага jam bo‘ladi. Amerikaning jahon sahnasida politsiy-achi rolini o‘ynash harakatlari tabiiyki, Pekinning jig‘iga tegadi, ammo, alal oqibat, Amerika o‘z harakatlari bilan Xitoyning xavfsizlik muammolarini bartaraf etishga xizmat qiladi. Xitoyning xom-ashyoga bo‘lgan ehtiyoji qondirilishi uchun, deylik, dengiz yo‘llari barqaror bo‘lishi kerak va toki dengiz yo‘llaridan u o‘z hududiga xom ashyolarni keltira bilarkan, menimcha, Pekin Amerikaning bu qudrati bilan kelishishga tayyor».

XXRning xalqaro maydonda olib borayotgan faoliyati ham diqqat-ga sazovor. Ma‘lumki, XXRga nisbatan qiziqish jahon hamjamiyatida ortib bormoqda. Misol sifatida, 1998-yilda AQShning o‘sha paytdagi prezidenti B.Klinton, Buyuk Britaniya Bosh vaziri Toni Bler, Yevropa qo‘mitasi sobiq raisi Jak Santer kabi davlat arboblarining Xitoy Xalq Respublikasiga tashriflarini hamda, o‘z navbatida, XXR mamlakat va partiya rahbariyati a‘zolarining Rossiya, Yaponiya, Amerika va Af-rika qit‘asidagi mamlakatlariga tashriflarini ko‘rishimiz mumkin.

1998-yil 25-iyundan 3-iyulgacha AQShning o‘sha paytdagi prezi-denti B.Klinton Xitoy Xalq Respublikasiga tashrif buyuradi. Tashrif chog‘ida o‘tkazilgan muzokaralarda yadro qurolining tarqalishi, jinoyatchilikka qarshi kurash, energetik va ekologik masalalar, fan va texnologiya, iqtisodiyot masalalari bo‘yicha fikr almashdilar. Tashrif chog‘ida, shuningdek, Shimoliy va Janubiy Koreya munosabatlarini tinch yo‘l bilan hal etish xususida hamfikir ekanliklarini bildirgan edi-lar. Shunga qaramay, ikki davlat munosabatlarida ziddiyatli holatlar ham yo‘q emas. Bunday omillar sirasiga Osiyo-Tinch okeani mintaqasi xavfsizligi, inson huquqlari masalasi, Tayvan muammosi, intellektual mulkni noqonuniy o‘zlashtirish kabi masalalarni ko‘rishimiz mumkin. Tashrif chog‘ida Tayvan masalasiga oid «To‘rtinchi kom-myunike» «to‘liq ishlab chiqilmagan»ligi sababli AQSh prezidenti tarafidan imzolanmaganligini aytish joiz.

Ma'lumki, birinchi kommyunike 1972-yilda XXRning AQSh tarafidan tan olinganligi, ikkinchi kommyunike 1978-yilda AQSh elchixonasining Taybeydan Pekinga ko'chirilishi va Tayvanni BMT a'zolidan chiqarish, uchinchi kommyunike 1982-yilda imzolangan bo'lib, Tayvanga AQSh tarafidan ko'rsatilayotgan harbiy yordam miqdorini bosqichma-bosqich kamaytirish nazarda tutilgan. Shu sababli, yuqoridagilardan kelib chiqqan holda mazkur masala borasida ikki davlat manfaatlari bir-biriga zid bo'lganligi uchun Tayvan muammosi ma'lum vaqtgacha ochiq qolishini taxmin qilish mumkin.

Jorjtaun Universiteti tashqi aloqalar maktabi professori Robert Satter Tayvan masalasini sharhlar ekan:

«XXR Tayvanni mustaqillik tomon yurishini oldini olish uchun harbiy kuchga suyanadi. Agar Tayvan mustaqillik e'lon qilish taradudida muayyan chora-tadbirlarni amalga oshirsa va bu borada Xitoy hukumatiga bo'ysunmasligini aniq ma'lum qiladigan bo'lsa Xitoy Xalq Respublikasi mazkur muammoning oldini olish maqsadida qurolli kuchlarni harakatga keltirishi ham mumkin. Bu esa o'z navbatida, XXRning AQSh bilan to'qnashuvga ham olib kelishi mumkin», – degan fikrni ilgari suradi.

Xitoy Xalq Respublikasining iqtisodiy jihatdan o'sib borishi uning harbiy kuch-qudratini oshirishga xizmat qilishi ham mumkin.

Ma'lumki, Xitoy Xalq Respublikasi hukumati 2005-yilda mamlatat harbiy xarajatlarini 12.6 foiz, taxminan 30 milliard dollarga ko'paytirishni bildirdi. Hukumat matbuot vakili Szyan Enjuning aytishicha, qo'shimcha xarajatlar oyliklarni to'lash, harbiy mashg'ulotlar o'tkazish va armiyani zamonaviy qurollar bilan ta'minlashga yordam beradi. Harbiy xarajatlarni oshirish taklifi parlament sessiyasiga tasdiqlash uchun taqdim etildi.

XXR tarafidan harbiy texnikalarni sotib olish tashqi siyosiy yo'nalishlardan kelib chiqqan bo'lib, qisqa fursatlarda harbiy salohiyatini jahonning yetakchi davlatlari darajasiga yetkazishni maqsad qilib qo'yganligidan dalolat beradi.

Bu borada XXR Rossiyadan harbiy qurol-yarog', zamonaviy texnologiyalarni sotib olishga intilmoqda. Ma'lumki, XXR Rossiyadan 10ta havoda samolyotlarni yoqilg'i bilan ta'minlaydigan Il-78

rusumdagi samolyot, S-300 PMU-1 zenit qurilmasini, hamda aniq nishonga uruvchi «Tor-M1» raketalarini sotib olgan. Shuningdek, XXR Rossiyadan 877EKM va 636 (Kilo-class) rusumidagi to'rtta dizel-elektrik suv osti kemasini, hamda «Sovremenniy» turkumidagi bir nechta esmineslar sotib olgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Rossiya 2004-yilda XXRga ikki milliard dollardan ortiq qiymatda harbiy texnika sotgan.

2004-yil 13-dekabr kuni Pekinda Rossiya va Xitoy o'rtasida harbiy hamkorlik bo'yicha tuzilgan hukumatlararo qo'mitasining navbatdagi majlisi bo'lib o'tdi. Unda ikki davlat o'rtasida harbiy sohadagi hamkorlikni yanada kengaytirish bilan bog'liq qator masalalar muhokama etildi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bugun O'zbekiston XXRga oziq-ovqat mahsulotlari, paxta tolasi, momiq, nokimyo va kimyo mahsulotlari, mineral o'g'itlar eksport qilayotgan bo'lsa, u yerdan qahva, choy, plastmassa va undan tayyorlangan buyumlar, mexanik va elektron jihozlar, kir yuvish vositalari va boshqa turli xil xalq iste'mol mollarini keltirmoqda.

3. Xitoy Xalq Respublikasining tashqi siyosiy maqsadlari

Xitoy Xalq Respublikasi, garchi u BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zosi bo'lsa-da, rivojlanayotgan davlatlar sirasiga kiradi va tabiiyki, birinchi navbatda sarmoya chiqarishga emas, aksincha, kiritishga intiladi. Mamlakatda dunyoning yetakchi firma va kompaniyalari bilan ko'plab qo'shma korxonalar tuzilgan, yoki yaqin hamkorlik o'rnatilgan. Qariyb barcha sohaga xorijdan ilg'or texnologiya jalb qilinmoqda. XXR o'zining 1,25 mlrd.lik nufusi bilangina emas, iqtisodiy qudrati bilan ham e'tiborli. So'nggi yillarda mamlakatda iqtisodiy o'sish yiliga 8–10 foizni tashkil qilmoqda. Dunyo bo'yicha sarmoyaning qariyb 20–22 foizi XXRga kiritilmoqda. Bu juda katta ko'rsatkichdir. Biroq, XXRning o'zi hozircha xorijga sarmoya chiqarish uchun unchalik katta imkoniyatga ega emas. Ayni holatni O'zbekistonda ham kuzatish mumkin.

1964–1986-yillarda jahon taraqqiyoti muammolariga Xitoyning yangi konseptual yondoshuvi shakllandi. Xalqaro ahvolni tahlil etish-

da ko‘p qutblilik yondashuvi qo‘llaniladi. 1988-yil may oyida XXRning o‘sha paytdagi tashqi ishlar vaziri Syan Sichen Pekin rasmiy qarashlarini konsepsiya shaklda ifoda etdi. Unda XXRning Markaziy Osiyo davlatlariga nisbatan siyosatining asoslari ishlab chiqilgan.

So‘nggi 50 yil mobaynida XXR tashqi siyosati sobiq SSSRga yo‘naltirilgan «bir vektorlik»dan jahondagi yetakchi davlatlarga nisbatan «ochiq eshiklar siyosati»gacha bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tdi.

XXR mustaqillikni qo‘lga kiritgach tashqi siyosati oldiga o‘z mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, o‘zini tan olgan barcha davlatlar bilan keng qamrovli aloqalar o‘rnatish va Tayvanni jahon hamjamiyatidan ayirish etib belgilandi. Shunga tayangan holda Xitoy Xalq Respublikasi bilan diplomatik aloqalarni o‘rnatish istagi bo‘lgan mamlakatlar oldiga quyidagi 3 shart qo‘yish belgilab olindi:

Birinchidan, Tayvan bilan aloqalarni uzish va XXR hukumatini yagona Xitoy hukumati, Tayvan esa XXR tarkibida ekanligini tan olish.

Ikkinchidan, XXRga do‘stona munosabatda bo‘lish va BMTda o‘zining qonuniy o‘rnini egallashda ko‘mak berish.

Uchinchidan, Xitoy Xalq Respublikasiga samimiy ehtiromni muzokaralar o‘tkazish orqali ifoda etish.

Bugungi kunda XXR oldida turgan muhim masalalardan biri – Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan ham ikki tomonlama, ham ko‘p tomonlama aloqalarni shakllantirish, o‘z milliy va davlat xavfsizligini ta’minlashdan iborat. Markaziy Osiyo mintaqasidagi muhim omillardan biri bu – mintaqadagi yadro qurolining mavjudligi edi.

Markaziy Osiyo mintaqasi Pekin tomonidan XXR uchun hayotiy muhim mintaq sifatida qaralmoqda. Xitoylik tadqiqotchilarning fikricha, Markaziy Osiyo davlatlari o‘z xavfsizliklarini Xitoy Xalq Respublikasi yordami va qo‘llab-quvvatlashsiz ta’minlay olmaydilar.

Xitoylik mutaxassislarining fikricha XXRning Markaziy Osiyo mintaqasiga nisbatan pozitsiyasini quyidagicha ifodalaydi:

Birinchidan, Markaziy Osiyo Rossiya monopoliyasidan chiqib, XXR va jahonning boshqa mamlakatlariga ochildi. Bu bilan uzoq muddat davom etgan Rossiyaning XXRga nisbatan bosimining yo‘qolishiga olib keldi.

Ikkinchidan, XXR va Yevropani bog'lovchi «Ikkinchi temir yo'l ko'prigi»ni o'tkazish imkoniyati tug'ildi. Bu holat XXRning Yevropaga xom ashyo va Xitoy eksport mollarini olib o'tishda Rossiyaga bog'liqlikdan ozod etildi. Eron temir yo'llarini Mashxad – Seraxs – Tejen qismida transosiyo magistrali bilan bog'lanish XXRga Shanxaydan shimolroqda joylashgan Lyanyungan portidan Stambulgacha bo'lgan yo'lda tovar yetkazish vaqtini 25–30%ga tejashga imkon beradi.

Uchinchidan, Markaziy Osiyo hududi XXR uchun Yevropa va Janubiy Osiyo mamlakatlari, Yaqin Sharqqa ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan qulay koridor bo'lib qoldi.

XXRning Rossiya bilan chegarasi nisbatan ahamiyatsiz, munozarasiz va xavfsiz bo'lib qoldi. Eng muhimi, xitoylik siyosatshunosning fikricha, ikki mamlakat o'rtasida Xitoyga tahdid solmaydigan – Mongoliya, Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston kabi davlatlardan iborat «bufer hudud»ning paydo bo'lganligidir.

XXRning hisoblashicha Janubiy Sharqiy Osiyo mintaqasida nisbatan tinchlik va barqarorlik hukm surmoqda. Biroq, uning o'zgaruvchanligi bir qator muammo va mojaroni keltirib chiqarmoqda. Ular orasida quyidagi mojarolarni ko'rsatish mumkin: Koreya Yarim Orolidagi vaziyatni, Sharqiy va Janubiy Xitoy dengizlaridagi hududiy bahslar, yoki bu mintaqadagi qurollanish poygasi. Yana bu ro'yxatga Pekin bir qancha iqtisodiy qarama-qarshilikni qo'shmoqda. Bu esa “nizoli hudud”ning kengayishiga olib kelishi mumkin. Yaqin vaqtlar surilib, o'rniga iqtisodiy xavfsizlik, iqtisodiy qarama-qarshilik yuzaga keladi. Buni AQSh va Yaponiya o'rtasida ko'rish mumkin. Uning kelajagi xatarli bo'lgani uchun bu mintaqa xavfsizligini ta'minlash muhim masaladir.

Xitoy manbalari bunday qarama-qarshilik juda ham katta ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan. Ularni ko'rsatishiga bunday holat mazkur mintaqadagi davlatlarni birlashtirish o'rniga bo'lib yuboradi.

Buning ustiga Sharqiy Osiyo mintaqasida diniy qarama-qarshiliklarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Bu nafaqat davlatlar o'rtasida balki, Xitoy tahlilchilarining fikriga ko'ra Xitoy ichkarisida

ham yuz berishi mumkin. Masalan Tibet avtonom rayonidagi buddist ayirmachilari harakati. Xitoy ekspertlari Sharqiy Osiyo mintaqasidagi xavfsizlik masalasini hal qilish haqida o'ylar ekan 4 asosiy derjavalarini ham hisobga oladi. Bularga AQSh, Xitoy, Yaponiya va Rossiya kiradi.

Xitoy va Yaponiya rivojlanish pallasida Rossiya va sobiq Ittifoq parchalanganidan so'ng "mintaqa derjavasiga aylanib qolgan bo'lsa, AQSh Buyuk Derjavaga aylandi. Shuning uchun aynan AQSh bu mintaqada XXR hamma manfaatlarini hisobga olgan holda harakat qilishi kerak. Iqtisod, siyosat, xavfsizlik sohasida shuning uchun bu aloqalar AQSh Pekinning keng qamrovli tashqi siyosatiga alohida e'tibor bermoqda. Xitoy olimlari va AQSh olimlari shu narsani e'tirof etishadiki, AQSh va Xitoyning Sharqiy Osiyodagi qarashlari bir-biriga mos kelsada, biroq ular o'rtasida keng qamrovli muammolarga nisbatan farqlar mavjud. Biroq AQShning bu mintaqadagi siyosati Xitoyni ancha xavfsiratib qo'ygan. Bu ayniqsa AQShning Xitoy ichki siyosatiga aralashishida namoyon bo'ladi. AQSh asosan Xitoyning inson huquqlarini buzishi, Osiyo-Tinch Okeani mintaqasida o'z harbiy qudratini oshirishga intilishi, Yaponiya va Avstraliya bilan harbiy aloqalarning mustahkamlanishidan norozi. Shu sababli doim Xitoy ishiga aralashgan va Tayvanni ko'p bora qo'llab-quvvatlagan.

Pekin oddiygina qilib aytganda, AQShdan "Ustunlik"ka erishish uchun unga qarshi chiqqani yo'q. Balki, u AQShning harbiy ustunligiga qarshi kurashmoqda. Shuning uchun Sharqiy Osiyo Amerikaliklarga muhtoj emas. Bu pozisiya birinchi bor Xitoy tashqi ishlar vazirligi tomonidan 1997-yil aprelda Washingtonning Osiyoda 100 ming harbiy xizmatchilarini saqlab turish kerakligini tasdiqlashiga javoban rasmiy ravishda e'lon qilindi.

Janubiy Osiyoda Xitoy 60-yillardan boshlab Pokiston bilan aloqalarni mustahkamlashni qo'llab-quvvatlay boshladi. Chunki, Xitoy Pokiston orqali O'rta Sharqqa kirish imkoniyatlarini qo'lga kiritdi. U yerda Xitoy 70-yillardan iqtisodiy hakmorlik tashkiloti a'zolari bilan aloqalarni mustahkamlay boshladi. Bu Bog'dod pakti SENTO o'rnidagi tashkilot edi. U ayniqsa Turkiya, Eron va Pokiston bilan aloqalarni mustahkamladi. 1992-yilda Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti

(EKO)ga 5 Markaziy Osiyo Respublikasi va Afgʻoniston qoʻshildi.

Xitoyning bir biriga yaqin boʻlgan mintaqalardagi davlatlar bilan aloqalarining mustahkamlanishi, Xitoy uchun dunyo “okeani”dagi geosiyosiy “shelfidir.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari hududiy-akvatoriyasi bilan bogʻliq muammolar birinchi navbatda mintaqadagi yetakchi tashilot sanalgan ASEAN oldiga ularni iloji boricha qurolli tortishuvlar darajasiga koʻtarilmay turib bartaraf etishdek muhim vazifani qoʻyadi. Buning uchun eng avvalo tashkilot muhim iqtisodiy hamkori sanaluvchi Xitoy bilan murosaga borishi va bu jarayonda iloji boricha boshqa qudratli mamlakat aralashuviga yoʻl qoʻymasligi kerak boʻladi. Chunki, 1970-yillarda Sharqiy Timorni Indoneziya tarkibidan mustaqil qilish jarayonida SSSR bilan hamkorlikdagi Xitoy va AQSh manfaatlarining toʻqnashuvi natijasida mintaqadagi vaziyat tarang holatga kelib qolgan edi. Ayrim siyosiy va ijtimoiy jihatdan demokratik boʻlgan mamlakatlarni hisobga olmaganda, deyarli barcha mintaqa davlatlari harbiy tuzumga asoslangan hukumat boshqaruvi ostida boʻlib kelgan. Vetnamdagi kommunistik hukumat, Indoneziyada 1975-yildan 1998-yilgacha hukumat tepasida boʻlgan Suxarto harbiy hukumati, Tailandda bir necha yillardan buyon davom etib kelayotgan siyosiy inqiroz va Myanmadagi harbiy xunta faoliyatlarini yuqorida taʼkidlab oʻtgan voqealar natijasida sodir boʻlgan deya bemalol aytishimiz mumkin. Shu sababli ham, ASEAN bu kabi holatlar yana qayta takrorlanmasligini taʼminlashi uchun eng avvalo mintaqada yirik davlatlar tomonidan amalga oshiriladigan siyosiy oʻyinlardan himoyalanshga harakat qilishi kerak boʻladi.

Umuman aytganda XXR mustaqillikni qoʻlga kiritgach tashqi siyosati oldiga oʻz mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, oʻzini tan olgan barcha davlatlar bilan keng qamrovli aloqalar oʻrnatish va Tayvanni jahon hamjamiyatidan ayirish etib belgilandi.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar:

1. Xalqaro munosabatlarda Xitoy Xalq Respublikasining ATRdagi roli.
2. Mintaqada XXR ning tashqi siyosati.

3. XXR va Yaponiyaning o‘zaro munosabatlarining kelajagi qanday?
4. Osiyo mintaqashunosligining asosiy konsepsiyalari.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. “Xitoy-Amerika munosabatlari yangi bosqichda” mavzusida ma’ruza tayyorlang.
2. “XXR tashqi siyosiy yo‘nalishining asosiy kursi” mavzusida maqola tayyorlang.
3. “XXR ning hududiy nizolari” mavzusida prezentatsiya tayyorlang.
4. “XXR ning Markaziy Osiyodagi manfaatlari” mavzusida prezentatsiya tayyorlang.
5. 1997–1998-yillardagi iqtisodiy inqirozni tariflab bering.
6. “Janubi-Sharqiy Osiyodagi integrasion jarayonlar” mavzusida ma’ruza tayyorlang.
7. “ATES forumi va Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari” mavzusida xabarlar tayyorlang.
8. “Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari va ATR” mavzusida prezentatsiya tayyorlang.
9. “ATESning asosiy maqsad va vazifalari” mavzusida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.

2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – Т: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

17-BOB. SHANHAY HAMKORLIK TASHKILOTI

Dars maqsadi:

- Shanhay hamkorlik tashkiloti va uning o‘ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
- Integratsion va globallashtirish jarayonida Shanhay hamkorlik tashkilotining faoliyatini o‘rgatish;
- Mazkur bilimlarni mustaqil tahlil qilishga ko‘maklashish;

Tushunchalar va tayanch iboralar: *Shanhay hamkorlik tashkiloti, MO davlatlari, chegara, bojhona, munozaralar, xarbiy birlashuv, mintaqa va mintaqaviylashuv, regionalizm, iqtisodiy birlashuv, siyosiy birlashuv.*

1. Shanhay hamkorlik tashkiloti faoliyati

Shanhay hamkorlik tashkilotiga a‘zo mamlakatlar o‘rtasida hamkorlikning muvaffaqiyatli chuqurlashuvi jahon hamjamiyatining e‘tiborini tobora keng jalb etmoqda. Ushbu tashkilot bilan aloqa va hamkorlikni o‘rnatish ishtiyoqidagi mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar soni tobora ko‘payib bormoqda. Ochiqlik tamoyiliga rioya qilgan holda, Shanhay hamkorlik tashkiloti bunga tayyor. 2003-yil Moskva Sammitida qabul qilingan Shanhay hamkorlik tashkiloti Deklaratsiyasida ta’kidlanganidek “Shanhay hamkorlik tashkiloti jo‘g‘rofiy joylashuvdan qat’iy nazar, boshqa xalqaro tashkilotlar va davlatlar bilan hamkorlikka tayyor”. Shanhay hamkorlik tashkilotining tashqi hamkorlik mexanizmlari qabul qilingan hujjatlarda nazarda tutilgan va ular doirasida olib boriladi. Shanhay hamkorlik tashkilotiga uning faoliyati asosida belgilangan tamoyillar va majburiyatlarga rioya qilishga tayyor boshqa davlatlarni ham a‘zo bo‘lib kirishi mumkin. Tashkilotning asosiy tamoyillari – uning boshqa davlatlarga qarshi qaratilmaganligi, ham mintaqaviy, ham xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida ko‘p vektorli muloqot olib borishga tayyorlikdir.

2002-yil-noyabrda “oltilikning” tashqi ishlar vazirlari yig‘ilishida “Shanhay hamkorlik tashkiloti tashqi aloqalarining muvaffaqiyat sx-

emasi” qabul qilingan bo‘lib, unga muvofiq, Shanhay hamkorlik tashkiloti boshqa mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarni tashqi ishlar vazirlari yig‘ilishlariga va tashqi siyosiy masalalar bo‘yicha maslahatlashuvlarga mehmon sifatida taklif qilishi, shuningdek, o‘z vakillarini boshqa xalqaro tashkilotlarning tadbirlarida ishtirok etish uchun yo‘llashi mumkin. Shu maqsadda “A’zo davlatlarning Tashqi ishlar vazirliklari o‘rtasidagi faoliyatni muvofiqlashtirish va hamkorlik to‘g‘risida Protokol” ishlab chiqilgan bo‘lib, unda ko‘p pog‘onali maslahatlashuvlar mexanizmi, shu jumladan, Shanhay hamkorlik tashkilotiga a’zo davlatlarning Birlashgan Millatlar Tashkiloti qoshidagi Doimiy vakolatxonalarini o‘rtasida muntazam uchrashuvlarni o‘tkazib borish nazarda tutiladi. “Shanhay hamkorlik tashkiloti qoshida kuzatuvchi maqomi to‘g‘risida Nizom” 2004-yil Toshkentda bo‘lib o‘tgan Sammitda tasdiqlandi.

Ayniqsa Shanhay hamkorlik tashkilotining Birlashgan Millatlar Tashkiloti bilan hamkorligi muvaffaqiyatli rivojlanishi kuzatilmoqda. Moskvada qabul qilingan Shanhay hamkorlik tashkiloti Deklaratsiyasida yozilganidek, “davlat rahbarlari Birlashgan Millatlar Tashkiloti va BMT Xavfsizlik Kengashining yirik xalqaro muammolarni hal etishdagi rolini tan olish fundamental ahamiyat kasb etadi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti jahonda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarga mos ravishda, birinchi navbatda, jahon siyosati va xavfsizligi muammolarini samarali hal etish ehtiyojidan kelib chiqib isloh etilishi mumkin va shunday bo‘lishi ham kerak.

Shanhay hamkorlik tashkilotiga a’zo davlatlar, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomi va xalqaro huquq normalariga muvofiq ravishda mojarolarning oldini olish bo‘yicha choralarni amalga oshirishni, uning faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan biri deb biladi”. Bundan tashqari, mazkur Deklaratsiyada ta’kidlanganidek “Shanhay hamkorlik tashkiloti doirasidagi aloqalarni rivojlantirish bilan bir qatorda, a’zo davlatlar Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashining Aksilterrorchilik qo‘mitasi bilan faol hamkorlik qilish niyatida”. O‘z navbatida, Shanhay hamkorlik tashkiloti faoliyati va shu formatda o‘zaro aloqalarning chuqurlashuvi BMT tomonidan iliq qarshi olinmoqda. Masalan, 2004-yil yanvarida Shanhay hamkorlik tashki-

loti Kotibiyatining ochilishi munosabati bilan, BMT Bosh kotibi Kofi Annan shunday deb ta'kidladi: "Oxirgi bir necha yil ichida Shanhay hamkorlik tashkiloti tashkiliy jihatdan mustahkamlandi va xavfsizlik sohasida tobora muhim tashkilotga aylanib bormoqda. Uning olti nafar a'zosi muloqot va hamkorlikda anchagina tajriba to'pladi, o'zaro anglashuvni rivojlantirdi va umumiy kelajak uchun jamoaviy mas'ullikni his etishdi"¹⁵⁵. BMT Bosh kotibi ta'kidlashicha, oxirgi bir necha yil ichida Shanhay hamkorlik tashkilotining qator a'zo davlatlari anchagina iqtisodiy muvaffaqiyatliliklarni qo'lga kiritdi. Boshqalari o'z salohiyatini ishga solishga astoydil intilib kelmoqda. Shu bilan birga, Shanhay hamkorlik tashkilotining barcha mamlakatlari uchun terrorizm va mojarolar xavfi barqarorlik va taraqqiyot hamda universal qadriyatlarni ilgari surish uchun asosiy tahdid bo'lib qolayotgan ekan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh kotibi hozirgi zamon muammolarini bartaraf qilishda say' - harkatlarni birlashtirishni taklif qildi va BMT Shanhay hamkorlik tashkilotining ko'ptomonlama hamkorligiga umid bildirishini bayon qildi.

Fikrimizcha, ushbu ikki tashkilot maqsadlari va yondashuvlarining o'zaro yaqinligi va mosligi tufayli ularning rasmiy aloqalari juda faol rivojlanmoqda. Masalan, Shanhay hamkorlik tashkiloti vakillari BMT Xavfsizlik Kengashi Aksilterrorchlik qo'mitasining yig'ilishida (2003-yil mart, Nyu-York), YeXHT sheriklari muloqotining yig'ilishida (2003-yil aprel, Vena), BMT va Mintaqaviy tashkilotlarning Yuqori darajadagi beshinchi yig'ilishida (2003-yil iyul, Nyu-York), Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining terrorizmga qarshi kurash va uning oldini olish bo'yicha yig'ilishida (2003-yil sentyabr, Lissabon) ishtirok etishdi.

2003-yil 2-sentabridan Umumxitoy xalq vakillarining doimiy yig'ini raisi U Bango va Filippin parlamenti vakillar palatasi raisi Xose de Venesia ASEANga a'zo davlatlar Shanhay hamkorlik tashkiloti bilan xalqaro terrorizm jinoyatchiligiga qarshi hamkorlikda kurash to'g'risida Bitim imzolashi kerakligini bayon qilishgan. Ushbu parlamentariylar o'zlarining boshqa Osiyo mamlakatlaridagi

¹⁵⁵ БМТ бош котиби Кофи Аннанинг ШХТ котибияти очилиши муносабати билан сўзлаган нутқи. Инт.: <http://www.Un.org/ru/news/html>

hamkasblarini Osiyo aksilterrorchilik ittifoqini tezroq tashkil etishga chaqirdi. Ularning ta'kidlashicha, ushbu tuzilmaga Shanhay hamkorlik tashkiloti va ASEAN davlatlarining kirishini nazarda tutadi.

2004-yil yanvarida Pekin shahrida ko'plab xalqaro tashkilotlar va davlatlar vakillari ishtirok etgan Shanhay hamkorlik tashkiloti Kotibiyatining ochilish marosimida boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish masalasi faol muhokama qilindi. Masalan, Irlandiyaning XXRdagi elchisi Deklan Konoli "Yevropa Ittifoqi ShHT bilan yaqin aloqalarni olib borish niyatida" deb bayonot berdi, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti Bosh kotibi Yan Kubish esa "Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti Shanhay hamkorlik tashkiloti bilan hamkorlikni rivojlantirishdan juda manfaatdor"ligini ta'kidladi¹⁵⁶. Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining yuqori darajadagi amaldori ta'kidlashicha, buning uchun yaxshi asos mavjud: Shanhay hamkorlik tashkilotiga a'zo olti nafar davlatning beshtasi Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti a'zosi hisoblanadi. MDH Bosh kotibi o'rinbosari Aslan Kajakov, Shanhay hamkorlik tashkiloti va MDH o'rtasida umumiylik ko'pligini ta'kidlab, "yaqin istiqbolda ikkala tashkilot o'rtasida sermahsul aloqalar o'rnatilishiga" ishonch hosil qildi.

Shanhay hamkorlik tashkiloti bilan hamkorlik qilishga nafaqat xalqaro tashkilotlar, balki boshqa mamlakatlar ham qiziqishmoqda, ayrimlari tashkilotga kirish hohishini ham ifoda etishmoqda. Masalan, 2003-yil mayida Pokiston davlati rahbari general Parvez Musharraf Xitoyga tashrifi arafasida uning davlati ushbu tashkilotga qo'shilishi bilan mintaqadagi jarayonlarga muhim hissa qo'shishi mumkinligi to'g'risida bayonot qilgan. 2003-yilning 23-aprelidagi ITAR-TASS tarqatgan xabarga ko'ra, Hindiston Shanhay hamkorlik tashkiloti tarkibiga qabul qilish iltimosi bilan murojaat qilgan. Rossiya Federatsiyasi Tashqi ishlar vaziri Sergey Lavrovning so'zlariga qaraganda, "Hindiston bunday taklif bilan Rossiya yoki Xitoyga emas, balki bevosita tashkilotning o'ziga murojaat etdi. Bu masala Shanhay hamkorlik tashkilotiga kirish istagidagi mamlakatlarning tashkilot tamoyillariga nisbatan munosabatidan kelib chiqib ko'riladi".

¹⁵⁶ www.sectesco.com/news/osce/html

Binobarin, bugungi kunda yetuk xalqaro tashkilotga aylanib, faoliyat doirasini kengaytirayotgan, o'zi qamragan ulkan mintaqadagi ko'plab muammolarni yechishga qodir bo'lgan ShHT xaqli ravishda xalqaro hamjamiyat e'tiborini tortmoqda. 2004-yilning dekabrda u BMT Bosh Assambleyasida kuzatuvchi maqomini oldi. 2005-yilning aprelida ShHT bilan ASEAN hamda MDH o'rtasida o'zaro anglashuv memorandumlari imzolandi. Bular tashkilotning xalqaro maydondagi faolligi, jahonda u bilan hamkorlikka qiziqish ortib borayotganidan dalolatdir.

Dunyodagi ko'plab davlatlar tomonidan ShXT faoliyati ijobiy baholanmoqda.

Biroq 2001-yil 11-sentabr voqealaridan va AQSh yetakchiligida terrorizmga qarshi global kurash bo'yicha xalqaro kampaniyaning boshlanishidan keyin ShHTga salbiy baho berishlar ancha kamaydi.

Xitoy va Rossiya tomonidan AQShning Afg'onistondagi aksilterrorchilik operatsiyasining qo'llab-quvvatlanishi va ularning toliblarning oxirigacha mag'lub etilishidan manfaatdorligi AQShning mintaqada harbiy ishtirok etish rejalariga qarshiliklarini ancha susaytirdi, deb ko'rsatildi.

AQShning ayrim ekspertlari ShHTning aksilterrorchilik salohiyatini ijobiy baholagani holda, Tashkilot istiqbollarning noaniqligiga qaramasdan u mintaqada vaziyatni barqarorlashtirishda muhim rol o'ynashi mumkinligini ta'kidlashadi, zero Rossiya, AQSh va Xitoy, mojaralar tahdidining kuchliligini anglagan holda maslahatlashuv mexanizmlarini ishga solish yo'li bilan ularning oldini olishdan manfaatdor¹⁵⁷.

AQShda Xitoy va Rossiyaning ShHTdagi yetakchi rolga qaramasdan, bu tashkilotning kelajagi Markaziy Osiyo mamlakatlari, avvalo, O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi munosabatlarga ko'p jihatdan bog'liq, deb hisoblashishadi.

Yevropa Ittifoqining yetakchi mamlakatlari. Yevropa Ittifoqining asosiy mamlakatlari, avvalo, Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniya, umuman olganda, ShHTning tashkil etilishini qo'llab-quvvatlay-

¹⁵⁷ "Ситуация в Центральной Азии и ШОС. Четвёртая международная конференция-2004". Китай ШИМИ 2004 – С. 57.

di, shu bilan birga uning istiqboli noaniq hisoblab, tashkilot yutuqlarini baholashga hali erta deb bilishadi, zero uning ahamiyati Tashkilot oldiga qo'yilgan vazifalarni hal eta olishi bilan ortib boradi.

Yevropa Ittifoqida ShHTning terrorizmga qarshi hamkorlikda kurash rejalariga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishib, norasmiy darajada Shanhay Hamkorlik Tashkilotining NATO, Yevropa Ittifoqi, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan axborot almashishlarini yo'lga qo'yish imkoniyatlarini ko'rib chiqishmoqda. Toshkentda Mintaqaviy Aksilterrorchilik tuzilmasining ochilishi ijobiy baholanmoqda.

Yevropa Ittifoqi Markaziy Osiyo davlatlari ichida O'zbekiston va Qozog'istonni ham ko'ptomonlama, ham ikkitomonlama darajada o'z milliy manfaatlarini himoya qila olishiga ishonadi.

Italiya Tashqi Ishlar Vazirligi bosh mahkamasi boshlig'i M. Marsilining fikricha, ShHT o'z faoliyati davomida katta kuch va salohiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Yangi tahdidlarga qarshi turli davlatlarni o'z atrofiga birlashtira oldi. Uning fikricha tashkilot shunday davom etaversa, yaqin kelajakda xalqaro maydonda butun jahon siyosatiga ta'sirini o'tkaza oluvchi yana bir tuzilma paydo bo'lishi mumkin.¹⁵⁸

Polshaning "Tribuna" gazetasi yangi xalqaro tashkilotning salohiyatiga to'xtalar ekan, ShHT haqida "Boltiq dengizidan Tinya okeanigacha joylashgan mamlakatlarni birlashtirgan tuzilma" deb xabar beradi. Bundan tashqari gazeta ShHT mintaqa aksilterror tuzilmasining ochilishini xavfsizlikni ta'minlashdagi muhim tadbir ekanligini aytib o'tadi¹⁵⁹.

Germaniyaning "Diplomati kurer" gazetasi bosh muharriri Konstantin Erlix ShHTga a'zo davlatlarning birgalikdagi harakati amaliy va sezilarli natijalarga natijalarga olib kelishiga ishonch bildiradi.

Umuman, Yevropa Ittifoqining rasmiy doiralari, agar Shanhay Hamkorlik Tashkiloti davlatlari ilgari surilgan maqsad va vazifalarni ro'yobga chiqargan taqdirda, Markaziy Osiyoning xavfsizlik va iqtisodiy taraqqiyot darajasi sezilarli ravishda ortadi, deb hisoblashadi.

Afg'oniston. Afg'on hukumati ShHTni mintaqaviy hamkorlikning

¹⁵⁸ Истикболли ҳамкорлик // Г. О'zbekiston ovozi/ 2004 yil 24 iyun/

¹⁵⁹ Ўша манбаа.

ishchan mexanizmi sifatida ko‘radi. Shu munosabat bilan afg‘on tomonidan Tashkilotga a‘zo davlatlar bilan ham ko‘ptomonlama, ham ikkitomonlama munosabatlarni rivojlantirishga tayyorligini ma‘lum qildi.

Afg‘onistonning sobiq tashqi ishlar vaziri doktor Abdullo Abdullo «mintaqada bunday tashkilotning tashkil etilishining dolzarbligi»ga bir necha bor ishora qilgan edi. «Biz Shanhay Hamkorlik Tashkiloti bilan hamkorlik qilishdan manfaatdormiz, zero ushbu tashkilotning asosiy vazifalaridan biri bevosita Afg‘oniston joylashgan mintaqada terrorizmga qarshi kurashdan iborat». Afg‘oniston, A.Abdulloning so‘zlariga ko‘ra, bu vazifalarni qo‘llab-quvvatlaydi. «Agar hamkorlik uchun tegishli takliflar bo‘lsa, biz uni qabul qilamiz» – deb ta’kidlaydi Afg‘onistonning sobiq Tashqi ishlar vaziri.

“Toshkent forumida Hamid Karzay va u boshqarayotgan mahkamaning ishtirok etishi afg‘onistonning ShHTga a‘zo mamlakatlar bilan hamkorlikka katta ahamiyat qaratayotganidan yaqqol dalolatdir” – deydi ushbu mamlakatning BMT dagi doimiy vakili Ravon Farhodiy¹⁶⁰.

Afg‘oniston rasmiy doiralarining fikricha, Shanhay Hamkorlik Tashkiloti doirasidagi faoliyatning asosiy yo‘nalishlari mamlakatning tiklanish jarayoniga real ko‘mak berish, shuningdek, terrorizm, ekstremizm va narkotik moddalarning tarqalishiga qarshi kurashda real vositadan iborat bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov tomonidan Afg‘oniston hukumati boshlig‘i Hamid Karzayning ShHTning Toshkent sammitiga taklif etilishi Afg‘on hukumati tomonidan yuqori baholangan edi.

Xulosa qilish mumkinki, o‘zi qamragan ulkan mintaqadagi ko‘plab muammolarni yechishga qodir bo‘lgan ShHT haqli ravishda xalqaro hamjamiyat e‘tiborini tortmoqda, xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlar tomonidan ShHTning tashkil etilishi qo‘llab-quvvatlanib, faoliyati ijobiy baholanmoqda. ShHT bilan hamkorlikni o‘rnatish ishtiyoidagi mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar soni tobora ko‘payib bormoqda.

¹⁶⁰ Афғонистон хукматиниг ташрифи / газета: Тошкент оқшоми. 2004 йил 22 июнь

2. Shanhay Hamkorlik Tashkilotiga a'zo davlatlarning tashkilot doirasidagi manfaatlari

Oxirgi yillarda postsovet makonda bir qancha integratsion birlashmalar tashkil etildi (MDH, GUAM, YevrAzES va b.). Biroq, sir emaski bugungi kunga kelib ularning hammasi ham yuklatilgan ishonchni oqlayotgani yo'q. Shu asnoda hozirga qadar eng muvaffaqiyatli va hayotiy, istiqbolli tashkilot sifatida Shanhay hamkorlik tashkiloti o'zini namoyon qilib kelmoqda. Shanhay hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lib kirgan mamlakatlar o'rtasida hududiy bahslar yo'q. Aksincha, anchagina umumiy manfaatlar mavjud. Xususan, Xitoy va Markaziy Osiyo mamlakatlari jangovar separatizm va fundamentalizm bilan kurashda say' -harakatlarni birlashtirish muhim hisoblanadi.

Islom fundamentalizmining shimoliy yo'nalishda tarqalishi terrorchilarning hurujlarini bir necha yil davomida boshidan kechirayotgan Rossiyaning xavotiriga solmasligi mumkin emas. Rossiya, Xitoy va Markaziy Osiyo davlatlari, shuningdek, transport sohasida hamkorlik qilishdan juda manfaatdor, zero aynan ularning chegaralari orqali g'arb va Sharq hududlarni, Osiyo-Tinch Okeani mintaqasini Yevropa-atlantika mintaqasi bilan bog'lovchi yangi transport koridorlari o'tishi rejalashtirilgan.

Umumiy manfaatlar va yaqin hamkorlik alohida mamlakatlar yoki mamlakatlar guruhiga qarshi turuvchi geosiyosiy alyansning tashkil topishini anglatmaydi. Moskva Sammitining yakunlovchi Deklaratsiyasida, Shanhay Hamkorlik Tashkiloti «a'zo davlatlar o'rtasida o'zaro ishonch, do'stlik va yaxshi qo'shnihilikni mustahkamlash maqsadida tuzilganligi» va «alohida davlatlar yoki davlatlar guruhiga qarshi qaratilgan blok yohud yopiq alyans emas»ligi aytiladi. Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning Sammitdagi ushbu nutqidagi so'zlar juda o'rinlidir: «hozirda shakllanayotgan Shanhay Hamkorlik Tashkiloti xalqaro siyosatning konstruktiv organi sifatida shakllanishishi zarur, unda Shanhay hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lgan har bir davlatning manfaatlari inobatga olinishi kerak. O'ylaymanki, bunda mintaqada har qanday bloklararo yondashuvlar yoxud to'qnashuvlarning yuzaga kelishi beunum jaray-

on bo‘lardi»¹⁶¹. Shanhay Hamkorlik Tashkiloti Ijrochi kotibi Chjan Deguan Toshkentga qilgan safarida shunday dedi: «Shanhay Hamkorlik Tashkiloti tinch hamjamiyat hisoblanadi va hech bir tashkilot bilan to‘qnashishni hohlamaydi».¹⁶²

ShHTga a‘zo davlatlarning har birida Shanhay Hamkorlik Tashkiloti doirasidagi manfaatlari mavjudki, ular bu tashkilotda faol ishtirok etishga harakat qilmoqdalar.

Xitoyning mazkur tashkilotdan doimiy manfaatdorligi xususidagi fikr shu bilan tasdiqlanadiki, qator xitoylik siyosatshunoslar yangi mintaqaviy tashkilot – Shanhay Hamkorlik Tashkilotining tashkil etilishini Xitoy tashqi siyosatining eng muhim yutuqlaridan biri sifatida baholaydi.

Xitoy Raisining ta‘riflashicha, bu tashkilot na ittifoqchilik, na konfrontatsion munosabatlarga asoslanmaydi. Noyob jihati shundaki, butun tarixi davomida harbiy-siyosiy bloklarni tuzmaslik va ittifoqlarga birlashmaslikka asoslangan harbiy doktrina tarafdori bo‘lgan Xitoy ilk bor mintaqaviy tuzilmani tashkil etish tashabbuskori bo‘ldi.

Shanhay Hamkorlik Tashkiloti doirasida Xitoy manfaatlari ham o‘z siyosiy strategik maqsadlariga erishish, ham mamlakatning barqaror taraqqiyoti uchun iqtisodiy muammolarni yechish ehtiyoji bilan belgilanadi:

Birinchidan, a‘zo mamlakatlar geosiyosiy, iqtisodiy va harbiy manfaatlarining yaqin istiqbolda ushbu mexanizm doirasida ko‘ptomonlama hamkorlikni o‘rnatish va mustahkamlash uchun o‘zaro mos kelishi;

Ikkinchidan, Xitoy tashkilotning ikki a‘zosi – Rossiya va Tojikiston Respublikasi bilan chegara bahslarini tartibga solish masalasini yakunlanishiga qadar a‘zo mamlakatlarning diplomatik va harbiy ekspertlaridan tarkib topgan qo‘shma nazorat guruhi orqali harbiy sohadagi bitimlarning amalga oshirishga intiladi;

¹⁶¹ Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2003. - 277 б.

¹⁶² Усмонов А. Тошкент саммити арафасида. // “Халк сузи” рузномаси, 2004 йил 1 июнь

Uchinchidan, XXR hukumati Afgʻonistondan chiqayotgan diniy ekstremizm va separatizm tahdidlarining tarqalishi va Shinjon muxtoriyati (SUAR) bilan bevosita chegaradosh Markaziy Osiyodagi voqealar rivojidan jiddiy xavotirda. Pekinda koʻrsatilgan hozirgi zamon tahdidlari bilan yakka tartibda kurashish iloji yoʻqligini va ularning umumiy xavf solishi tufayli birgalikda kurashish kerakligini tushunadi. Shuning uchun tashqi sheriklar va tashkilotning aʼzolari salohiyatidan foydalangan holda Xitoy mojaroni yakuniy hal qilishga kirishish niyatida.

Toʻrtinchidan, Xitoy oʻzining Markaziy Osiyodagi manfaatlarini oʻrta muddatli istiqbolda Rossiya manfaatlari bilan ShHT formati orqali mutanosiblashtirishga intiladi, uzoq muddatli istiqbolda esa mintaqada oʻzining monopol ustunligini oʻrnatish niyatida;

Beshinchidan, ehtimol, Xitoy oʻzining Markaziy Osiyodagi taʼsirini kuchaytirish niyatida hozirda mintaqa mamlakatlari oʻrtasida mavjud boʻlgan muammolardan unumli foydalanish orqali asta-sekin ular oʻrtasida kelishtiruvchi rolni qoʻlga kiritishi mumkin;

Oltinchidan, Pekin ShHTni mamlakatning gʻarbiy-shimoliy xavfsizlik chizigʻini taʼminlash uchun ajoyib imkoniyat deb biladi, bu XXR tashqi siyosatining ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. Shu tarzda Xitoy gʻarb taʼsirining kuchayib ketishiga va uygʻur ayirmachilarining kuchayishiga yoʻl qoʻymaydigan bufer zonani tashkil etishi mumkin;

Yettinchidan, Xitoy ushbu mexanizmdan «yagona Xitoy» siyosatini yanada kuchaytirish, shuningdek, gegemonizm va kuch siyosatiga qarshi turish va tashqi siyosiy tashabbuslarni ilgari surish orqali koʻpqtblilik jarayonini ragʻbatlantirish yoʻlida foydalanish niyatida;

Sakkizinchidan, Pekin ShHT mexanizmini qoʻllash orqali Markaziy Osiyoning issiqlik-yoqilgʻisidan keng foydalanish niyatida;

Toʻqqizinchidan, Xitoy rahbariyati tashkilotga aʼzo mamlakatlarining savdo-iqtisodiy aloqalar salohiyatidan XXRning gʻarbiy hududlarini keng koʻlamda oʻzlashtirishda, shu jumladan oʻz iqtisodiyoti uchun mahsulotlarni sotish bozorini shakllantirish yoʻli bilan foydalanish niyatida.

O‘ninchidan, Xitoy, ehtimol, ShHTga a‘zo mamlakatlar salohiyatini Sharqiy Osiyoni Markaziy Osiyo orqali Yevropa bilan bog‘lovchi va XXRning bu mintaqalarga chiqishiga ko‘maklashuvchi barqaror transport koridorlarini yaratishga intiladi. Bu shuningdek, Yaponiya, Janubiy Koreya va Janubiy-Sharqiy Osiyoning boshqa davlatlaridan mollarni Yevropaga tranzit qilish orqali katta iqtisodiy foyda olish imkonini beradi.

Tahlil natijalari ko‘rsatmoqdaki, Shanhay Hamkorlik Tashkilotiga nisbatan a‘zo davlatlarning yondashuvlari, manfaatlarining mushtarakligi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Xitoy. Xitoy ShHT doirasida ko‘ptomonlama hamkorlikni rivojlantirish tarafdori sifatida Tashkilotning barcha tadbirlarida faol ishtirok etadi.

Pekinning diqqat markazida – xavfsizlik va iqtisodiy hamkorlik sohalari ustuvordir. Mintaqaviy barqarorlikni mustahkamlash va «uchta yovuzlik»: xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm va milliy separatizm bilan kurashda hamkorlikni mustahkamlashning ustuvorligi Xitoy tomonidan barcha darajalarda ta’kidlanadi va faol harakatlari bilan tasdiqlanadi.

Bu yo‘nalishda XXR Shinjonda barqarorlikni ta’minlash va mamlakatning g‘arbiy tumanlarini tezroq rivojlantirish, Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar, mintaqada uyg‘ur ayirmachilarining ta’sirini neytrallashtirish uchun qulay tashqi shart-sharoitni shakllantirish maqsadini ko‘zlaydi.

Oxirgi omil shuningdek, XXRning huquqni muhofaza qilish idoralari yo‘nalishi bo‘yicha ham hamkorlikni rivojlantirishni nazarda tutadi. ShHT a‘zo mamlakatlarning huquqni muhofaza qilish tuzilmalari o‘rtasidagi aloqalar mustahkamlanmoqda va ularga moddiy-texnik yordam ko‘rsatilmoqda. Pekin, shuningdek, tashkilot doirasida qo‘shma harbiy va aksiterrorchilik tadbirlarini (mashg‘ulotlar, yig‘ilishlar) o‘tkazishni taklif etmoqda.

XXRda giyohvand moddalarning noqonuniy aylanmasi bilan bog‘liq jinoyat ishlarining ortib borishi Pekinni Shanhay Hamkorlik Tashkilotiga a‘zo davlatlar bilan narkotrafikka qarshi kurash sohasidagi hamkorligini kuchaytirishga undamoqda.

Xitoy ShHT doirasida harbiy sohadagi hamkorlikni rivojlantirish tarafdori, Xitoy tomoni fikricha, bu terrorizmga qarshi kurashga bag'ishlangan bo'lishi kerak. Bunga tasdiq sifatida XXR harbiy bo'linmalarining ShHT mamlakatlarining (O'zbekiston ishtirokisiz) 2003-yil avgustida Qozog'iston va XXRning Uyg'ur muxtoriyatida o'tkazilgan aksiterrorchilik mashg'ulotlaridagi ishtirokini ko'rsatish mumkin. Xitoy, shuningdek, 2004-yil yozida Pekinda ShHT doirasida mudofaa va xavfsizlik masalalari bo'yicha seminar o'tkazish tashabbusini ilgari surgan.

XXRning ShHTdagi ikkinchi ahamiyatli ustuvor vazifasidan biri – bu ko'ptomonlama iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish. Xitoy fikricha, iqtisodiy hamkorlik terrorizm manbalarini yo'q qilishga yordam beradi.

2003-yil sentabrda ShHT HBKning Pekinda bo'lib o'tgan yig'ilishdan keyin Xitoy iqtisodiy hamkorlik masalalariga, ayniqsa, tasdiqlangan ShHTga a'zo davlatlarning ko'ptomonla savdo-iqtisodiy hamkorligi Dasturini amalga oshirishga e'tiborini kuchaytirdi.

Xitoy tomoni iqtisodiy hamkorlikning yakuniy maqsadi – Tashkilot doirasida Erkin savdo hududini tashkil etish deb hisoblaydi. O'rta istiqbolli muddatda ShHT doirasida o'zaro kelishilgan say' -harakatlar orqali savdo sohasida barqaror va transparent qoida va protseduralarni ishlab chiqish, savdo va sarmoyalar sohasida qulay shart-sharoit yaratish vazifasi qo'yilmoqda.

Pekin a'zo mamlakatlarning ShHT doirasidagi munosabatlarida savdo va investitsion rejimni sezilarli ravishda liberallashtirishga intilmoqda, bu Xitoyga Markaziy Osiyo bozorlarida Rossiya va g'arb kompaniyalari bilan samarali raqobat qilish imkonini hamda mintaqaning energetika va boshqa xom-ashyo resurslariga kengroq yo'l ochishi mumkin.

Hozirda Pekin ShHT doirasida Taraqqiyot Fondi va Iqtisodiy forum (Ishbilarmonlar kengashi) tashkil etish g'oyasini faol ilgari surmoqda.

XXR Xitoyni Markaziy Osiyo orqali Yevropa va O'rta Sharq bilan bog'lovchi zamonaviy, iqtisodiy jihatdan samarali transport magistralarni tashkil etishdan manfaatdorligidan kelib chiqib, transport so-

hasida hamkorlikni rivojlantirishga katta ahamiyat qaratadi. XXRning ShHT doirasida xalqaro atvomobil yuk tashishlari to'g'risidagi bitimni imzolash tashabbusi bunga tasdiq bo'la oladi.

ShHTni kengaytirish masalalari bo'yicha Xitoy, a'zo davlatlar manfaatlarining to'qnash kelishidan yiroqlashishga intilgani holda, bu masalada o'ta faollik namoyish etmaydi va muvofiqlashtirilgan yondashuvlar, shu jumladan, bu masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish protsedurasini belgilovchi hujjatlarni kelishtirish zaruratini ta'kidlaydi.

Xitoy tomoni, ShHTning ochiqlik tamoyili tarafdori ekanligini ta'kidlagani holda, ShHT faoliyati masalalari yuzasidan, g'arb davlatlari bilan faol aloqalarni qo'llab-quvvatlaydi. Bundan tashqari, Pekin ShHT Kotibiyatining turli xalqaro va mintaqaviy tashkilotlari bilan hamkorligini qo'llab-quvvatlaydi.

Pekinda ShHT shakllanish jarayonining yakunlanishi, uning ochiqligi va boshqa davlatlar va tashkilotlarga qarshi yo'naltirilmaganligi Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti, ASEAN, Yevropa Ittifoqi va boshqa yirik mintaqaviy tashkilotlar, shuningdek, dunyoning yirik davlatlari bilan aloqalar o'rnatishi uchun asos yaratadi deb hisoblashadi.

Pekin Toshkent bilan ShHT doirasida hamkorlikdan manfaatdor. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning tashkilotning Moskva sammitidagi va boshqa sammitlardagi tashabbusining Xitoy sobiq rahbari Xu Szintao tomonidan qo'llab-quvvatlanishi ushbu davlatning O'zbekiston bilan manfaatli aloqalarni qo'llab-quvvatlash tarafdori ekanligiga yaqqol misol bo'la oladi. Xitoy ShHT doirasida O'zbekiston xatti-harakatlariga nisbatan hech qachon tanqidiy munosabat izhor etmagan.

Xitoyda Toshkentda ShHT MATning ochilishi to'g'risidagi qaror O'zbekistonning Markaziy Osiyoda terrorism, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashdagi muhim rolini tan olish deb ta'kidlashadi va amalda O'zbekistonning mintaqada ushbu tahdidlarga qarshi kurashni muvofiqlashtirish maqomini tan olishadi.

Rossiya. Rossiya tomoni ShHTning qaror topish jarayonida faol ishtirokchi hisoblanadi, chunki MDHda samaradorlikning ye-

tishmasligi Rossiyanidan tashqari davlatlararo ittifoqlarni mustahkamlashga undaydi.

Rossiyaning ShHTga nisbatan yondashuvlarida ikkita o'zaro ziddiyatli tendensiya ko'zga tashlanadi. Bir tomondan, Tashkilotning xalqaro mintaqaviy tuzilma sifatida mustahkamlanishi Rossiyaning Markaziy Osiyodagi yetakchiligini ta'minlashga qaratilgan taktikasiga mos keladi.

ShHT Rossiya tomonidan, avvalo, mintaqada barqarorlik va xavfsizlikning muhim omili, terrorism, ekstremizm va separatizm va narqotrafikka qarshi kurashning muhim mexanizmi, shuningdek, mintaqada mojaraviy holatlarni mustaqil ravishda hal qila oladigan kuch sifatida qaraladi.

Markaziy Osiyoda Amerika omili Moskvaning ShHT doirasida AQShning mintaqadagi rolini minimallashtirish nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Rossiya va Xitoy o'rtasidagi strategik sheriklikning mavjudligiga qaramasdan, bu mamlakatlar mintaqada raqobatchi hisoblanishadi va umuman olganda, bir-biriga yashirin-xavotirli munosabatni saqlab turishadi.

Rossiyadagi muayyan siyosiy kuchlar Rossiyaning Xitoy bilan o'ta yaqinlashuvi rossiya-amerika munosabatlarining chuqurlashuvi uchun jiddiy salbiy omilga aylanishini mumkin, – deb hisoblashadi.

Moskva ShHT doirasida huquqni muhofaza qiluvchi va mudofaa idoralari yo'nalishi bo'yicha, iqtisodiy kooperatsiya va savdo-iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishdan manfaatdor.

Biroq, Moskvaning YeISh, YevrAzES, SAOR va Xitoy ishtirokchi bo'lmagan boshqa mexanizmlar bilan hamkorlikka e'tiborining kuchayishi bilan, Rossiya tomoni ShHTda ko'ptomonlama iqtisodiy hamkorlik masalalarida mo'tadil yondashuvni ilgari surmoqda.

ShHTning Toshkentdagi sammitida erishilgan ijobiy natijalarni bayon etgan taqdirda, Rossiya sammitning kun tartibiga masalalar yuzasidan tashabbuslar Toshkent tomonidan ilgari surilishi tarafdori ekanligini izhor etishi bilan ularni qo'llab-quvvatladi.

Qozog'iston. ShHT doirasidagi hamkorlik Qozog'iston tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Qozog‘iston hukumati Moskva va Pekin o‘rtasidagi ijobiy munosabatlar Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi ko‘ptomonlama munosabatlarga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi, deb hisoblaydi.

O‘z geosiyosiy joylashuvidan kelib chiqib, Qozog‘iston o‘z manfaatlariga tayangan holda yirik davlatlar bilan mutanosiblashgan munosabatlarni o‘rnatish imkonini beruvchi ko‘pvektorli tashqi siyosat yurgizishga intiladi. Bu ko‘pvektorlik Ostonaning parallel ravishda ShHT, Osiyoda ishonch hamkorligini o‘rnatish bo‘yicha hamkorlik (SVMMA), KXShT (ODKB), YeEP va YevrAzES tashkilotlari bilan hamkorlikni rivojlantirish intilishlarida o‘z ifodasini topadi.

Biroq Xitoy va Rossiya o‘rtasidagi ochiq raqobat, shuningdek, AQShning harbiy va iqtisodiy ta‘sirining ortishi Qozog‘istonning ShHTning istiqboliga oid ko‘plab masalalar bo‘yicha yondashuvlarining noaniq bo‘lib qolishini belgilab beradi.

Umuman olganda, amaliyot ko‘rsatadiki, Qozog‘iston ShHT faoliyati bo‘yicha asosan Rossiya yondashuviga moyil.

Ostona ShHT doirasida iqtisodiy, shu jumladan, savdoni liberallashtirish, investitsiyalar, shu jumladan Xitoy va Rossiya sarmoyalarni jalb qilish bo‘yicha hamkorlikdan manfaatdor. Qozog‘iston tomoni Tashkilot a‘zolarining uzoq istiqbolli savdo-iqtisodiy dasturini ishlab chiqish tashabbuskorlaridan hisoblanadi.

Qirg‘iziston. Qirg‘iziston ShHTni milliy xavfsizlikni ta‘minlashning ishonchli kafolatlarini tashkil etuvchi vositalardan biri va xavfsizlikka tahdid soluvchi davlatlar, shu jumladan, qo‘shni mamlakatlarning ta‘sirini cheklab turishga qaratilgan real kollektiv mexanizm deb biladi. Shu munosabat bilan Tashkilotning ochiqlik omili va unga boshqa mamlakatlarning a‘zo bo‘lib kirishiga alohida ahamiyat beradi.

Bundan tashqari, Bishkek Qirg‘izistonning ShHT doirasidagi ishtirokini Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlikni ta‘minlashning eng asosiy komponentlaridan biri deb qaraydi.

Mavjud geosiyosiy realliklar sababli Qirg‘iziston jahon kuch markazlari bilan muvofiqlashtiruv siyosatini yurgizishga intiladi. Bishkek bir vaqtning o‘zida Rossiya, Xitoy va AQSh Shanhay Hamkorlik Tashkiloti bilan munosabatlarni rivojlantirish Qirg‘izistonning

mintaqadagi mavqeini o'zgartirish imkonini beradi, deb hisoblaydi.

Qirg'iziston ShHT MATni Bishkekda joylashtirish yuzasidan ayniqsa faol say' -harakatlarni olib borgan edi. Ammo ShHTga a'zo davlatlar boshliqlarining uchrashuvi bu tuzilmani Toshkentda joylashtirish to'g'risidagi qarori Qirg'izistonni ajablantirdi va shu sababdan Bishkek bu yo'qotishni boshqa yo'nalishlarda «qoplash»ga intilmogda.

Xususan, Bishkek ShHTga a'zo beshta mamlakatning «Hamkorlik-2003» qo'mondonlik-shtab harbiy mashg'ulotlarining barchasida ishtirok etgan yagona davlat sifatida o'zini namoyon qilishga intildi.

Bishkekning o'z ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishda ShHT doirasidagi iqtisodiy hamkorlikka nisbatan katta umidlari mavjud.

Tojikiston. Tojikiston ShHTdagi ishtirokini asosan tashkilotning xavfsizlik sohasidagi muammolarni hal etish, iqtisodiy hamkorlik reajalarini ro'yobga chiqarish, xalqaro munosabatlar tizimi va jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv vazifalari bilan bog'laydi.

Dushanbeda ShHTning mustahkamlanishi, uning doirasida hamkorlikning kengayishi tashkilotga a'zo davlatlar manfaatlariga javob beradi, deb hisoblaydi.

2002-yilda Rossiya tomonining ko'magi bilan Tojikiston ShHTdagi ishtirokini faollashtirdi, narkotrafikka qarshi kurash sohasida hamkorlikni rivojlantirish va tegishli bitim imzolash tashabbusini ilgari surdi.

3. Shanhay hamkorlik tashkilotining mintaqaviy munosabatlarda tutgan o'rni

ShHTning tashkiliy tuzilishi masalalari bo'yicha Dushanbe, moliyaviy resurslarning cheklanganligidan kelib chiqib, umuman olganda, O'zbekistonning ShHTning muvofiqlashtiruvchi va ixtisoslashgan tuzilmalari shtatlarini kengaytirishi maqsadga muvofiq emasligi to'g'risidagi qarashlarini qo'llab-quvvatlaydi.

Tojikiston rahbariyati ShHT davlat boshliqlari Kengashining 2004-yildagi majlisini Toshkentda o'tkazilishi va ShHT MAT Ijroqo'mini Toshkentga ko'chirilishini qo'llab-quvvatladi.

Jahondagi oxirgi o'zgarishlar asnosida Dushanbe ShHTga a'zo davlatlarning qator jahon muammolariga munosabatini o'zgartirib turadi va bu Tashkilotda tarqoqlikning yuzaga kelishiga hamkorlik istiqbollarning tahdid solishiga xavf tug'dirmaydi deb biladi.

Tojikiston ShHT doirasida terrorism, ekstremizm va separatizmga qarshi kurash bilan bir vaqtda iqtisodiy hamkorlik masalalari ham muhim ahamiyat kasb etish tarafdori.

O'zbekiston. Birinchi Prezidentimiz I.Karimov Oliy majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida ta'kidlaganidek, "Davlatimiz tashqi siyosatining ma'no-mazmuni va maqsadi bitta – u ham bo'lsa, O'zbekiston manfaati va yana bir bor O'zbekiston manfaatidir"¹⁶³.

Ushbu qoidadan kelib chiqib, O'zbekistonning ShHTdagi o'z manfaatlari mavjud.

1) ShHT mamlakatlari say'-harakatlarining birlashuvi mintaqaviy xavfsizlik muammolarini hal etishga xizmat qiladi. ShHT mexanizmlari orqali mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashning: Terrorism, ekstremizm, separatizmga va narkobiznesga qarshi kurashning yangi imkoniyatlariga erishadi. BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zolari bo'lgan Xitoy va Rossiya davlatlari orqali xalqaro terrorismga qarshi kurashishning siyosiy mexanizmlaridan foydalanish mumkin. Birinchi Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, «mazkur birlashma faoliyatining asosini siyosiy, iqtisodiy va harbiy-texnikaviy jihatdan qudratli, ayni paytda BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zolari bo'lgan ikki buyuk davlat – Rossiya va Xitoy tashkil etayotganligi va kelgusida ham shunday bo'lib qolishini ta'minlash uchun asos bor».

2) ShHT doirasidagi hamkorlik nafaqat O'zbekistonga yoki mintaqaga, balki butun dunyoga tahdid solayotgan Afg'on muammosini hal etish borasidagi xalqaro say'-harakatlarga o'z hissasini qo'shadi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek «Afg'on muammosini hal qilishda Shanhay Hamkorlik Tashkilotining salohiyatidan foydalanish, aytish mumkinki, uning boshini bu ishga qo'shish muhim ahamiyat kasb

¹⁶³ Каримов И. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – Б.58.

etadi. Zero, aynan shu tashkilotga a'zo davlatlar Afg'onistonda tez-roq tinchlik va barqarorlik o'rnatilishidan boshqalardan ham ko'ra manfaatdorroqdir.»¹⁶⁴

3) ShHT doirasidagi ko'ptomonlama iqtisodiy hamkorlik ham alohida ko'ptomonlama infratuzilmaviy loyihalarni yaratish, ham savdo-sotiq va sarmoyalar uchun qulay sharoitni shakllantirish imkonini beradi.

4) ShHT doirasida hamkorlik transport, kommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish orqali O'zbekistonning Yevroosiyo transport kommunikatsiya tarmog'iga qo'shilishi jadallashadi, eksport mahsulotlarini ham G'arb, ham Osiyo mamlakatlariga yetkazib berishda yanada kengroq imkoniyatlarga ega bo'ladi. Shuningdek, dengiz yo'llariga chiqish uchun qo'shimcha imkoniyatlar vujudga keladi.

5) Ekologik muammolarni, jumladan Orol muammosini hal qilish uchun imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin. Bu esa respublikaning iqtisodiy manfaatlariga mos keladi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, ShHTga a'zo davlatlarning mazkur tashkilot doirasida hamkorlikdan mushtarak, umumiy mafaatlari mavjud:

– a'zo davlatlarning barchasiga afgon muammosi, terrorism, diniy ekstremizm, separatizm va narkoagressiya tahdid solmoqda hamda bu tahdidlarni bartaraf etishda va oldini olishda, mintaqaviy xavfsizlikni va barqarorlikni mustahkamlashda hamkorlik samara beradi;

– tashkilot doirasida savdo-iqtisodiy, transport-kommunikatsiya va gumanitar sohalaridagi o'ta yirik loyihalarni amalga oshirishdan barcha a'zo davlatlar manfaatdor. O'zaro foydali savdo-iqtisodiy aloqalar va transport kommunikatsiyasi infratuzilmasining rivojlaniishi mintaqaning barcha davlatlari hamda xalqlarining farovonligi va gullab-yashnashini ta'minlash uchun salmoqli hissa qo'sha oladi;

– suv-energetika, ekologik va boshqa mintaqaviy tizimlarni rivojlantirish, iqtisodiyotning ustivor sohalarida ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish, keng mintaqaviy bozorni raqobatbardosh tovarlar bi-

¹⁶⁴ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.:Ўзбекистон, 2005. – Б.60.

lan to'ldirishga oid qo'shma loyihalarni amalga oshirish barcha a'zo davlalar uchun istiqbollidir.

Shanhay Hamkorlik Tashkiloti (ShHT) Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston hamda O'zbekiston davlatlari o'rtasida 2001-yil 15-iyunda tashkil etilgan xalqaro mintaqaviy tashkilot hisoblanadi. Uning asosiy maqsadi a'zo davlatlar o'rtasida o'zaro ishonch va yaxshi qo'shnihilikni mustahkamlash hamda siyosiy, savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, shuningdek, ta'lim, energetika, transport, turizm, atrof-muhitni muhofaza qilish va boshqa sohalardagi samarali hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iborat. Bundan tashqari, mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash, terrorizm, ekstremizm va ayirmachilikka qarshi birgalikda kurashish ham tashkilotning asosiy vazifalari sirasiga kiradi.

O'zbekiston 2001-yil iyun oyida ShHTga a'zo bo'ldi va uning muassisi hamda teng huquqli qatnashchisiga aylandi. Shanhay hamkorlik tashkiloti tartib-qoidalariga binoan, har yili a'zo mamlakatlardan biri unga rais bo'ladi. O'zbekiston raisligi davrida erishilgan yutuqlardan biri – BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2009-yil 18-dekabrda konsensus asosida ShHT va BMT o'rtasidagi hamkorlik to'g'risidagi maxsus rezolyutsiyaning qabul qilinishidir. Shunisi e'tiborga molikki, ushbu rezolyutsiyaga ShHTga a'zo davlatlar – O'zbekiston, Rossiya, Qozog'iston, Xitoy, Qirg'iziston va Tojikistondan tashqari Pokiston va Dominikan Respublikasi ham hammualliflik qildi.

Har qanday xalqaro tashkilotning nufuzi va ahamiyati unga dunyoda berilayotgan e'tibor va faoliyatining samaradorligi bilan belgilanadi. ShHT nisbatan qisqa vaqt ichida nufuzli xalqaro tashkilotga aylandi. Ta'kidlash joizki, kuzatuvchi mamlakatlar bilan qo'shib hisoblaganda, ShHT dunyo aholisining yarmini birlashtiradi. Bu esa uning asosiy faoliyat yo'nalishlari – iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlashdagi salohiyatini oshiradi. Ana shu ikki ustuvor yo'nalishga alohida urg'u beriladi. Zero, xavfsizlik orqali hamkorlikni rivojlantirish, umumiy taraqqiyotga erishish tashkilotning asosiy maqsadidir. Yevroosiyo hududining 61 foizini, dunyo aholisining to'rtadan bir qismini tashkil qilgan mamlakatlar ishtirokidagi Yangi tashkilot qabul qilgan birinchi hujjat

«Shanhay Hamkorlik Tashkilotini tuzish to‘g‘risidagi Deklaratsiya», «Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash to‘g‘risida»gi Konvensiya bo‘ldi.

Oradan 1 yil o‘tib Sankt-Peterburgda bo‘lib o‘tgan sammitda tashkilotning tuzilmalarini shakllantirish boshlandi. 2003-yilda esa ShHT Kotibiyati (qarorgohi Pekinda) va Mintaqaviy Aksilterror tuzilmasi (qarorgohi Toshkentda) tashkil etildi.

2004-yil-1-yanvaridan boshlab amaliy mexanizmi, ma‘muriyati va budjetiga asos solingan ShHT to‘laqonli xalqaro tashkilot sifatida tan olindi. Tashkilotning faoliyat ko‘lamini kengaytirish maqsadida 2005–2006-yillarda ShHTning Banklararo birlashmasi, Ishbilarmonlar kengashi va Forumi tashkil qilindi.

ShHT tuzilganidan keyin ko‘plab davlatlar uning safidan joy olish istagini bildirdi. Bugungi kunda jahonda nufuzi ortib borayotgan ShHTga 6 ta – O‘zbekiston, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Xitoy a‘zo. Hindiston, Eron, Mo‘g‘uliston va Pokiston kuzatuvchi maqomiga ega. Belarus va Shri-Lankaga Muloqot bo‘yicha hamkor maqomi berilgan. ShHT sammitlarida MDH, ASEAN va Afg‘oniston rahbarlarining taklif etilishi tashkilotning istiqbolidan darak beradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, ShHT harbiy tashkilot emas. Bu tashkilot asosan a‘zo davlatlarning havfsizligini ta’minlashga mas’uldir. ShHTning o‘z oldiga qo‘ygan vazifalar barqaror taraqqiyot va farovon istiqbol uchun hamkorlikda faoliyat yuritishdan iboratdir. So‘nggi vaqtlarda jahonda nufuzi ortib borayotgan tashkilot o‘z oldiga urushlar va harbiy-siyosiy to‘qnashuvlar xavfini daf etib, tinchlik, farovon hayotga erishishdek ulug‘ maqsadni qo‘ygan. Qarorgohi Toshkentda bo‘lgan Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi o‘z mevalarini bermoqda. Shu davr mobaynida MATT tomonidan mingdan ortiq terror hodisalarining oldi olindi. Tashkilotga a‘zo davlatlarning maxsus xizmatlari tomonidan esa terrorchi tashkilotlarning rahbarlari qo‘lga olindi va yo‘q qilindi. ShHT doirasida madaniy va gumanitar sohalarda aloqalar rivojlanib bormoqda. 2002-yilda Pekinda madaniyat vazirlarining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. A‘zo mamlakatlarda madaniyat kunlarini o‘tkazish borasidagi takliflar qo‘llab-quvvatlandi. O‘tgan davr

ichida bir necha tadbirlar o‘tkazildi. Mamlakatlar o‘rtasida talabalar va o‘qituvchi-professorlar almashuvlari yo‘lga qo‘yilgan. San’at sohasidagi hamkorlik ham rivojlanib bormoqda.

ShHT davlatlari o‘zaro munosabatlarda «Shanhay ruhi»ga amal qiladi. Bu ibora qarorlarni konsensus asosida qabul qilish, o‘zaro ishonch va manfaatdorlik, tenglik, maslahatlashuv, madaniy xilma-xillikka hurmat bilan yondashuv, birgalikda taraqqiy etishga intilish tamoyillariga qat’iy amal qilish demakdir.

2016-yil Toshkentda ShHT a’zo davlatlari rahbarlari kengashining 15 yilligiga bag‘ishlangan yubiley majlisi bo‘lib o‘tdi. Unda Davlat rahbarlari asosiy hujjat – ShHT 15 yilligining Toshkent deklaratsiyasini imzoladilar. Mazkur hujjatda tashkilotning o‘tgan 15 yillik faoliyatini baholash bilan birga, a’zo davlatlarning ShHT rivojlaniishi istiqbollariga doir bir-biriga mujassam yondashuvlar, shuningdek, hozirgi xalqaro va mintaqaviy vaziyatga nisbatan davlatlarning pozitsiyalari aks ettirildi.

Davlat rahbarlari ShHTning 2015-yilgacha taraqqiyot strategiyasini amalga tatbiq etish bo‘yicha 2016–2020-yillar oralig‘ida mo‘ljallangan tadbirlar rejasini tasdiqladilar.

Nazorat savol va topshiriqlari:

1. Shanhay hamkorlik tashkiloti faoliyati qanday?
2. Shanhay Hamkorlik Tashkilotiga a’zo davlatlarning tashkilot doirasida qanday manfaatlari bor?
3. Shanhay hamkorlik tashkilotining mintaqaviy munosabatlarida tutgan o‘rni qanday?

Mustaqil ish savollari:

1. Shanhay hamkorlik tashkilotining mintaqaviy munosabatlarida tutgan o‘rnini o‘rganish va shu asosda referat tayyorlash.
2. “Qozog‘iston, Rossiya va Belarus ittifoqi” mavzusida prezen-tatsiya tayyorlang.
3. “MDH davlatlarining hamkorligining asosiy yo‘nalishlari” mav-zusida referat tayyorlang.
4. “ShHT” mavzusida ma’ruza tayyorlang.

5. “ShHTning Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan harakatlari” mavzusida referat tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Муҳаммадсидиқов М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Муҳаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O‘quv qo‘llanma) – Т: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

GLOSSARIY

Anarxizm (yun. anarchia – beboshlik, hokimiyatsizlik) – davlat boshqaruvi va institusional boshqaruvning milliy miqyosdagi barcha shakllaridan batamom voz kechishga da'vat etuvchi ijtimoiy-siyosiy oqim.

Globallashuv – iqtisodiyot, ijtimoiy munosabatlar va boshqa turli sohalarda milliy davlat chegaralarining shaffoflashuv jarayoni.

Diplomatiya – davlatning tashqi siyosatini belgilovchi xalqaro munosabatlarning amaliy usullari va amaliyoti. Davlat yordamida o'z tashqi siyosatini amalga oshiradi.

Donor mamlakat – nochor davlatlarga beg'araz yordam beruvchi mamlakat.

Isteblishment – 1) jamiyatdagi mustahkam o'rin; 2) jamiyatda nufuzli o'rin egallovchi va mavjud tuzumni saqlab qolish, faoliyat yuritishida muhim rol o'ynovchi qatlam (ijtimoiy guruh).

Kioto protokoli – 1997-yilda Kioto (Yaponiya)da imzolangan bitim. Uni imzolagan tomonlar global isish va iqlim o'zgarishining oldini olish maqsadida atmosferaga «issiqxona effekti» qo'zg'atadigan gazlar chiqarishni kamaytirish majburiyatini olishgan.

Konvensiya (lot. soventio – kelishiv, bitim). Biror-bir maxsus masala bo'yicha xalqaro bitim va shartnomalar turidan biri bo'lib, ko'rilayotgan maxsus soha bo'yicha davlatlarning o'zaro huquqlari va majburiyatlarini o'rnatadi.

Konservativizm – 1) barcha eskirgan, yo'qolib ketgan narsalarga sodiqlik; 2) ijtimoiy hayot, ilm-fan va san'atda yuz berishi zarur bo'lgan taraqqiyot omiliga qarshi harakat.

Konsolidatsiya – davlat, ijtimoiy guruh va tashkilotlar urinishi, harakati imkoniyati va qarashining qo'shilib ketishi, birlashishi, birikishi bilan izohlanadi.

Lobbi (yoki lobbizm) – mintqa va mamlakatlarning alohida ijtimoiy-siyosiy kuchlari pozitsiyalari, ijtimoiy harakatlar manfaatlarini, umumijtimoiy va global muammolar yechimlarining strategiyalar va doktrinalarini qo'llab quvvatlash kabilar bilan belgilanadi.

Federatsiya (lot. «foederare» – ittifoq bo‘lib mustahkamlash) – davlat tuzilishi shakllaridan biri. Federativ davlatlar murakkab tuzilishga ega davlatlar deb ham yuritiladi.

Feminizm – ayollarning siyosiy huquqlarda erkaklar bilan tenglashish.

Fors-major (act of God force – «Tangri qudratining natijasi») – yong‘in, tabiiy ofat, urush kabi kutilmagan, tabiiy ofatlar natijasida tomonlardan biri o‘z majburiyatlarini qisman yoki to‘liq bajara olmay qolishi.

Fundamentalizm – atamasi ilk bor rasmiy ravishda 1908-yilda AQShning Kaliforniya shtati protestantlari tuzgan «Xristian dinining fundamental tushunchalari konferensiyasi» tomonidan qo‘llanilgan.

Xalqaro va ichki siyosat – bir vaqtning o‘zida ham ichki, ham xalqaro aspektga ega bo‘lgan davlat siyosatini ko‘rsatish (namoyon etish uchun ilmiy ibora sifatida fanga kiritilgan atama).

Xalqaro munozara – davlatlararo yoki boshqa xalqaro huquq subyektlari o‘rtasidagi kelishmovchiliklar, shuningdek, tinchlik va xavfsizlikni xavf ostiga qo‘yilishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarda huquq me‘yorlariga muvofiq, tinchlik vositalari bilan hal qilinadigan muzokaralar, tomonlar maslahati, tekshiruv, yarashish, vositachilik, xalqaro arbitraj, sud ish ko‘rishi va boshqalardir. Xalqaro muammolarning tinch yo‘l bilan hal qilinmasligi tomonlar o‘rtasida qurolli nizolar (urush) paydo bo‘lishining dastlabki sharti bo‘lishi ham mumkin.

«**Xalqaro munosabatlar**» tushunchasi va mezonlari – ijtimoiy munosabatlarning o‘ziga xos turi bo‘lib, ijtimoiy hayotning turli sohalari – iqtisodiy ayirboshlashdan to sport musobaqalarigacha bo‘lgan jabhalarni qamrab oladi. o‘z xususiyatiga qarab, xalqaro munosabatlarning ishtirokchisi bo‘lgan ma’lum ijtimoiy birlikka xos munosabatlardan farq qiladi. ishtirokchilari turlicha bo‘lgan davlatlar, nodavlat birlashma va individlar uning tarkibiga kiradi. (odamlar) Xalqaro munosabatlar yoki ijtimoiy hayot sohalari – iqtisodiy, siyosiy, harbiy strategik, madaniy, mafkuraviy munosabatlar yoki ularning ishtirokchilariga qarab, davlatlararo, turli xalqaro tashkilotlar, transmilliy korporatsiyalar o‘rtasidagi munosabatlar bo‘yicha sinflarga bo‘linadi. Xalqaro munosabatlar rivojlanishi darajasiga qarab, ular baland, o‘rtacha yoki past darajalarga ajratiladi. Biroq, xalqaro munosabatlarni geopolitik mezonlar asosida global hamda submintaqaviy

(mas., Karib havzasi mamlakatlari) darajalarga ajratish juda samarali hisoblanadi. Keskinlik darajasi nuqtai nazaridan xalqaro munosabatlarning turli – barqarorlik va notinchlik, ishonch va adolat, hamkorlik va janjal, tinchlik va urush holatlari bo‘lishi mumkin.

Xalqaro nohukumat tashkilotlar – hukumatlararo bitimlar asosida tuzilmagan va faqatgina bir davlat hududi doirasida faoliyat yuritmaydigan tashkilotlar (shuning uchun ularni transmilliy deb atashadi). Shu bilan birga, ularning faoliyati foyda olishga qaratilmagandir.

Xalqaro xavfsizlik – xalqaro munosabatlardagi kafolatlangan barqarorlik, dunyo hamjamiyatining iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy sohalaridagi adovat, harbiy nizo va urushlar oldini olish sharoitlarining shakllangan holati. Milliy xavfsizlikni himoyalash darajasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xalqaro xavfsizlik bilan bog‘liq. X. x. milliy va mintaqaviy xavfsizlikni o‘ziga mujassam qilgan. U – milliy xavfsizlikdan farqli ravishda, davlat xavfsizligini boshqa davlatlar xavfsizligi bilan murakkab bog‘liqligini e’tirof etadi.

Xarizma yoki xarizmatik legitimlik – siyosat va sotsiologiyada – umumiy ommadan ajratib turuvchi shaxs xususiyatlarining majmui; rahbar shaxs xususiyatiga yoki uni o‘z tarafdorlarini jalb qilish qobiliyatiga asoslangan ta’siri. Biror shaxsning boshqalarga nisbatan misli ko‘rilmagan darajada ustun xususiyatlarga egaligi. «Xarizma» tushunchasi ilk bir italiyalik ruhoniylar S.Paul tomonidan mo‘‘jizaviy qobiliyatga ega bo‘lgan nasroniylar payg‘ambari Isoga nisbatan ishlatilgan. Ammo ilmiy tushuncha sifatida «xarizma» asosan nemis sotsiologi Veber tomonidan chuqur tadqiq qilinib, «ehson» deya nomlangan.

Shariat (arab. – to‘g‘ri yo‘l) – Islom huquq tizimi. Qur‘on asosida tuzilgan diniy-huquqiy normalarning davlat, meros, jinoiy, nikoh va oila huquqi bilan uyg‘unligi. Ilk Islomda jamiyatni huquqiy boshqarish Qur‘on asosida olib borilgan. Shariat huquqiy tizim sifatida XI-XII asrlarda tugal shakllangan. Shariat hozir ham dunyoning eng yirik huquqiy tizimlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Shartnoma huquqi – suveren davlatning boshqa davlatlar bilan shartnomalar imzolash huquqi.

Shengen shartnomasi (1985-yil 14-iyun, 1990-yil 19-iyun, 1996-yil 25-mart) – bu shartnomaga binoan unga imzo chekkan davlatlar o‘rtasida kapital, tovar va fuqarolarning erkin harakatlanishi o‘rnatiladi. Ya’ni, fakt jihatdan davlatlararo chegaralar bekor qilinadi.

Mazkur davlatlarning yagona umumiy tashqi chegarasigina mustasno. Bitim Lyuksemburgda yetti davlat – Yevropa ittifoqi a’zolari: Belgiya, Germaniya, Ispaniya, Lyuksemburg, Niderlandlar, Portugaliya va Fransiya o’rtasida imzolangan.

1997-yildan boshlab mazkur bitimga Avstriya va Italiya qo’shildi. Garchi Gretsiya bitimni imzolagan bo’lsa ham amalda qo’llanmasligining boisi barcha sharoitlarning yaratilmaganligidir. Skandinaviya mamlakatlari Daniya, Islandiya, Norvegiya, Finlandiya, Shvesiya Shengen shartnomasiga qo’shilish istagini bildirdi, ammo Norvegiya asosiy talab qilinadigan shartga javob bermaydi, chunki u Yel a’zosi emas. Britaniya va Irlandiya bitimga o’z munosabatini bildirgani yo’q.

Ekstremizm (fr. *extremisme*, lot. *extrmus* – so’nggi) – so’nggi choralarni qo’llash va keskin hamda qat’iy qarashlarga ega guruhlarni ifodalovchi atama. Eketremizm o’z maqsadiga erishishda eng radikal usullar – zo’ravonlik va terrordan foydalanadi. Bugungi kunda Ekstremozmning turli ko’rinishlari mavjud bo’lib, neofashistik tashkilotlar, diniy ekstremistlar shular jumlasidandir.

Elektorat – saylovlarda ma’lum siyosiy partiyaga (siyosiy lider) ga ovoz beruvchi saylovchilar davrasi; ma’lum bir saylov okrugi yoki mamlakat saylovchilari majmui.

Elita (frans. *elite* – eng sara) – haqidagi nazariyalar dastavval, Aflotun, Arastu qarashlarida bayon qilingan bo’lib, XX asr boshlarida V.Pareto, G.Mosko, R.Mixelet ta’limotida sistemali ravishda tadqiq etilgan. Jamiyat ierarxiyasida, fan, madaniyat, harbiy soha va boshqalardagi oliy ijtimoiy guruhlar.

Emigrant (lot. *yemigrare* – chiqish) – o’z davlati fuqaroligini tark etgan yoki boshqa davlatga butunlay yashash uchun ko’chib ketgan shaxs.

Emissar – boshqa mamlakatda turli (asosan maxfiy) topshiriqlarni bajaruvchi davlat yoki xususiy tashkilotning maxsus vakili.

Erkin savdo bo’yicha Shimoliy Amerika bitimi – AQSh (NAFTA), Kanada va Meksika o’rtasida tuzilgan bo’lib, erkin savdo zonasi tuzishni nazarda tutadi.

TAVSIYA ETILAYOTGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Xorijiy adabiyotlar:

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Asosiy adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. – СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Мухаммадсидиков М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Мухаммадсидиков М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) – Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Каримова Н.Э. История социально-политических процессов в зарубежных странах Востока и Запада. Ташкент, 2011.
5. Каримова Н.Э. Социально-политические процессы в зарубежных странах Востока и Запада. Ташкент, 2013.
6. Петрова Л.П., Каримова Н.Э. Кузьмина Е.М. Региональные аспекты современных МО. Т.: ТашГИВ, 2002.
7. Шарапова С., Каримова Н., Шарапов А. Внутренняя и внешняя политика зарубежных стран Востока и Запада. Учебное пособие. – Ташкент: Фан, 2006.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Актуальные проблемы глобализации. Круглый стол в редакции журнала «МЭ и МО» // МЭ и МО. – 1999. – №5. – С.41–57.

2. Алексеев, Михайлов. Евразийское экономическое сообщество // *Международная жизнь*. 2000. № 11. С.38–39.
3. Альблон А.С. Центральная Азия: Средиземье Евразийского материка // *Общественное мнение*. –Ташкент, 1998. №1.
4. Аракс М. Европейский Союз. Видение политического объединения. –М., 1998.
5. Арифметика ЕС // *Новое Время*. – 2004. – №7. – С.7–10.
6. Асирбабаева К.С. Сотрудничество между Р. Узбекистан и Р.Кореей как фактор межрегионального сотрудничества // *Материалы международной научной конференции по корееведению в СНГ: проблемы и решения*. – Т., 2006. – С. 368–375.
7. Асирбабаева К.С. Становление и развитие отношений между Р.Узбекистан и Р.Кореей // *Востоковедение*. –2001. – №2. –С.42–45.
8. Баранчук Н. А. Тенденции развития ситуации в странах Магрибы и национально-государственные интересы России // *Вестник Московского Университета. Серия 8. Социология и политология*. 2003. С.28–30.
9. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: *Международные отношения*, 1998.
10. Бжезинский З. Преждевременное партнерство // *Политические исследования*. 1994. № 1. С. 66.
11. Бондаренко С. Ближний, Средний Восток, Северная Африка: развитие нефтегазовой отрасли // *Азия и Африка сегодня*. 2005. №8. С.21–27.
12. Боровой В. Региональная политика во внешнеполитической стратегии КНР после окончания «холодной войны» // *Международные отношения*. 2005. №1. С.55–60.
13. Булычев Г. Корейская политика России: попытка схематизации // *Проблемы Дальнего Востока*. 2000. №2. С.5–12.
14. Бухорий М. Арабская Республика Египет. Т., 2002.
15. Быков П., Власов П. Сверхновая Европа // *Эксперт*. 2000. №7. С. 52–55.
16. Бэттлер А. Биполярность: призрак или реальность? // *Проблемы Дальнего Востока*. –2001. – №1. –С.44–49.

17. Василенко И.А. Геополитика современного мира. М., 2006.
18. Васильев А. М. Египет и египтяне. М., 2000.
19. Власов П. Сверхновая Европа // Эксперт. 2000. №6. С. 18.
20. Внешняя политика Российской Федерации. М., 2000.
21. Внешняя политика России: мнения экспертов: Аналитический доклад по заказу московского представительства Фонда им. Ф. Эберта. М., 2001.
22. Внешняя политика: российские интересы и задачи нового этапа // Мониторинг общественного мнения. 2004. №2 (70). С.23–25.
23. Волков А. Северные страны Европы: ситуация меняется // МЭМО. №2. 2001. С.34–37.
24. Воробьев В. От Шанхая до Шанхая. К созданию Шанхайской организации сотрудничества // Ж.Проблемы Дальнего Востока. –2001. – №3. –С.6–12.
25. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М., 1998.
26. Гаджиев К.С. Геополитика. М., 1997.
27. Галенович Ю.М. Россия–Китай–Америка. От соперничества к гармонии интересов? М.: «Русская панорама», 2006.
28. Ганоненко А.Л., Полянский В.Г. Развитие региона: методы управления. –М.: Изд-во РАГС, 1999.
29. Гафуров С.М. Королевство Саудовская Аравия. Т., 2001.
30. Гафуров С.М. Национальная, региональная и глобальная безопасность: роль и место арабских государств Персидского залива и Республики Узбекистан. – Т., 2005.
31. Гегелашвили Н. Дискуссии о новой стратегии США в Централь-ной Азии // США-Канада ЭПИ. 2005. № 7. С. 107–118.
32. Гельбрас В. Г. Китайская реальность России. М.: «Муравей», 2001. 320 с.
33. Геополитика современного мира: учеб. Пособие / И. А. Василенко. М., 2007.
34. Глобальное сообщество: новая система координат // Подходы к проблеме. –Спб., 2000. –С.11–95.
35. Гончаренко С. Саммит АТЭС в Куала-Лумпуре // Проблемы Дальнего Востока. –1999. –№1. –С.32–40.

36. Грэхэм Т. Вопросы из Вашингтона: Есть ли у России достаточно уверенности в своих силах, чтобы вести конструктивный разговор с США // Независимая газета. 2001. 21 марта.

37. Давыдов А. Китай в современной внешнеполитической стратегии США // Проблемы Дальнего Востока. 2005. № 3. С. 44–60.

38. Данг Тхи Хиеу Ла. Рынок с социалистической ориентацией // Азия и Африка сегодня. № 12. 2002. С. 34–35.

39. Дергачев Л.А. Геополитика. Киев, 2000. С.269–281.

40. 10 лет СНГ // Компас. 2001. №49. С.45–47.

41. Дубровин Д. «Несоциалистический» Вьетнам // Азия и Африка сегодня. 2001. №5. С.31–32.

42. Дугин А. Основы геополитики. М.: Арктогея, 2000.

43. Жебин А.З. О возможных сценариях развития ситуации на Корейском полуострове // Корейский полуостров и вызовы XX века. М.: ИДВ РАН, 2003. С. 38–45.

44. Зайцев Б. ЕС на пути к созданию новой архитектуры безопасности // Компас. №2. 2001. С. 32–34.

45. Засыпкин А.С. Безопасность в Персидском заливе // Международная жизнь. №1. 2009. С. 3–5.

46. Ирано-иракская война 1980–1988 гг. Симферополь, 2000.

47. История Кореи. Новое прочтение. Под ред. Торкунова А.В. М., 2003.

48. Кам Сам Гу. Китай и Центральноазиатский регион (взгляд из Сеула) // Проблемы Дальнего Востока. 2002. № 5. С. 35–40.

49. Кан Ван Сок. Роль России в объединении Кореи // Проблемы Дальнего Востока. 1999. №1. С.41–49.

50. Каримов В. Из истории модернизации Республики Корея // Ижтимоий фанларнинг долзарб муаммолари. Иккинчи анъанавий илмий-услубий конференция материаллари туплами. Тошкент, 2011 йил, 12 май. 45–47 б.

51. Каримова Н.Э. Африканское направление внешней политики Китая в свете Целей развития тысячелетия // Узбекистон Республикаси Конституцияси – жамиятнинг барқарор ривожланиш кафолати: сиёсий, ҳуқуқий ва ташкилий

жихатлари. Илмий-амалий конференция материаллари туплами. 3 декабрь, 2010. – Тошкент, 2010. С. 121–124.

52. Каримова Н.Э. Центральная Азия – Республика Корея: исторические и культурные связи // Центральная Азия: актуальные проблемы и перспективы интеграции. Материалы круглого стола. Астана – 2009. С. 41–55.

53. Катамидзе В. Ирако-кувейтский конфликт. М., 2000.

54. Кимура Х. Японское направление внешней политики России // МЭиМО. 2003. №3. С.84–94.

55. Корейский полуостров и вызовы XX века. М.: ИДВ РАН, 2003.

56. Ларин А. Американский фактор в российско-китайском стратегическом партнерстве // Проблемы Дальнего Востока. –2000. –№6. –С.20–32.

57. Лебедева М. Мировая политика. – М.: Аспект-Пресс, 2003.

58. Леонтьева Е. Япония // МЭиМО. 2001. №8. С.109–118.

59. Листопадов Н. Бирма. Страна к югу от горы Меру. М.: Ин-т Востоковедения РАН, 2002.

60. Листопадов Н. Мьянма. Есть о чем сказать // Международная жизнь. №2. 2003. С. 41–43.

61. Листопадов Н. Мьянма. «Солдат-буддист» // Азия и Африка сегодня. № 6. 2003. С. 27–29.

62. Маквайер Ф. Военно-промышленный комплекс стран – участниц ССАГПЗ. Вызовы и ответы. Нью-Йорк, 2001.

63. Мельченко Б. Н. Лаос. М., 1994.

64. Мунавваров З.И. Узбекистан и арабский мир: перспективы сотрудничества. Т., 1997.

65. Нартов Н.А. Геополитика. Учебник. М.: Юнити, 2004.

66. Николаева К.С. Основные принципы «мирной» внешней политики Китайской Народной Республики // Сборник научных статей преподавателей, аспирантов и студентов кафедры Международных отношений ТашГИВ. – Ташкент, 2009. – С. 38–41.

67. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век. М., Владос, 2001.

68. Пахомова Л. Трудный путь к демократии // Азия и Африка сегодня. 2001. №11. С.7–12.
69. Петраков В. «Учителя и ученики» в ОБСЕ // Международная жизнь. №5. 2001. С.15–17.
70. Погадаев В. Бруней: маленький да удаленький // Азия и Африка сегодня. 2001. №9. С.56–59.
71. Политическая история государств Азии и Северной Африки. XX век. М., 1996. Т.1–2.
72. Проблемы регионального развития. Модели и эксперименты. Сб. статей. –М., 1997.
73. Самойленко В. АТР: станет ли Великий океан мелководным озером? // Проблемы Дальнего Востока. –1999. №5. –С.5–18.
74. Свешников А. А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности // Китай в мировой политике. М.: РОССПЭН, 2001. С.130–136.
75. Семененко И. Группы интересов в Евросоюзе: региональный аспект // МЭ и МО.– 1998. –№4.
76. Семин А. Внешнеполитические ориентиры Японии 90-х гг. // Проблемы Дальнего Востока. 2000. №2. С.23–30.
77. Семин А. Токио – Пекин: непростой диалог // Проблемы Дальнего Востока. 1999. №3. С.45–49.
78. Сергунин А. США и Россия и международная безопасность в АТР в постконфронтационную эпоху // Проблемы Дальнего Востока. –1998. –№4. –С.5–14.
79. Современные международные отношения. –М., 2000.
80. Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. М., 1996.
81. Степанов Е. Д. Пограничная политика КНР // Китай в мировой политике. М.: РОССПЭН, 2001. С.165–170.
82. Суюмбаев М., Мамытова А. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. 1998. №1. С.34–37.
83. Терентьев А. Торийская внешняя политика Тони Блэра // Мировая экономика и международные отношения. 2005. №9. С. 46–55.

84. Травкина Н. Внутренняя политика Дж.Буша: некоторые особенности // США-Канада ЭПИ. 2005. № 10. С. 3–21.
85. Трубников В. Десятилетие СНГ // Международная жизнь. 2001. №11. С.45–47.
86. Уайт С., Лайт М., Лоунхард Дж. Белорусь, Молдавия, Украина: к востоку или к западу // МЭМО. 2001. №7. С.24–26.
87. Фицджеральд Ч.П. История Китая. М., 2005.
88. Хакимов Б. Коллективная безопасность СНГ // Международная жизнь. –2001. –№7.
89. Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. Ташкент, 2007. – 171 с.
90. Центрально-азиатская интеграция: проблемы и перспективы // Перспектива. –1993. –№1–2. –С.52–57.
91. Цыганков П. Международные отношения. – М.: Новая школа, 1996.
92. Чжан Чантай. Итоги развития ситуации в АТР в 1997 г. // Гоцзи чжаньлюэ яньцзю. –Бэйцзин, 1997. – №1. –С.20–25.
93. Чижов. Стамбульский саммит // Международная жизнь. №1. 2000. С.45–48.
94. Шалак А.В. Основы геополитики. Учебное пособие. Иркутск: Изд-во ИГЭА, 2001.
95. Шарипов У.З. Международные отношения в регионе Персидского залива и роль нефтяного фактора (Запад и страны региона) // Автореф. дисс. док.полит.наук. М., 1999.
96. Шишков Ю. Интеграция и дезинтеграция: корректировка концепции // МЭ и МО. –1993. –№10. –С.50–68.
97. Шлындов А. Япония в ООН // Проблемы Дальнего Востока. 2002. №1. С.62–76.
98. ЮВА в конце XX века: политика и экономика. – М., ИНИОИ, 2001.
99. Яковлев А. Модернизация по-саудовски // Азия и Африка сегодня. №4. 2003. С.34–36.
100. Яковлев В. Военные аспекты сотрудничества СНГ // Между-народная жизнь. –2002. –№1.

Internet-saytlari

1. Бжезинский З. Америка терпит катастрофу (для газеты Los Angeles Times) // <http://www.lenta.ru/>
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска // <http://rus-sky.org/history/library/bzhezins.htm>/ВЦИОМ на Полит.Ру.
3. Выступление Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на пленарном заседании Саммита ООН «Цели развития тысячелетия». 20.09.2010 // <http://www.mfa.uz>
4. Ивашов Л.Г. В чем состоит геополитическая стратегия США-НАТО? // <http://old.iamik.ru/14387.html>
5. Кабанов Н. Секреты тотальной власти // http://rusarmageddon.narod.ru/HTML/23_19.htm
6. Межлумянц А.Р. Геополитическая стратегия Бжезинского и ее исторические перспективы // <http://whiteworld.ru/s000102.htm>
7. Николаева К.С. Китайская политика «мягкой экспансии» в Африке: история и современность // Материалы XX молодежной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2013», МГУ им. Ломоносова. Москва, 2013 // http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/structure_20_2215.htm.
8. Обзор событий по материалам сервера: <http://lenta.ru/news/2008/12/09/lisbon/>
9. Обзор событий по материалам сервера: <http://www.lenta.ru/news/2008/06/13/reject/> Ирландцы заблокировали принятие новой европейской конституции.
10. Обзор событий по материалам сервера: http://www.infoport.ru/main_ro-rup.php?ID=-260054. В Бельгии прошло очередное заседание Совета сотрудничества Узбекистан – ЕС. 24/01/2001.
11. Обзор событий по материалам сервера: http://www.kabar.kg/russ_news/-Nov/12html/ Председатель Совета ЕС обсудил в Ташкенте перспективы сотрудничества стран Евросоюза с Узбекистаном. 01/11/2001.
12. Панарин И.П. Дипломатия и политика // <http://www.panarin.com>

MUNDARIJA

KIRISH	
1-BOB. O‘QUV KURSINING PREDMET VA VAZIFALARI	9
1.1. O‘quv kursiga kirish	9
1.2. Mintaqaviylashuvning nazariy masalalari	12
1.3. Mintaqalar tasnifi	
2-BOB. MINTAQAVIY TARAQQIYOTNING TARIXIY JIHATLARI	20
2.1. Mintaqaviy siyosatga doir ilmiy yondashuvlar	20
2.2. Mintaqaviy tadqiqot metodlari ²	
3-BOB. XALQARO MINTAQASHUNOSLIKNING METODOLOGIK ASOSLARI	31
3.1. Mintaqa va mintaqaviylashuvning nazariy masalalari	31
3.2. Mintaqaviy raqobat masalasining nazariy va konseptual asoslari	35
4-BOB. XALQARO MINTAQAVIY JARAYONLARNI MODELLASHTIRISHNING ASOSIY METODOLOGIK YONDASHUVLARI	42
4.1. Xalqaro mintaqaviy jarayonlarni modellashtirishning ahamiyati	42
4.2. Xalqaro mintaqaviy jarayonlarni modellashtirishga nisbatan qarashlar	46
4.3. Xalqaro mintaqaviy jarayonlarni modellashtirishning metodlari	53
5-BOB. GLOBALLASHUV JARAYONI, UNING ASOSIY JIHATLARI VA YO‘NALISHLARI	59
5.1. Globalashuv jarayonining mazmuni va mohiyati	59
5.2. Globallashuv jarayonining jahon axborot tizimiga ta’siri ..	65
6-BOB. MINTAQAVIY INTEGRATSION UYUSHMALAR.	75
6.1. Integratsiyaning mazmun va mohiyati	75
6.2. Mintaqaviy integratsion birlashmalar ⁸⁷	
7-BOB. XALQARO MINTAQAVIY SIYOSAT	93

7.1. Xalqaro siyosiy mintaqa va mintaqaviy hudud tushunchasi.....	93
7.2. Mintaqaviy tuzilish muammosi.....	99
7.3. Xalqaro mojarolar interpretatsiyasi.....	102
8-BOB. MINTAQAVIY HAMKORLIK JARAYONLARINING METODOLOGIK ASOSLARI	112
8.1. Mintaqaviy hamkorlik tushunchasining mazmun va mohiyati.....	112
8.2. Mintaqaviy hamkorlik va mintaqaviy integratsiya	124
9-BOB. OSIYO REGIONALIZMINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI	133
9.1. OTMning xalqaro munosabatlar tizimidagi roli	133
9.2. ASEAN va ATES tavsifi.....	142
10-BOB. YAQIN SHARQ MINTAQASI DAVLATLARI JAHON SIYOSATIDA	146
10.1. Yaqin Sharq mintaqasining o‘ziga xos xususiyatlari	146
10.2. Yaqin Sharqdagi so‘nggi siyosiy jarayonlar.....	149
10.3. Yaqin Sharq mintaqasining jahon siyosatida tutgan o‘rni	152
11-BOB. AFRIKA MINTAQASINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI	163
11.1. Afrika mintaqasining o‘ziga xos xususiyatlari.....	163
11.2. Hozirgi davrdagi geosiyosiy o‘zgarishlar, Afrikadagi barqororlik hamda taraqqiyotni ta‘minlash masalalari	170
11.3. Afrika qit‘asi mojarolarining genezisi va qit‘adagi gumantar muammolar	176
12-BOB. AQSH TASHQI SIYOSATINING MINTAQAVIY JIHATLARI	191
12.1. AQSh tashqi siyosiy konsepsiya va doktrinalari.....	191
12.2. AQSh tashqi siyosatida Yaqin Sharq mintaqasining o‘rni	199
12.3. AQSh jahon siyosatida tutgan o‘rni	204
13-BOB. ROSSIYA TASHQI SIYOSATINING MINTAQAVIY JIHATLARI	208
13.1. Rossiyaning tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlari.....	208

13.2. Rossiyaning mintaqadagi siyosiy munosabatlarda tutgan oʻrni.....	215
13.3. Rossiyaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi oʻrni.....	220
14-BOB. XALQARO MUNOSABATLARDA OSIYO TINCH OKEANI MINTAQASI DAVLATLARI.....	225
14.1. OTOM davlatlari va ularning siyosiy xususiyatlari.....	225
14.2. OTOM davlatlarining mintaqaviy jarayonlardagi siyosat-lari.....	228
14.3. OTOM xalqaro munosabatlarda.....	233
15-BOB. MDH DA SIYOSIY, IQTISODIY VA IJTIMOIIY-MADANIY HAMKORLIK.....	238
15.1. Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi haqida.....	238
16-BOB. XITOIY XALQ RESPUBLIKASI VA OSIYO RE-GIONALIZMI.....	244
16.1. Osiyo regionalizmining xususiyatlari.....	244
16.2. Xitoy Xalq Respublikasining milliy rivojlanish strategiyasi va uning asosiy yoʻnalishlari.....	248
16.3. Xitoy Xalq Respublikasining tashqi siyosiy maqsad-lari.....	254
17-BOB. SHANHAY HAMKORLIK TASHKILOTI.....	260
17.1. Shanhay hamkorlik tashkiloti faoliyati.....	260
17.2. Shanhay Hamkorlik Tashkilotiga aʼzo davlatlarning tashki-lot doirasidagi manfaatlar.....	267
17.3. Shanhay hamkorlik tashkilotining mintaqaviy munosabat-larda tutgan oʻrni.....	275
GLOSSARY.....	282
TAVSIYA ETILAYOTGAN ADABIYOTLAR.....	287

Muhammadsidiqov M.M.

Xalqaro mintaqashunoslik

o‘quv qo‘llanma.

Toshkent – «Barkamol fayz media» – 2017

Муҳаррир:

Тех.муҳаррир:

А.Кучкаров

Мусаввир:

Мусаххих:

Компютерда

саҳифаловчи:

А.Кучкаров

Нашр.лиц.АИ№ 284, 03.08.17. Босишга рухсат этилди 15.10.2017.
Бичими 60x84 ¹/16. «Times New Roman» гарнитураси. Офсет босма
усулида босилди. Шартли босма табоғи 7,5. Нашриёт босма табоғи 7,5.
Тиражи 300. Буюртма № 11.